

μνήμη και χώρος

ΕΝΤΟΣ
και

ΕΚΤΟΣ
ΟΡΙΩΝ

ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ
ΤΟΠΩΝ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

Ευχαριστούμε πολύ, τον επιβλέπων καθηγητή μας
κ. Αλέξιο Τζομπανάκη για το χρόνο και τις
συμβουλές του, τις οικογένειες μας και τις φίλες μας,
για τη στήριξη τους όλον αυτόν τον καιρό.

Μνήμη και Χώρος εντός και εκτός ορίων

Μια ανάγνωση των τόπων ετερότητας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα

Αθανασία Ρουσάκη | Αναστασία Χουλιάρη

επιβλέπων καθηγητής: Αλέξιος Τζομπανάκης

Μάρτιος 2020

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Περιεχόμενα

**Μνήμη και Χώρος
εντός και εκτός ορίων**
Μια ανάγνωση των τόπων ετερότητας
στην Ελλάδα του 20ου αιώνα

0 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1 ΜΝΗΜΗ & ΤΟΠΟΙ ΜΝΗΜΗΣ	
1.1 ατομική και συλλογική μνήμη λήθη	5
1.2 συλλογική μνήμη και ιστορία	7
1.3 χώρος και μνήμη	8
1.4 ακούσια μνημεία	9
1.5 τόποι μνήμης ιστορικοί τόποι	11

2 ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ & ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΕΣ	
2.1 ετερότητα και εξαίρεση	13
2.2 ταυτότητα	14
2.3 χώρος και ετερότητα	15

3 ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ	
_ τόποι εξορίας	21
3.1 Σπιναλόγκα	
_ ιστορική αναδρομή	29
_ χωρική ανάλυση	33
_ υλικά και άυλα όρια	43
3.2 Μακρόνησος	
_ ιστορική αναδρομή	53
_ χωρική ανάλυση	57
_ υλικά και άυλα όρια	67
3.3 Λέρος	
_ ιστορική αναδρομή	79
_ χωρική ανάλυση	86
_ υλικά και άυλα όρια	91

4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	99

Ο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- αντικείμενο
- σκοπός
- αφορμή
- μεθοδολογία

Αντικείμενο

Η μνήμη, ατομική ή συλλογική, η λήθη και η ιστορία είναι έννοιες οι οποίες συνδέονται άμεσα με το χώρο, αφού «εγγράφονται» σε αυτόν μέσω της δραστηριότητας των υποκειμένων. Στο θεωρητικό κομμάτι της παρούσας εργασίας, μέσα από τις προσεγγίσεις θεωρητικών που έχουν ασχοληθεί με τις παραπάνω έννοιες, αναλύεται το αποτύπωμα των εννοιών αυτών μέσα από χωρικές διατάξεις οι οποίες μένουν σταθερές στη πάροδο του χρόνου. Τέτοιες διατάξεις αποτελούν και οι Τόποι Μνήμης. Παράλληλα, μελετώνται η ετερότητα και η εξαίρεση ως στοιχεία κοινωνικού διαχωρισμού, τα οποία εντοπίζονται χωρικά, αρχικά, στα θεωρητικά κείμενα του Foucault, ως ετεροτοπίες. Οι ετεροτοπίες, διαχωρίζουν ομάδες από το κοινωνικό σύνολο χαράζοντας όρια, και ορίζοντας ένα εντός και ένα εκτός αυτού.

Στο δεύτερο κομμάτι της εργασίας, ανιχνεύονται τέτοιοι τόποι συσσώρευσης μνήμης και ομάδων ετερότητας, στους τόπους εξορίας του 20^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό των τόπων αυτών αποτελεί ο εγκλεισμός, η απομόνωση, η αναμόρφωση, η πρόνοια καθώς και ο εκτοπισμός. Είναι σαφές λοιπόν, ότι για την επίτευξη όλων των παραπάνω, στους τόπους αυτούς τα όρια που διαχωρίζουν το «διαφορετικό» από το «όλο», οφείλουν να είναι έντονα.

Ύστερα από την ανάγνωση των περισσότερων τόπων εξορίας και απομόνωσης της Ελλάδας, επιλέγεται η ανάλυση τριών παραδειγμάτων. Τα παραδείγματα αυτά είναι το νησί της Μακρονήσου, της Σπιναλόγκα και της Λέρου, που πέρα απ' την διαφορετική ταυτότητα των εγκλειστών που συγκεντρώνουν (πολιτικοί κρατούμενοι, λεπροί, ψυχασθενείς), διαφοροποιούνται ιστορικά, χωρικά, και αρχιτεκτονικά μεταξύ τους. Η Μακρόνησος από ένα ακατοίκητο και έρημο νησί χρησιμοποιείται ως τόπος πολιτικής εξορίας, η Σπιναλόγκα από ένα ενετικό και μετέπειτα οθωμανικό οχυρωμένο οικισμό χρησιμοποιείται για την απομόνωση των Χανσενικών και στη Λέρο, ως ένα κατοικημένο νησί, χρησιμοποιούνται δομές πρώην στρατοπέδων της Ιταλοκρατίας, για τον εγκλεισμό παιδιών, ψυχασθενών και πολιτικών κρατουμένων.

Η ανάλυση των συγκεκριμένων τόπων, χωρικά αλλά και μέσω μαρτυριών, αναζητά εκείνα τα στοιχεία του τόπου, της αρχιτεκτονικής και της βιωμένης εμπειρίας των υποκειμένων, που ορίζουν ένα τόπο «εκτός- ορίων» και είναι παράλληλα σημαντικό να αποτυπωθεί στη Συλλογική Μνήμη.

Αφορμή

Κύρια αφορμή για την εκπόνηση της συγκεκριμένης ερευνητικής εργασίας, είναι ότι οι τόποι αυτοί δεν έχουν μελετηθεί αρκετά. Αυτό συμβαίνει, διότι πολλά γεγονότα της συλλογικής μνήμης, έχουν ξεχαστεί ή επιλέγεται να ξεχαστούν, είτε γιατί δεν υπάρχουν πια τα υποκείμενα που συγκροτούν τις αυτοβιογραφικές μνήμες, είτε για την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Αφού, συνήθως τέτοιοι τόποι συνδέονται με τραυματικές μνήμες.

Ένας ακόμη λόγος, είναι ότι ο σημερινός επισκέπτης τέτοιων τόπων μπορεί εν μέρει να αντιληφθεί τη χωρική τους υπόσταση, αλλά δεν μπορεί να κατανοήσει, μέσω αυτής, τα γεγονότα που συνέβησαν εκεί. Έτσι μέσω της σύνδεσης του χώρου, με τη βιωματική του αφήγηση, επιχειρούμε να συνδέσουμε τα υλικά στοιχεία του τόπου με τα γεγονότα που τον στιγμάτισαν, ώστε η επίσκεψη σε αυτόν να μην περιορίζεται σε μια στείρα μουσειακή περιήγηση που συχνά εξυπηρετεί τουριστικά οφέλη.

Σκοπός

Στόχος της εργασίας μας είναι να αναδείξουμε ότι ο χώρος, μη αποκομμένος από τα γεγονότα και τις μαρτυρίες όσων τον έζησαν, μπορεί να συμβάλει στην αφήγηση της ιστορίας και στη διαμόρφωση συλλογικής μνήμης. Επίσης, μέσω της ανάλυσης των «υλικών» και «άυλων» ορίων που εντοπίζουμε σε κάθε παράδειγμα, εστιάζουμε σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του τοπίου και του αρχιτεκτονικού χώρου, που επιτυγχάνουν τον εγκλεισμό, την πειθαρχία και τον εκτοπισμό που επιβάλλει η εξορία, αλλά παράλληλα συντάσσουν τη μνήμη των ομάδων που εξαιρούνται.

Μεθοδολογία

Ξεκινάμε με την θεωρητική ανάλυση των εννοιών που μας απασχολούν. Στη συνέχεια, επιλέγουμε τρεις βασικούς τόπους εξορίας της Ελλάδας, οι οποίοι δεν φιλοξένησαν μόνο πολιτικούς εξόριστους, που συνήθως χαρακτηρίζει την εξορία, αλλά και σωματικά και ψυχικά ασθενείς. Όπως αναφέρθηκε, οι τόποι αυτοί είναι η Σπιναλόγκα, η Μακρόνησος και η Λέρος. Αρχικά, κάνουμε μια συνοπτική ιστορική αναδρομή των τόπων αυτών. Στη συνέχεια, τους αναλύουμε χωρικά και μέσω μαρτυριών εστιάζοντας στην έννοια του ορίου, τόσο του υλικού όσο και του άυλου, που ορίζει έναν τόπο εγκλεισμού, δημιουργώντας την αίσθηση ενός ανοίκειου περιβάλλοντος. Μέσα από αυτή την ανάλυση, καταλήγουμε σε θεωρητικά και χωρικά συμπεράσματα.

Angelus Novus, Paul Klee, υδατογραφία, 1920

Ο Walter Benjamin αναγνώριζε το έργο του Klee ως «τον άγγελο της ιστορίας». Το πρόσωπό του είναι στραμμένο προς το παρελθόν. Όπου εμείς αντιλαμβανόμαστε μια αλυσίδα γεγονότων, αυτός βλέπει μία μοναδική καταστροφή που συνεχίζει να συσσωρεύει το ένα ερείπιο πάνω στο άλλο»

ΜΝΗΜΗ & ΤΟΠΟΙ ΜΝΗΜΗΣ

1.1 ατομική και συλλογική μνήμη | λήθη

1.2 συλλογική μνήμη και ιστορία

1.3 χώρος και μνήμη

1.4 ακούσια μνημεία

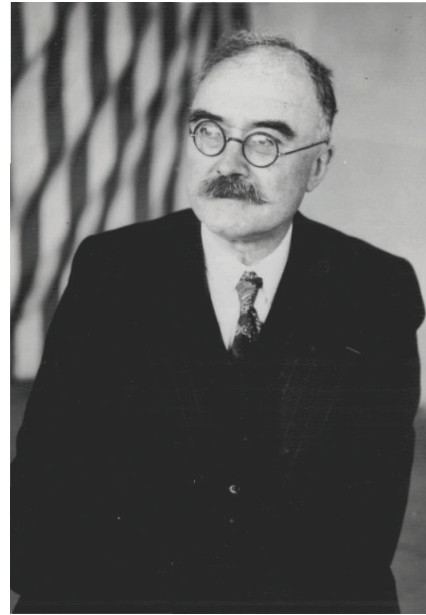
1.5 τόποι μνήμης | ιστορικοί τόποι

1.1. Ατομική και συλλογική μνήμη/λήθη

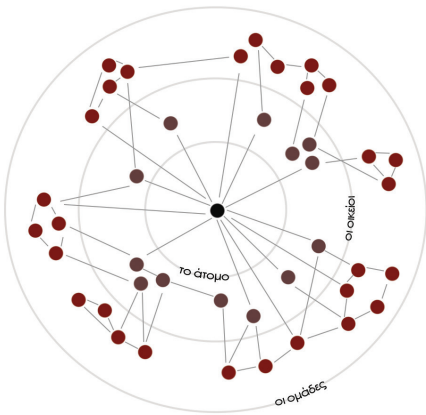
Ο άνθρωπος είναι ικανός να ιεραρχήσει χρονικά τα γεγονότα και τις εμπειρίες του μέσω των αναμνήσεων του. Η ανάμνηση αποτελεί έναν μηχανισμό που ανασύρει γεγονότα της μνήμης. Το σώμα του ατόμου λειτουργεί ως αγωγός όσων συμβαίνουν γύρω του και το βοηθάει να αντιδρά και να αλληλεπιδρά με αυτά. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε, πως η σωματική εμπειρία του ατόμου σε συνδυασμό με τις αναμνήσεις και τον τρόπο που αντιλαμβάνεται το περιβάλλον του, συνθέτουν την ατομική του μνήμη.

Το υποκείμενο όμως της μνήμης δεν περιορίζεται μόνο στο άτομο ως μονάδα, αλλά και ως μέλος μιας συλλογικής οντότητας, της ομάδας. Ο γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs, στο έργο του «La mémoire Collective» (1950), εισάγει την έννοια της συλλογικής μνήμης ως αναπόσπαστο στοιχείο σύνθεσης της μνήμης του ατόμου. Αναφέρει ότι το άτομο διαμορφώνει τη μνήμη του μέσα από τις κοινωνικές ομάδες, στις οποίες ανήκει. Διακρίνει τη μνήμη σε ατομική και συλλογική. Στην ατομική μνήμη αντιστοιχεί τις μνήμες μιας ομάδας ατόμων που έζησαν γεγονότα του παρελθόντος από κοινού, όπως η οικογένεια, η σχολική τάξη και διάφορες άλλες ομάδες ένταξης. Η συλλογική μνήμη αναφέρεται σε μεγαλύτερες ομάδες, όπως το έθνος, οι κοινότητες κ.α.¹ Δεν είναι εύκολο να κατανοήσει κανείς τις ατομικές μνήμες χωρίς να γνωρίζει τις συλλογικές αναμνήσεις, ενώ παράλληλα οι κοινωνικές/συλλογικές αναμνήσεις γίνονται ευκολότερα κατανοητές όταν γνωρίζουμε τις ατομικές αναμνήσεις των μελών που τις συνεχουν. Με αυτόν τον τρόπο, τα δύο αυτά είδη μνήμης αλληλοσυμπληρώνονται χωρίς όμως να ταυτίζονται.

Η ατομική μνήμη περιορίζεται στο χρόνο και στο χώρο. Αντίθετα, η συλλογική μνήμη έχει διάρκεια στο χρόνο, λόγω του ότι στηρίζεται από ένα σύνολο ατόμων. Βέβαια, στη συλλογική μνήμη του έθνους υπάρχουν γεγονότα τα οποία δεν γνωρίζουμε, αλλά έχουμε τη δυνατότητα να αναζητήσουμε μέσω των μαρτυριών των ανθρώπων που τα έζησαν.

εικ.1 Maurice Halbwachs

¹ (Μαντόγλου, 2012 σ. 41)

Ο Γάλλος ιστορικός Pierre Nora πάνω στην θεωρία του Halbwachs, αναφέρεται στον όρο «συλλογική αμνησία» (collective amnesia). Επισημαίνει ότι η συλλογική μνήμη χρησιμοποιείται από τις ομάδες για την κατανόηση του παρελθόντος, ενώ προσθέτει πως οι ομάδες επιλέγουν συγκεκριμένες ημερομηνίες και προσωπικότητες του παρελθόντος, ώστε να απομονώσουν άλλα άτομα ή ομάδες απ' τη συλλογική μνήμη.² Είναι γεγονός λοιπόν, πως η συλλογική μνήμη δεν μπορεί να προσδιοριστεί και να εξηγηθεί χωρίς να σχετίζεται με τη συλλογική λήθη, δηλαδή την παραδοχή ότι κάποια γεγονότα έχουν ξεχαστεί ή πρέπει να ξεχαστούν.

Η κοινωνική λήθη συνδέεται συνήθως με τις τραυματικές μνήμες που αντιμετώπισε ένας λαός. Τέτοιες μνήμες προέρχονται κυρίως από γεγονότα τα οποία έχουν πλήξει σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνίες, τις οποίες τα υπέστησαν. Παραδείγματα τέτοιων γεγονότων αποτελούν: το ολοκαύτωμα, οι εμφύλιοι πόλεμοι, οι δικτατορίες κ.α. Η ανάκληση τέτοιων τραυματικών κομματιών της μνήμης για το λαό αποτελεί μια επίπονη διαδικασία, κυρίως γιατί είναι δύσκολο για εκείνους που τα έζησαν να τα θυμούνται. Η ενεργός όμως προσπάθεια λήθης τέτοιων γεγονότων έχει ως επακόλουθο την ενθύμηση τους, και συνεπώς την ένταξη τους στη δημόσια σφαίρα.³ Όπως αναφέρει ο Nora, η μνήμη αποτελεί μια διαδικασία σε εξέλιξη, ανοιχτή στη διαλεκτική του να θυμόμαστε και να ξεχνάμε, που μπορεί εύκολα να γίνει θύμα χειραγώγησης ή οικειοποίησης σε καιρούς αδράνειας.

Ο Π. Τουρνικιώτης στο άρθρο του στο περιοδικό «Αρχιτέκτονες» με τίτλο «Πρέπει να ξεχνάς για να θυμάσαι» παραθέτει:

«Έε μια χώρα γεμάτη από μνήμες και μνημεία είναι, ίσως, παράδοξο να μιλάς για τη θεμελιώδη σημασία της λήθης και να ισχυρίζεσαι ότι «πρέπει να ξεχνάς για να θυμάσαι». Και όμως, η νεώτερη ελληνική ιστορία είναι γραμμένη με τη λήθη εκείνων των στρώσεων του παρελθόντος που θα εξασφάλιζαν, με την απουσία τους, την επιθυμητή λειτουργία της μνήμης (του εγώ, του είναι, της ταυτότητας) στο εκάστοτε παρόν και το μέλλον μας. Δεν έχουν περάσει ούτε τριάντα χρόνια από την εποχή που η προστασία όλου του παρελθόντος θεωρήθηκε αυτονόητη και όμως η έννοια του όλου στηρίζεται στη λήθη ενός μεγάλου μέρους που εξαφανίζεται από τα μάτια μας πριν ακόμα αρχίσει να κατεδαφίζεται. Η συλλογική μνήμη είναι μια ιδεολογική σχέση που συνδέει το επιθυμητό μέλλον με το εξίσου επιθυμητό παρελθόν του. Με άλλα λόγια, εμείς «κατασκευάζουμε» και στη συνέχεια προστατεύουμε το παρελθόν που θέλει να έχει το παρόν μας. Η κατασκευή αυτή είναι μια φανταστική κατασκευή που ασυνείδητα ονομάζουμε μνήμη.»⁴

2 (Nora, 2006 σ. 58)

3 (Μαντόγλου, 2010 σ. 100)

4 (Τουρνικιώτης, 2004 σ. 65)

1.2. Συλλογική μνήμη και Ιστορία

Η συλλογική μνήμη είναι μια έννοια που δεν πρέπει να συγχέεται με την ιστορία. Όταν η μνήμη των γεγονότων του παρελθόντος παύει πια να στηρίζεται από τα υποκείμενα που εμπλέκονται σε αυτήν και γίνεται ρευστή, δημιουργείται η ανάγκη καταγραφής της.

Η ανάγκη να γραφτεί η ιστορία μιας κοινωνίας, μιας περιόδου ή ακόμη και ενός ατόμου δημιουργείται όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από τα γεγονότα, σε τέτοιο βαθμό που να μην υπάρχουν άτομα που να συγκροτούν τις αυτοβιογραφικές μνήμες.⁵ Η «επίσημη ιστορία» αποτελείται από γεγονότα που έχουν σημαντική θέση στη μνήμη των ανθρώπων. Τη διαβάζουμε, τη διδασκόμαστε στα σχολεία και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το σημαντικότερο τεκμήριο σύνθεσης και αφήγησης του παρελθόντος μας. Τα συμβάντα όμως που αναγράφονται σε αυτήν είναι επιλεγμένα να ακολουθούν τις ανάγκες του εκάστοτε παρόντος. Ο Le Goff επισημαίνει πως η ιστορία ως αφήγηση του παρελθόντος, εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό τη μνήμη των ανθρώπων ως ένα απ' τα τεκμήρια της. Στην καταγραφή της όμως, όσο αμερόληπτος και να είναι ο ιστορικός, επηρεάζεται σημαντικά απ' το κοινωνικό ή πολιτικό παρόν στο οποίο ζει.⁶

Σε περιόδους θυσιών, αγώνων και εξάρσεων, εκείνοι που βίωσαν την ιστορία έχουν ανάγκη την αναγνώριση της προσφοράς τους. Έτσι προκύπτει η προβολή μιας κοινωνικής ομάδας, η οποία αποτελεί πιθανά μόνο ένα τμήμα του συνόλου της κοινωνίας και χαρακτηρίζεται αξιολογικά από κριτήρια της εποχής, χωρίζοντας τα υποκείμενα του παρελθόντος σε καλά και κακά, δίκαια και αθώα. Σύμφωνα με τον ιστορικό Φίλιππο Ηλίου, όλα τα παραπάνω «παραγνωρίζουν την σύνθετη υφή των ιστορικών φαινομένων και την παραπληρωματικότητα των συλλογικών συμπεριφορών», καθώς «αντιπροσωπεύουν ψήγματα και μερικεύσεις της πραγματικότητας, αφού διαμορφώνονται μέσα σε έναν σύνθετο κόσμο αντιπαραθέσεων, κοινωνικών και ιδεολογικών συγκρούσεων...».⁷

Ο παραπάνω, όμως, διαχωρισμός των κοινωνικών ομάδων σε «καλές» και «κακές» δε προκύπτει τυχαία, αλλά διαμορφώνεται από τις διάφορες μορφές εξουσίας της κάθε εποχής, με σκοπό την εξυπηρέτηση συμφερόντων. Έτσι, βάσει αυτών διαχειρίζεται το νόημα του παρελθόντος και ορίζεται το τι αξίζει να μείνει στη συλλογική μνήμη του λαού και να καταγραφεί στην επίσημη ιστορία του, καθώς και τι να ξεχαστεί.

Η κατασκευή της μνήμης και μετέπειτα της ταυτότητας είναι διαδικασίες που συμβαίνουν στο εκάστοτε παρόν. Η συλλογική μνήμη θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ξεπερνά τα όρια της ιστορίας και των τεκμηρίων. Αυτό συμβαίνει διότι η μνήμη και η ταυτότητα χρησιμοποιούνται ως αντικείμενα δύναμης, όχι μόνο από την εξουσία, αλλά και από τις ομάδες που εξουσιάζονται.

5 (Μαντόγλου, 2012 σ. 45)

6 Ο Le Goff αναφέρει αυτό το φαινόμενο ως παρόντισμό. (Le Goff, 1998 σ. 160)

7 (Ηλίου, 2000 σ. 159)

εικ.2 Το τείχος του Βερολίνου, 1961

εικ.3 Τα ερείπια της πόλης Guernica

εικ.4 γυναίκες στη Χιλή, αναζητούν συγγενείς που εξαφανίστηκαν κατά τη δικτατορία του Pinochet

Ο Benjamin αναφέρεται στο αρνητικό της επίσημης μνήμης, στο οποίο αποτυπώνει όλα όσα έχει διαγράψει η ιστορία. Έτσι δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στη λήθη, παρά στη μνήμη, ως εναρκτήριο σημείο αξιοποίησης της εμπειρίας.⁸

1.3. Χώρος και Μνήμη

Όπως αναφέραμε, το άτομο ζει, κινείται ,αλληλεπιδρά με το περιβάλλον του και αποκτά εμπειρίες που αποτελούν κομμάτι της ατομικής του μνήμης. Έτσι η μνήμη πέρα από μια χρονική αλληλουχία, αποτελεί και ένα χωρικό γεγονός. Σε πρώτο στάδιο, συνδέεται με το χώρο είτε μέσω εικόνων, είτε μέσω αναμνήσεων εκείνων που τον βίωσαν.

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, σχολιάσαμε ότι η μνήμη με τη πάροδο του χρόνου γίνεται ρευστή, με αποτέλεσμα πολλά γεγονότα να ξεχνιούνται και να περνάνε στη σφαίρα της λήθης. Έτσι, οι ομάδες έχουν την ανάγκη να εναποθέτουν τη μνήμη τους σε κάτι σταθερό, ώστε να μπορούν να επιβιώνουν στο χρόνο. Ο χώρος και τα υλικά στοιχεία του αποτελούν αυτό το σταθερό και αμετάβλητο. Ο Halbwachs, αναφέρει ότι «η συλλογική μνήμη εντοπίζεται στο χώρο», εξηγώντας ότι «η συλλογική μνήμη δεν είναι εφικτή παρά μόνο όταν οι κοινωνικές σχέσεις επιβραδύνονται και αποκρυσταλλώνονται γύρω από τα αντικείμενα»⁹.

Οι λαοί, οι ομάδες, οι κοινότητες, αποθέτουν τη μνήμη τους, σε υλικά στοιχεία ή χωρικές διατάξεις, προσπαθώντας ενάντια στη φθορά του χρόνου να προστατεύσουν ένα παρελθόν. Τέτοιες διατάξεις αποτελούν τα μνημεία. Η έννοια του μνημείου, περιγράφεται ως ένα τοπόσημο, το οποίο έχει κατασκευαστεί για να αποτελέσει σημείο αναφοράς και μνήμης ενός παρελθοντικού γεγονότος, μιας σπουδαίας προσωπικότητας ή ακόμα και ενός ιστορικού τραύματος, σημαντικών για την ιστορική πορεία μιας κοινωνίας. Το μνημείο μπορεί να λειτουργήσει ως ένα είδος ανθρωπολογικού αρχείου, αφού αναφέρεται τόσο στο χρονικό, όσο και στο χωρικό αποτύπωμα του συμβάντος . Οι αρχιτέκτονες Joseph Lluis Sert, Siegfried Giedion, και ο καλλιτέχνης Fernand Léger αναφέρουν στο Nine Points on Monumentality:

⁸ (Benjamin, 2009)

⁹ (Halbwachs, 2013 σ. 165)

«Τα μνημεία είναι ορόσημα τα οποία οι άνθρωποι δημιούργησαν ως σύμβολα για τα ιδανικά, τους στόχους και τις πράξεις τους. Έχουν στόχο να επιζήσουν πέρα από τη περίοδο που τα γέννησε και να συγκροτήσουν τη κληρονομιά για τις μελλοντικές γενιές. Πρέπει να ικανοποιούν την αιώνια απαίτηση των ανθρώπων για τη μετάφραση της συλλογικής τους δύναμης σε σύμβολα.»¹⁰

Υπάρχουν διάφορα είδη μνημείων, που είτε αναγνωρίζονται ως μεμονωμένα στοιχεία του χώρου, είτε παράγουν δημόσιο χώρο. Αυτά τα είδη μνημείων που αποτελούν ένα σύμπλεγμα αντικειμένων, δημόσιου χώρου και κινήσεων αναγνωρίζονται ως μνημονικοί χώροι (memory spaces) και μετατρέπουν τα απλά στατικά μνημεία σε αρχιτεκτονήματα.

1.4. Ακούσια μνημεία

Το 1903, ο αυστριακός ιστορικός τέχνης και φιλόσοφος Alois Riegl, δημοσίευσε ένα άρθρο με τίτλο «The Modern Cult of the Monument: Its Character and Its Origin», σε μια προσπάθεια να αποσαφηνίσει και να υπογραμμίσει τις αξίες που πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη κατά τη συντήρηση και διατήρηση των ιστορικών δομών και των μνημείων. Ο Riegl διαχωρίζει τα μνημεία, σε μνημεία εκ προθέσεως, άκουσια και μνημεία που φέρουν την αξία του χρόνου. Τα μνημεία που φέρουν την αξία του χρόνου είναι εκείνα των οποίων η εμφάνιση προδίδει άμεσα την ηλικία τους, καθώς το μνημείο αποκτά πάνω του τις στρώσεις του χρόνου, της ζωής και των ιστορικών φάσεων που έχει επιβιώσει και αποτελεί ένα πέρασμα προς το παρελθόν. Στα εκ προθέσεως (intentional) μνημεία, θα τοποθετήσει τα μνημεία που έχουν κατασκευαστεί με σκοπό να διατηρήσουν το παρελθόν στη συνείδηση των επόμενων γενιών και να μνημονεύσουν αξιοσημείωτα κομμάτια του. Ενώ, στα ακούσια (un-intentional) μνημεία συμπεριλαμβάνει εκείνα τα μνημεία, τα οποία δεν έχουν κατασκευαστεί ως τέτοια, αλλά αποκτούν αξία σε μετέπειτα εποχή, κυρίως μέσω της αλληλεπίδρασης τους με την ανθρώπινη δραστηριότητα.¹¹ Ο Riegl ουσιαστικά εισάγει μια μοντέρνα έννοια για το μνημείο, η οποία σχετίζεται με την έννοια του χρόνου, των μαρτυριών, της ανθρώπινης δραστηριότητας και προσπαθεί να το αποφορτίσει από το εθνικό βάρος ή οποιαδήποτε άλλη φόρτιση το διέπει.

Έτσι, λοιπόν, η έννοια του μνημείου διευρύνεται και δεν αφορά μόνο δομές που έχουν κατασκευαστεί με μνημειακό χαρακτήρα, αλλά και στοιχεία του

¹⁰ (Ockman, 1993 σ. 29)

¹¹ (Riegl, 1903)

εικ.5 Ακρόπολη, Αθήνα

εικ.6 Colonne De Juillet, Παρίσι

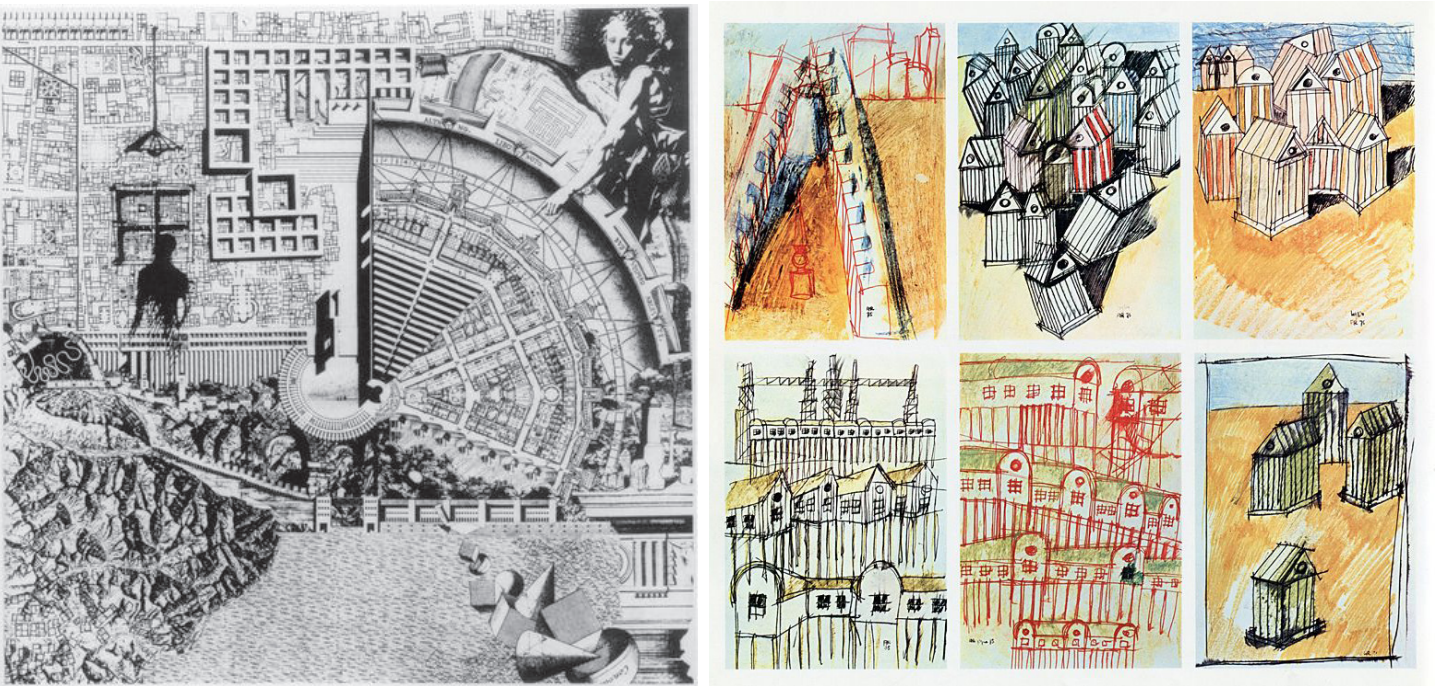

εικ.7 Holocaust Memorial, Βερολίνο

χώρου που μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες για το παρελθόν.

Ο Aldo Rossi, το 1966, στο βιβλίο του «L' Architectura de la Cita», μιλάει για ολόκληρα κομμάτια της πόλης, τα οποία με τη συνεχή τους παρουσία στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της, συντάσσουν την ιστορία και την κοινή της μνήμη. Με αυτόν τον τρόπο, σε μια ευρύτερη κατηγοριοποίηση του «πι θεωρείται μνημείο;», μπορούν να συμπεριληφθούν και διάφορα είδη κατοικημένου χώρου. Τέτοια παραδείγματα είναι: σύνολα και κτίρια λαϊκής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, πλατείες, πόλεις-μνημεία, τοπία-μνημεία, δημόσιοι χώροι, τόποι.

«Έτην πραγματικότητα, όταν μιλάμε για μνημείο, μπορούμε κάλλιστα να εννοούμε και ένα δρόμο, μία περιοχή, ένα χωριό.»¹²

εικ.8-9. Η πόλη ως lotus της συλλογικής μνήμης. Aldo Rossi, 1976

1.5. Τόποι Μνήμης, Ιστορικοί Τόποι

Σε μια προσπάθεια απλούστευσης των όρων «τόπος» και «τοπίο», θα μπορούσε να σημειωθεί ότι η έννοια του τοπίου είναι συνδεδεμένη με την εικόνα, την φυσική προέλευση και την υλικότητα του. Η παρουσία του ανθρώπου και συνεπώς η κατοίκηση του, είναι αυτή που μετατρέπει το τοπίο σε τόπο. Ο τόπος διαθέτει ως οντότητα πνεύμα και συνείδηση, στοιχεία τα οποία αποκτούνται με τη πάροδο του χρόνου. Η έννοια του τόπου συσχετίζεται με αυτές της μνήμης και του βιωμένου χώρου. Συνεπώς, «ο χώρος μετουσιώνεται σε τόπο όταν πάνω σε αυτόν ο χρήστης μπορεί να αναγνώσει ή να ανασύρει ψήγματα μνήμης, σταθερά-υλικά, πνευματικά-άυλα μνημεία, αλλά και να εγγράψει σε αυτόν νέες μνήμες»¹³.

Ο Nora, στη μελέτη του «Realms of Memory», μιλάει για «τόπους συσσώρευσης και καταγραφής της μνήμης». Αυτούς τους τόπους τους ονομάζει τόπους μνήμης (lieux de memoire), και τους συνδέει με τον πολιτισμό που προέρχεται μέσα από τις αρχαικές αναφορές.¹⁴ Οι τόποι μνήμης, είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τη συλλογική μνήμη, καθώς αποτελούν τόπους στους οποίους συνέβησαν σημαντικά γεγονότα ή συμβαίνουν ακόμη και σήμερα.

Ο βιωμένος χώρος φέρει μνήμες, οι οποίες συνδέονται με το σώμα, τη ζωή και τις τροχιές που χαράζει το υποκείμενο στο χώρο. Η μνήμη όμως, του βιωμένου χώρου δεν μετατρέπει κάθε τόπο σε τόπο μνήμης. Στους τόπους μνήμης, η μνήμη φέρει μια συμβολική διάσταση, αφού πολλά από τα στοιχεία τους ανάγονται σε σύμβολα τα οποία συγκροτούνται από το συμβάν, το χρόνο και την ιστορία του τόπου. Οι τόποι μνήμης, λειτουργούν ως σημεία αναφοράς για την μνήμη της ομάδας που αναγνωρίζει ότι κάτι συνέβη σε αυτούς.

Αν ένας τόπος, καταφέρνει να αποτυπωθεί στη συλλογική μνήμη και να αφηγηθεί ένα κομμάτι της ιστορίας, τότε αυτός ο τόπος είναι τόπος μνήμης και ιστορίας και αποτελεί ένα είδος καταγραφής του παρελθόντος που αξίζει να μνημονευτεί. Τα υλικά ίχνη που αφήνουν τα γεγονότα στο χώρο, καθώς και οι προσωπικές μαρτυρίες των ανθρώπων που τον βίωσαν είναι αυτές που συνθέτουν το μνημονικό του περιεχόμενο, και τον καθιστούν σημαντικό ώστε να συμπεριληφθεί στην ιστορία, σε περίπτωση που αυτό δεν έχει γίνει ήδη ή έχει αποφευχθεί. Οι τόποι μνήμης, λόγω της άμεσης σύνδεσής τους με τα υποκείμενα που κινούνται, ζουν, ή έζησαν σε αυτούς φέρουν πολλαπλές διαστρωματώσεις της μνήμης, ενώ είναι ανοιχτοί σε επανεγγραφές.

εικ.10 Block 5, Άουσβιτς

εικ.11 Block 4, Άουσβιτς

Ο Κικέρων, περιγράφει τους μνημονικούς τόπους:

οι εικόνες είναι σχήματα, σημεία ή ομοιώματα, αυτών που επιθυμούμε να θυμόμαστε και οι εικόνες αυτές είναι τοποθετημένες στους τόπους. Κάθε αντικείμενο βρίσκεται στον δικό του χώρο. Οι χώροι αυτοί σχηματίζουν μια σειρά και ανακαλούνται στη μνήμη με βάση τη δική τους τάξη.

(Κικέρων, De Oratore, 55π.Χ)

12 (Rossi, 1991 σ. 177)

13 (Στεφάνου, και συν., 1999 σσ. 209-210)
14 (Nora, 1989)

ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ & ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΕΣ

2.1 ετερότητα και εξαίρεση

2.2 ταυτότητα

2.3 χώρος και ετερότητα

2.1 Ετερότητα και Εξαίρεση

Η ετερότητα ορίζεται ως η κατάσταση ή η ιδιότητα του «άλλου», το γεγονός ότι κάποιος είναι ο «άλλος» ή ο «διαφορετικός». Η περιγραφή ενός έτερου ή των έτερων ποτέ δε μπορεί να γίνει αυτοτελώς και είναι πάντα αναγκαία η σχέση αυτών με τον άλλον ή τους άλλους. Ο «άλλος» ορίζεται κατά βάση του «κοινωνικού του γίνεσθαι», το οποίο κρίνεται απ' τις κοινωνικές ομάδες που ανήκει. Από το παρελθόν μέχρι και σήμερα συναντώνται διάφορες μορφές ετερότητας, φυλετική, εθνική, πολιτισμική, γλωσσική, θρησκευτική, σεξουαλικών προτιμήσεων, πολιτικών πεποιθήσεων, ψυχικής και σωματικής υγείας κλπ.

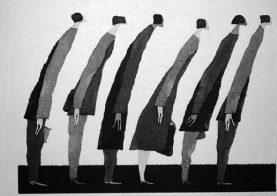
Η ετερότητα συχνά μπορεί να αναγνωρισθεί ως πρόβλημα, το οποίο είναι πιθανόν να χαρακτηριστεί επικίνδυνο και να πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσω της εξομίωσης και της εξαφάνισης αυτής. Η επικινδυνότητα των έτερων κρίνεται κατά κύριο λόγο από τις διάφορες μορφές εξουσίας. Τις περισσότερες φορές διαφορετικοί χαρακτηρίζονται όσοι δε μπορούν να συμβάλλουν στην ευρυθμία του κράτους, όσοι δεν ακολουθούν τους κανόνες αυτού και όσοι μπορεί να προκαλούν εντάσεις. Έτσι, με πρόσχημα την ασφάλεια της κοινωνίας, η αντιμετώπιση του κινδύνου γίνεται συνήθως βάσει νόμου, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιείται συχνά η αναστολή δικαιωμάτων των ομάδων ετερότητας ή ο αποκλεισμός αυτών.

Η έννοια της ετερότητας μπορεί να συνδεθεί με την εξαίρεση, καθώς με τον όρο αυτό εννοούμε την διαφοροποίηση από τον κανόνα. Ο κανόνας πολλές φορές μπορεί να είναι ο νόμος. Με τη σχέση εξαίρεσης και νόμου ασχολείται ο Giorgio Agamben, ο οποίος ορίζει την κατάσταση εξαίρεσης. Μελετώντας αυτό το ζήτημα ιστορικά κατά βάση του συστήματος δικαίου, συμπεραίνει ότι η κατάσταση εξαίρεσης συναντάται σε περίπτωση «έκτακτης ανάγκης» κατά την οποία η εξουσία μπορεί να αναστείλει το νόμο (εξαίρεση από τον κανόνα). Ένα απ' τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί είναι αυτό του Hitler, ο οποίος με σκοπό την δικτατορία ανήγγειλε «Διάταγμα προστασίας του λαού», καταπατώντας το σύνταγμα και τις ατομικές ελευθερίες.

*«Ξε μια τάξη άνευ εντοπιποίησης (στην κατάσταση εξαίρεσης, όπου ο νόμος αναστέλλεται) αντιστοιχεί τώρα μια εντοπιποίηση άνευ τάξης (το στρατόπεδο, ως διαρκής χώρος εξαίρεσης)».*¹⁵

Βάσει των παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η ετερότητα και η εξαίρεση έχει άμεση σύνδεση με τους νόμους δικαίου της εκάστοτε εξουσίας. Έτσι, είναι πιθανό σε κάποιες περιπτώσεις, οι διακρίσεις να σχηματίζονται με σκοπό το όφελος των ισχυρών. Σε συστήματα που συναντάμε τον 20^ο αιώνα, υπάρχει βαθύς διαχωρισμός μεταξύ της εξουσίας των ισχυρών και των κατώτερων στρωμάτων. Με αυτόν το τρόπο, εξαίρεση

¹⁵ (Agamben, 2007)

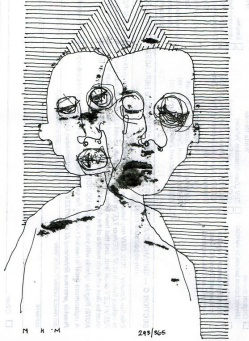
εικ. 12

εικ. 13

εικ. 14 G. Agamben

εικ. 15

εικ. 16

Για παράδειγμα, στην ελληνική περίπτωση ο δημόσιος λόγος που μετεμφυλιακά διαμορφώνει τον ανθρωπότητα ως εξωκοινωνική ταυτότητα, φαίνεται πως ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου διαπερνά την καθημερινή αντιμετώπιση των νησιωτών που ζουν κοντά στους πολιτικούς εξόριστους: «[...] προκαταλήψεις που καλλιεργούνταν σε βάρος των εξοριστών από την αντικομμουνιστική προπαγάνδα του κράτους, που τους παρουσίαζε σαν βάρβαρους, απολίτιστους, καθυστερημένους, σαν ανθρώπους με εγκληματικά αισθήματα, άθεους και ανήλικους που ήθελαν να διαλύσουν τα πάντα: κράτος, κοινωνία, οικογένεια και θρησκεία»

(Γκριτζώνας Κώστας, Ομάδες συμβίωσης 1925-1974: Η συντροφική απάντηση στη βία και τον εγκλωβισμό, 2001)

αποτελούν ομάδες των κοινωνικά απασχωμένων. Σ' αυτή την κατηγορία πέρα απ' τις οικονομικά κατώτερες τάξεις, μπορεί να ανήκουν και ασθενείς, οι οποίοι δε μπορούν να ενταχθούν στην «κανονικότητα» της κοινωνίας. Έτσι, κάποιοι με βαριές ασθένειες, είναι πιθανόν να αποτελούν εξαίρεση, η οποία χρειάζεται να απομονωθεί απ' τα πλαίσια διαμονής των υγιών ατόμων, με πρόσχημα την ασφάλεια αυτών.

2.2 Ταυτότητα

Πέρα, απ' την εξαίρεση όμως, είναι αδύνατο η ετερότητα να μην συνδεθεί με την ταυτότητα των υποκειμένων, που διαφοροποιούνται. Για να διακρίνουμε την ετερότητα άλλωστε, χρειάζεται να συγκρίνουμε τα χαρακτηριστικά αυτών, όπου παρεκκλίνουν από άλλους. Η ετερότητα συχνά σχηματίζεται απ' την ένταξη των ατόμων σε κοινωνικές ομάδες. Την ίδια στιγμή, τα άτομα βάσει της ένταξης τους σε ομάδες διαμορφώνουν την ταυτότητα τους. Σύμφωνα το με το Σ. Σταυρίδη μπορούμε να συμπεράνουμε ότι «η ετερότητα είναι μια ετερότητα ως προς μια ταυτότητα».¹⁶ Έτσι, σε κάθε περίπτωση, αφού η ετερότητα αποτελεί το αντίθετο της κανονικότητας, είναι απαραίτητο να αναγνωρίσουμε και την ταυτότητα αυτής.

Έχοντας λάβει ήδη υπόψη ότι η ετερότητα αναγνωρίζεται κυρίως απ' την τάξη των ισχυρών, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο λόγος αυτών, μέσω διαχρονικών εννοιών, όπως της «μιαρότητας», της «αρρώστιας», του «περιθωρίου», έχει τη δυνατότητα να εκφράσει κοινωνικές ομάδες έτερων. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η εξουσία δεν είναι απλά αυτή που κρίνει την ετερότητα, αλλά πολύ συχνά είναι και αυτή που τη διαμορφώνει, αντιπάσσοντας πολλές φορές τον «έτερο ως τον εχθρό».¹⁷

Το παραπάνω συμπέρασμα μπορεί να επιβεβαιωθεί και βάσει του Foucault και του Anderson, κατά τους οποίους «η ταξινόμηση δεν είναι μια πρακτική της εξουσίας που διαπιστώνει τη διαφοροποίηση ταυτοτήτων, αλλά μια διαδικασία παραγωγής ακριβώς εκείνων των ταυτοτήτων που εξυπηρετούν τη νομιμοποίηση και την αναπαραγωγή ενός ορισμένου καθεστώτος κυριαρχίας. Η ετερότητα είναι μια συνθήκη-σχέση ανάμεσα στις ταξινομούμενες ταυτότητες. Ακριβώς η σχέση αυτή είναι που ελέγχεται, έτσι ώστε οι διακρίσεις να επιβάλλουν δράσεις και μορφές ζωής τελικά στους κυβερνώμενους».¹⁸

16 (Σταυρίδης, 2010 σ. 33)
17 (Μίχου, 2015 σ. 35)
18 (Σταυρίδης, 2010 σ. 34)

2.3 Χώρος και Ετερότητα

Έτσι, εφόσον η ετερότητα αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο για την διαμόρφωση της κοινωνίας, δεν περιορίζεται μόνο ως προς την ταυτότητα, αλλά αποκτά και χωρική εμβέλεια. Η τάξη των έτερων, για να μην επηρεάσει την κανονικότητα, χρειάζεται να τοποθετηθεί σε διαφορετική θέση. Στην περίπτωση που η ετερότητα αναγνωρίζεται ως απειλή και η λύση που προτάσσεται είναι ο αποκλεισμός, τότε κηρύσσεται απαραίτητη η συνθήκη του ελέγχου. Λαμβάνει, λοιπόν, και ο έλεγχος σχετική θέση, ώστε να ελέγχει το χώρο των διαφορετικών. Με σκοπό την απομόνωση δημιουργούνται θύλακες μακριά από τα αστικά κέντρα, μακριά από την κοινωνία, χωρίς δυνατότητα διαφυγής, ώστε η κοινωνία να προστατευτεί. Έτσι, δημιουργείται ένα «εντός» της κοινωνίας που πρέπει να προστατευτεί και ένα «εκτός», που αποτελεί την εξαίρεση και πρέπει να αποκλειστεί. Με αυτόν τον τρόπο η εξαίρεση ορίζεται χωρικά, δημιουργώντας τόπους ετερότητας.

Σε ενδελεχή μελέτη τέτοιων χώρων καταφεύγει ο Foucault, ο οποίος το 1967 δίνει διάλεξη με τίτλο «περί αλλοτινών χώρων». Το έργο του εντάσσεται στο συνολικό ενδιαφέρον, στο οποίο στρέφονται αρκετοί θεωρητικοί της εποχής του '60 και μετά, γύρω από το ζήτημα της «ετερότητας» και ξεκινά τη δική του ανάλυση μεταξύ αυτής και των σχέσεων διάκρισης.

Συγκεκριμένα, για τον Foucault, όλες οι αντιθέσεις που συναντώνται στην ανθρώπινη ζωή παίρνουν θέση στο χώρο (δημόσιος-ιδιωτικός, οικογενειακός-κοινωνικός κλπ), Πολλοί, απ' αυτούς τους χώρους αποτελούν τους «μικρούς» και «εσωτερικούς», οι οποίοι ποτέ δε μπορούν να μείνουν αποκομμένοι από τους «μεγάλους» και «εξωτερικούς» κοινωνικούς χώρους του συνόλου, με τους οποίους ασχολείται.

Εφόσον σκοπός μας είναι να αναζητήσουμε τη σχέση της ετερότητας με το χώρο, θα λάβουμε υπόψη την τοποθέτηση του Foucault ότι:

«Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και μετά, αποτελεί κομβικής σημασίας αλλαγή στη δυτική κοινωνία η γέννηση του θεσμού της εγκάθειρξης και του εγκλεισμού.¹⁹ Μέσα από ιστορικά εστιασμένες μελέτες προσπαθεί να δείξει ότι η εγκάθειρξη γεννά μια νέα σχέση της κοινωνίας με αυτό που προσδιορίζεται ως κανονικό και μη κανονικό, φυσιολογικό και μη φυσιολογικό. Εξορίζοντας αυτό που θεωρεί μη φυσιολογικό στην ανθρώπινη ζωή, το αντικοινωνικό και την τρέλα που θεωρεί εντός της μια

19 Ο ορισμός της εγκάθειρξης δεν ορίζεται μόνο απ' την περιγραφή ενός χώρου αλλά και από την κατανομή των ατόμων. «Το κάθε άτομο στη θέση του και σε κάθε θέση ένα άτομο. Η πειθαρχία οργανώνει έναν αναλυτικό χώρο»

εμβληματική απειλή σε τούτη τη συνάφεια. Η κοινωνία οριοθετεί επιτηρούμενη περιοχή στην οποία εγκλείονται οι «επικίνδυνοι άλλοι». Μια τέτοια χειρονομία δεν αποξένωσε ξένους που η καθημερινότητα είχε κρατήσει παραγνωρισμένους ή σε αφάνεια, αλλά δημιούργησε ξένους, παίρνοντας πρόσωπα οικεία για να τα μεταβάλει σε αλλόκοτες μορφές που κανένας πια δεν αναγνώριζε.²⁰

Σ' αυτή τη βάση προσπαθεί να ορίσει τις ετεροτοπίες, ως τόπους του ετέρου, «ως τόπους υπαρκτούς (réels) και πραγματικούς (effectifs) που έχουν σκιαγραφηθεί στην ίδια την συγκρότηση της κοινωνίας και οι οποίοι είναι ένα είδος αντι-τοποθεσιών (contre-emplacements), ένα είδος ουτοπιών που έχουν υλοποιηθεί, όπου όλες οι άλλες υπαρκτές τοποθεσίες που μπορούμε να βρούμε στο εσωτερικό του πολιτισμού ταυτόχρονα αναπαρίστανται (sont représentés), αμφισβητούνται (sont contestés) και αντιστρέφονται (sont inverses)».²¹

Ο Foucault προτού, τοποθετηθεί για τις ετεροτοπίες, μιλά για τις «ουτοπίες ως θέσεις χωρίς πραγματικό χώρο», οι οποίες θα μπορούσαν να γίνουν πραγματικότητα μόνο σε «τελειοποιημένες μορφές κοινωνίας».²²

Παρ' όλα αυτά, γι αυτόν:

«Υπάρχουν εξίσου, και αυτό ίσως συμβαίνει σε κάθε κουλτούρα, σε κάθε πολιτισμό, πραγματικοί τόποι, τόποι λειτουργικοί, τόποι που έχουν σχεδιαστεί εντός του θεσμού, ακόμη και της ίδιας της κοινωνίας, και οι οποίοι αποτελούν κάποιο είδος αντί-θέσεων, είδος ουτοπιών που έχουν γίνει πράξη, εντός των οποίων οι πραγματικές θέσεις, όλες οι υπόλοιπες πραγματικές θέσεις που μπορεί κανείς να βρει στο εσωτερικό μιας κουλτούρας αντιπροσωπεύονται ταυτόχρονα, αμφισβητούνται και ανατρέπονται».²³

Βάσει των παραπάνω ορίζει τις ετεροτοπίες, ως τόπους που βρίσκονται εκτός των υπολοίπων και διαφέρουν κατά πολύ απ' τους άλλους.

Παράλληλα, μέσα απ' την διάλεξή που δίνει «περί αλλοτινών χώρων», θεωρώντας ότι οι ετεροτοπίες λαμβάνουν διάφορες μορφές, τις κατηγοριοποιεί. Συγκεκριμένα, πέρα απ' τις ετεροτοπίες απόκλισης, που είναι εύκολο να φανταστούμε, και είναι αυτές που θα εστιάσουμε και θα αναλύσουμε περεταίρω, ορίζει κι άλλες. Αρχικά, μιλά για τις ετεροτοπίες κρίσης, που αποτελούν τόπους είτε προνομιακούς, είτε απαγορευμένους, οι οποίοι υποδέχονται άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση κρίσης, όπως έφηβοι, ηλικιωμένοι. Παράλληλα, αναφέρει ετεροτοπίες, οι οποίες δεν εξαφανίζονται ποτέ, αλλά αλλάζουν τρόπο λειτουργίας, όπως τα νεκροταφεία, τα οποία παίρνουν διαφορετική θέση ανάλογα την περίοδο. Ορίζει επίσης ετεροτοπίες ως αντιπαραθετικούς χώρους που μπορεί να βρίσκονται εντός του ίδιου χώρου, παραθέτοντας ως παραδείγματα τον χώρο του θεάτρου και της σκηνής, όπως και το χώρο του κινηματογράφου και της οθόνης. Θέτει και παραδείγματα ετεροτοπιών που σχετίζονται με το χρόνο. Μιλά για τό-

πους συσσώρευσης χρόνου, όπως τα μουσεία και τις βιβλιοθήκες, αλλά και τόπους εφήμερων καταστάσεων. Κενοί χώροι, οι οποίοι ξαφνικά και για μικρό χρονικό διάστημα αλλάζουν μορφή και αποκτούν ζωή, όπως τα πανηγύρια. Ονομάζει ετεροτοπίες επίσης, χώρους που δεν είναι εύκολα προσβάσιμοι, στους οποίους είμαστε αναγκασμένοι να παραβρισκόμαστε (φυλακές). Παράλληλα, υπάρχουν αντίστοιχοι τόποι, που για να μας επιτραπεί η είσοδος είτε χρειαζόμαστε άδεια, είτε είμαστε αναγκασμένοι να επιτελέσουμε συγκεκριμένες κινήσεις (χώροι θρησκευτικής ή υγιεινής καθάρσης). Τέλος, αναφέρει ετεροτοπίες που έχουν λειτουργία σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο. Στη πρώτη κατηγορία αυτών, τοποθετεί τις ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων, οι οποίες κάνουν τους υπόλοιπους χώρους να μοιάζουν με απατηλούς και οριοθετούν τις ανθρώπινες σχέσεις συγκριτικά με τα κοινωνικά πρότυπα. Σε αυτή την κατηγορία, φέρει το παράδειγμα των οίκων ανοχής. Σε αντίθετη κατηγορία παραθέτει τις ετεροτοπίες αντιστάθμισης, χώρους με άριστες προδιαγραφές που χαρακτηρίζονται από τελειότητα. Με αυτόν τον τρόπο άμεσα υποβαθμίζουν τους υπόλοιπους χώρους σε κάθε επίπεδο, τόσο χωρικό, όσο και οργανωτικό. Ως παράδειγμα αναφέρει αποικίες, οι οποίες για την εποχή τους παρουσίαζαν ιδανική μορφή οργάνωσης.²⁴

Επιθυμώντας να εστιάσουμε στις ετεροτοπίες απόκλισης, προσπαθούμε να κάνουμε μια πιο ενδελεχή ανάλυση της κατηγορίας αυτής. Σύμφωνα, με τον Foucault, οι συγκεκριμένες αντικαθιστούν τις ετεροτοπίες της κρίσης στη σύγχρονη εποχή. Σε αυτούς τους χώρους συναντάμε άτομα αποκλίνουσας συμπεριφοράς, άτομα που διαφέρουν απ' τους κανονικούς, ή άτομα που σπάνε τον κανόνα. Επομένως, μιλάμε για αυτούς που χρειάζεται να αποκλειστούν απ' την υπόλοιπη κοινωνία της «κανονικότητας». Κάποια απ' αυτά τα άτομα δε χαρακτηρίζονται απλά διαφορετικοί, αλλά πολύ συχνά και επικίνδυνοι. Σε κάθε περίπτωση απομονώνονται και ζουν εντός ορίων για να περιφραχτούν απ' το υπόλοιπο σύνολο. Η απομόνωση αυτή μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Σ' αυτή τη κατηγορία εντάσσονται διάφορα παραδείγματα, με πιο χαρακτηριστικό, αυτό των φυλακών, όπου οι φυλακισμένοι, παρεκκλίνοντας από το νόμο, είναι αναγκασμένοι να ζήσουν την κοινωνική απόκλιση, με σκοπό την προστασία της υπόλοιπης κοινωνίας. Παράλληλα, παράδειγμα αποτελούν τόσο τα νοσοκομεία, στα οποία εντάσσεται η βιολογική απόκλιση, όσο και τα ψυχιατρεία, στα οποία οι ασθενείς βιώνουν την ψυχική απόκλιση. Ακόμα στις διάφορες μορφές απόκλισης, μπορούν να ενταχθούν και τα άσυλα απόρων, οι οποίοι αποκλείονται οικονομικά. Τέλος, ετεροτοπίες απόκλισης μπορούν να θεωρηθούν μέχρι και οίκοι ευγηρίας. Σε αυτή τη περίπτωση συναντάται η ηλικιακή απόκλιση.²⁵

20 (Σταυρίδης, 2010 σ. 217)

21 (Σταυρίδης, 2010 σ. 217)

22 (Foucault, 1984)

23 (Foucault, 1984)

24 (Foucault, 1984)

25 (Πεφάνης, 2010 σ. 239)

Μεταξύ των ουτοπιών και των υπόλοιπων εντελώς διαφορετικών θέσεων, αυτών των ετεροτοπιών υπάρχει προφανώς ένα είδος μεικτής, ενδιάμεσης εμπειρίας, ένα είδος καθρέφτη. Άλλωστε ο καθρέφτης αποτελεί μία ουτοπία, αφού είναι ένας τόπος χωρίς τόπο. Στον καθρέφτη βλέπω τον εαυτό μου εκεί όπου δεν βρίσκομαι, σε έναν χώρο μη πραγματικό που ανοίγεται με εικονικό τρόπο κάτω από την επιφάνεια. Βρίσκομαι εκεί, σε μέρος όπου δεν βρίσκομαι, ένα είδος σκιάς που μου δίνει τη δυνατότητα να βλέπω τον εαυτό μου, που μου επιτρέπει να βλέπω τον εαυτό μου εκεί απ' όπου απουσιάζω – αυτή είναι η ουτοπία του καθρέφτη. Αλλά είναι εξίσου μια ετεροτοπία, στο βαθμό όπου ο καθρέφτης υπάρχει στην πραγματικότητα και παρουσιάζει μια αντανάκλαση της θέσης στην οποία βρίσκομαι. Χάρη στον καθρέφτη ανακαλύπτω την απουσία μου από το μέρος όπου βρίσκομαι καθώς βλέπω εκεί τον εαυτό μου.

Εικ.17

Εικ. 18

Michel Foucault
Περί αλλοτινών χώρων
(διάλεξη στη λέσχη
αρχιτεκτονικών μελετών,
14 Μαρτίου 1967)

«Ζούμε, πεθαίνουμε, αγαπάμε, μέσα σε έναν τετραγωνισμένο, περικομμένο, ποικιλόχρωμο χώρο, με φωτεινές και σκοτεινές περιοχές, διαφορές επιπέδων, σκαλιά, κενά, ανάγλυφα, σκληρές επιφάνειες και άλλες εύθραυστες, πορώδεις και διαπερατές. Υπάρχουν τα σημεία διέλευσης, όπως οι δρόμοι, οι σιδηροδρομικοί σταθμοί, το μετρό. Υπάρχουν και τα ανοιχτά σημεία προσωρινής στάσης, όπως τα καφέ, οι κινηματογράφοι, οι παραλίες, τα ξενοδοχεία και επιπλέον υπάρχουν και οι κλειστές περιοχές για ανάπαυση και περισυλλογή. Τώρα, ανάμεσα σε όλους αυτούς τους χώρους που διακρίνονται ο ένας απ' τον άλλον, υπάρχουν αυτοί που είναι τελείως διαφορετικοί. Τοποθεσίες που αντιτίθενται σε όλους τους άλλους χώρους και με κάποιο τρόπο προορίζονται για να τους διαγράψουν, να τους αντισταθμίσουν, να τους καθαρίσουν. Είναι, θα λέγαμε, χώροι αντίθεσης. Για παράδειγμα : οι κήποι, τα νεκροταφεία, τα άσυλα, οι οίκοι ανοχής, οι φυλακές.»

ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΕΣ

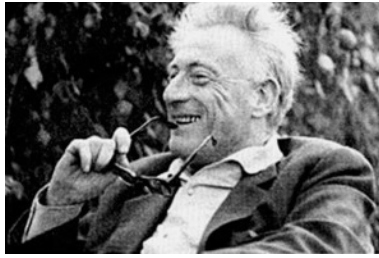
Άλλος ένας θεωρητικός που ασχολείται με την έννοια της ετεροτοπίας, αν και όχι τόσο διεξοδικά, αποτελεί ο Lefebvre. Ο συγκεκριμένος, σε αντίθεση με τον Foucault, μελετά αυτοτελώς το ζήτημα του χώρου, και εστιάζει στην αστικότητα. Γι' αυτόν η κοινωνία με την πάροδο του χρόνου γίνεται όλο και πιο πολύπλοκη και ποικίλη, γεννώντας πολλαπλές κοινωνικές αντιθέσεις. Βάσει αυτού, ο χώρος αποτελεί κοινωνικό και ιστορικό προϊόν και για το λόγο αυτόν δε μπορεί να θεωρείται ένα ουδέτερο επιστημονικό αντικείμενο. Αντίθετα, θεωρεί ότι χώρος λαμβάνει τόσο πολιτική, όσο και στρατηγική υπόσταση και έχει άμεση σχέση με την οικονομία. Έτσι, οι αντιθέσεις του χώρου, δε μπορούν να προσδιορίζονται μόνο με τυπικές, λογικές ή λογιστικές μεθόδους, αλλά είναι απαραίτητη μια διαλεκτική μέθοδος, που θα υπάγει τις αντιθέσεις αυτές στην κοινωνία και στις κοινωνικές πρακτικές. Εστιάζοντας στο αστικό τοπίο, θεωρεί την πόλη κατ' εξοχήν ανθρώπινο έργο, στην οποία εκδηλώνονται κοινωνικές αντιφάσεις, μεταξύ εξουσίας και διαφόρων ομάδων. Γι' αυτόν η πόλη αποτελεί μεταίχμιο δύο τάξεων, μιας κοντινής και μιας μακρινής. Κοντινή είναι η περιοχή που η πόλη εξουσιάζει, οργανώνει και εκμεταλλεύεται, ενώ μακρινή είναι το σύνολο της κοινωνίας. Μέσα από την ανάγνωση του αστικού χώρου εντός των αντιθέσεων, δημιουργείται, για το Lefebvre, ένας διαφορικός χωρο-χρόνος, στον οποίο εντάσσει τις χωροτοπίες. Εκεί ανήκουν οι ισοτοπίες, δηλαδή ομόλογοι χώροι με ανάλογες λειτουργίες και δομές, οι ετεροτοπίες, δηλαδή αντιθετικοί χώροι, μεταξύ συγκρουόμενων δυνάμεων, και οι ουτοπίες, δηλαδή οι τόποι του άλλου, κι αυτού που δεν έχουν τόπο. Παράλληλα, θεωρεί ότι δεν υπάρχει αστική πραγματικότητα, χωρίς κέντρο, το οποίο έχει άμεση σύνδεση με την εξουσία, τον πλούτο, την πληροφόρηση και την δύναμη.²⁶ Απ' την έμφαση που δίνει ο Lefebvre στην κεντρικότητα, μπορούμε να καταλάβουμε ότι τοποθετεί τις ισοτοπίες, δηλαδή τους κυρίαρχους τόπους στο κέντρο, ενώ τις ετεροτοπίες ως αντίθετες αυτού στη περιφέρεια.

Καταλήγοντας, ο Σταύρος Σταυρίδης, νεότερος έλληνας αρχιτέκτονας, ύστερα από ενδελεχή μελέτη των θεωρητικών που έχουν ασχοληθεί με το παρόν θέμα, διακρίνει τις ετεροτοπίες ως κατώφλια (thresholds). Με την έννοια κατώφλι εννοεί το πέρασμα, καθώς γι' αυτόν «οι ετεροτοπίες, μπορούν να θεωρηθούν όχι τόποι ετερότητας, αλλά περάσματα προς αυτήν».²⁷ Τόποι οι οποίοι δε μπορούν να χαρακτηριστούν αυτοτελώς, αλλά μόνο σε σχέση με τους άλλους, σχέση η οποία τους αναδεικνύει. Έτσι, οι ετεροτοπίες αποτελούν, γι' αυτόν, δίκτυα τόπων, τα οποία πάντα αναπνύσσονται σε σχέση με το υπόλοιπο περιβάλλον.

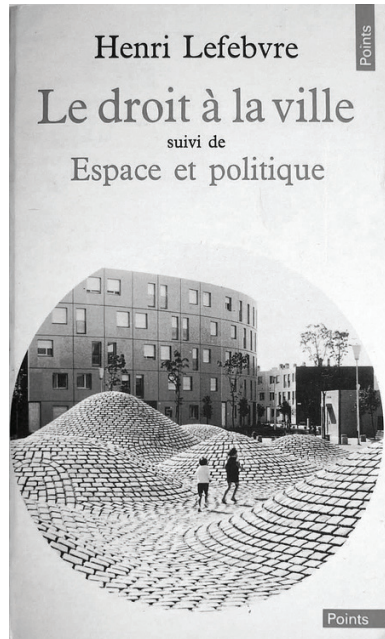
«Οι ετεροτοπίες ως περάσματα είναι τόποι εν κινήσει, τόποι στους οποίους ό,τι τελείται έχει αναχωρήσει από την προηγούμενη τάξη χωρίς να είναι δεδομένος ο προορισμός του.»²⁸

Ο Σταυρός Σταυρίδης, όπως και οι υπόλοιποι θεωρητικοί, θεωρεί ότι οι ετεροτοπίες εμπεριέχουν κοινωνικό-χωρικές πρακτικές. Έτσι, τις περιγράφει ως τόπους υλικούς, αναπαραστατικούς, αλλά και σύνθετους, όπου μπορούν να ανοίξουν νέα πεδία δράσης, αναδιατάσσοντας την κοινωνική πραγματικότητα, διαταράσσοντας τις υπάρχουσες τάξεις και προβάλλοντας μια «αντί-τάξη».

- 26 (Lefebvre, 2006)
27 (Σταυρίδης, 2010 σ. 223)
28 (Σταυρίδης, 2010 σ. 223)

Εικ. 19 Henri Lefebvre

Εικ. 20 Το δικαίωμα στην πόλη

Εικ. 21

3

ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ

_τόποι εξορίας

Τόποι Εξορίας

Ξεκινώντας από την παραδοχή ότι «η εμπειρία της εξαιρέσης είναι μια εμπειρία εξορίας»²⁹ και με τη βοήθεια των θεωρητικών εννοιών που αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, εστιάζουμε σε αυτούς τους «τόπους του διαφορετικού» που κατείχαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα, τους τόπους εξορίας.

Εξορία : εκτός των ορίων

Εξορία, όπως περιγράφει ο Σταυρίδης, είναι «να βρεθείς έξω από τα όρια που σημαδεύουν τον τόπο των άλλων στους οποίους πριν άνηκες και εσύ, ή που θα μπορούσες να ανήκεις».³⁰ Πρόκειται για ένα φαινόμενο που αποκόπτει τη σχέση του ατόμου με τον τόπο, αλλά και με τον χρόνο, αφού στους τόπους εξορίας, η ζωή του εξόριστου μπαίνει σε αναστολή.

Η εξορία συναντάται στον Ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα με τη διαδικασία του «εξοστρακισμού». Οι πολίτες με μεγάλη πολιτική επιρροή, διώχονταν εκτός της πόλης των Αθηνών για 10 έτη, ώστε να μπορέσει να διατηρηθεί η κοινωνική συνοχή και να μην κινδυνεύσει η εκάστοτε εξουσία.

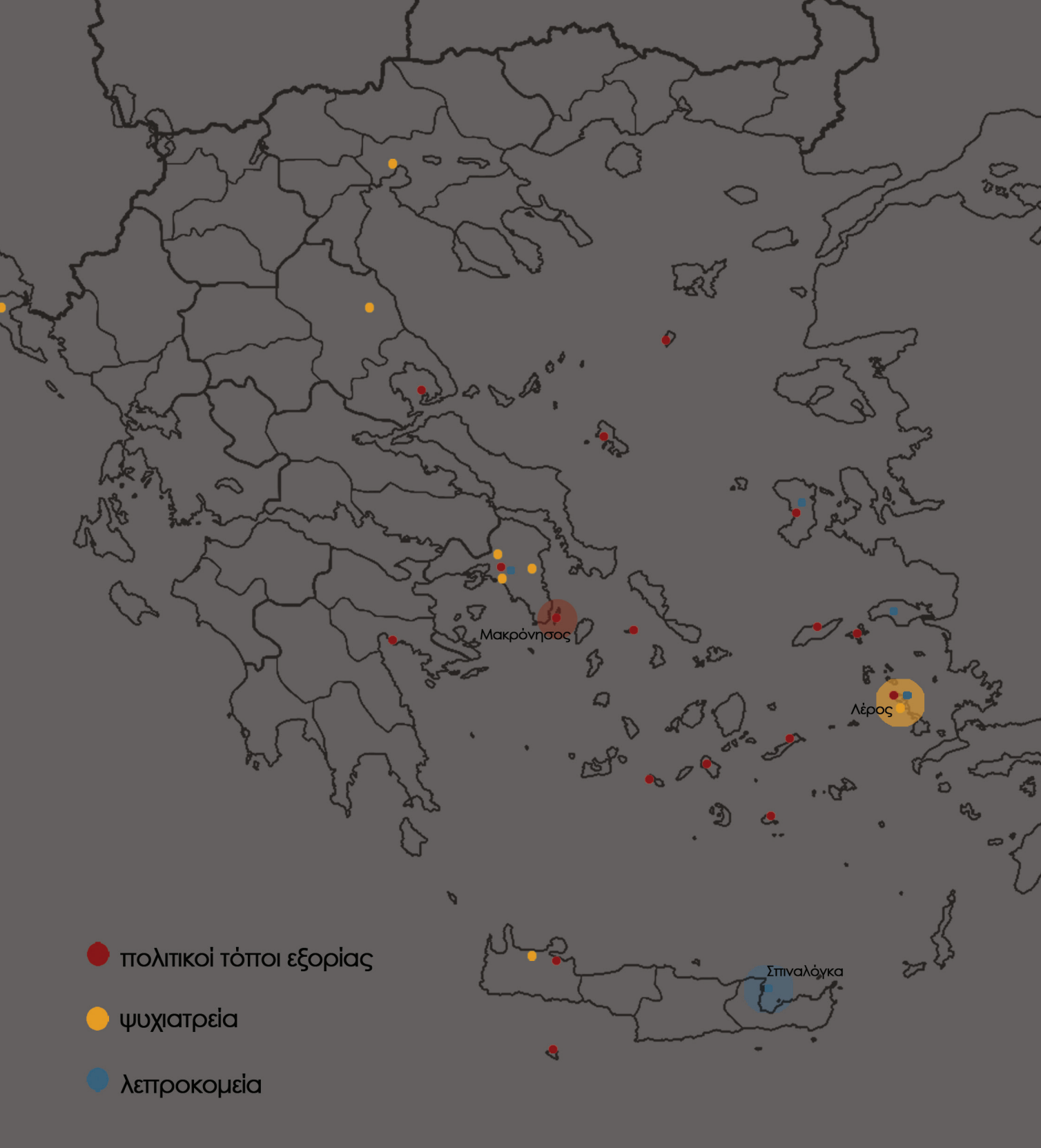
«Μπορούμε, άραγε, να χωρίσουμε τις κοινωνίες ανάλογα με τον τύπο τιμωρίας που επέλεξαν, κοινωνίες που εξορίζουν (αρχαία ελληνική κοινωνία), κοινωνίες που επιβάλλουν χρηματικές ποινές (γερμανικές κοινωνίες), κοινωνίες που σημαδεύουν (δυτικές κοινωνίες στα τέλη του μεσαίωνα), και κοινωνίες που φυλακίζουν, όπως η δική μας;»³¹

Στην πρόσφατη νεοελληνική ιστορία, τα νησιά του αρχιπελάγους αποτέλεσαν τόπο εξορίας για διάφορες κοινωνικές ομάδες. Οι πολιτικοί εξόριστοι, αποτελούν το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Το 1929, με τη ψήφιση του νόμου 4229/1929, γνωστού ως ιδιώνυμο, ψηφίζεται η καταναγκαστική εκτόπιση των πολιτικά αντιφρονούντων στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Κατά την δικτατορία του Μεταξά, και την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου, ο αριθμός των εξόριστων αυξάνεται ραγδαία. Πολίτες με φιλοκομμουνιστική στάση, αντιμετωπίζονται ως κίνδυνος για την κοινωνία και στέλνονται σε μικρά νησιά όπως η Μακρόνησος, η Γυάρος, το Τρίκερι, η Ανάφη, η Γαύδος, η Λέρος κ.α., για να μπορεί να υπάρξει καλύτερος έλεγχος και επιτήρηση. Σε κάποια απ' αυτά δημιουργούνται τα πιο σημαντικά στρατόπεδα εξορίας της περιόδου. Οι πολιτικοί εξόριστοι έζησαν στους τόπους που στάλθηκαν, μια εξαναγκασμένη καθημερινότητα βίας, ψυχικής και σωματικής, με σκοπό την αναμόρφωση τους. Στο πλαίσιο αυτό, αναγκάστηκαν να χτίσουν μόνοι τους τα στρατόπεδα και τις φυλακές τους. Ο τόπος και το φυσικό τοπίο χαρακτηρίστηκαν από τραυματικές μνήμες και εμπειρίες γι' αυτούς, μέσα από τις οποίες κατάφεραν να αναπτύξουν την αλληλεγγύη και την συνοχή της ομάδας.

29 (Σταυρίδης, 2010 σ. 143)

30 (Σταυρίδης, 2010 σ. 145)

31 (Foucault, 1999)

Η πολιτική εξορία καταργείται οριστικά το 1974 με την πτώση της δικτατορίας, και ακολουθεί μια μακρά περίοδος λήθης των γεγονότων που συνέβησαν, με σκοπό τη «διασφάλιση της εσωτερικής συνοχής της μνήμης» της μεταπολιτευτικής Ελλάδας.³²

Η εξορία βέβαια, στην Ελλάδα, δεν περιορίζεται μόνο σε πολιτική, αλλά και σε υγειονομική. Ως συνθήκη, ορίζει κάποιους θύλακες παθογένειας της κοινωνίας που πρέπει να εξαφανιστούν και να χάσουν κάθε σχέση με τις τοπικές κοινωνίες.³³ Τέτοιους θύλακες τον 20^ο αιώνα, αποτέλεσαν οι ψυχικά ασθενείς και οι ασθενείς που νοσούσαν από λοιμώδεις ασθένειες, όπως η λέπρα. Τον εγκλεισμό, την απομόνωση και τον έλεγχο επιτέλεσε αυτή τη φορά η δομή του ασύλου. Αν και τα στρατόπεδα της πολιτικής εξορίας συγκαταλέγονται στα ολοπαγή ιδρύματα, το «κοινωνικά διαφορετικό» αυτή τη φορά εξορίζεται και εντός του αστικού ιστού, αλλά με σαφή οριοθέτηση προς αυτόν. Τα νησιά του αρχιπελάγους αποτέλεσαν για ακόμη μια φορά «τόπο εκτός τόπου» για τους εγκλειστούς. Τα λεπροκομεία είναι ένα παράδειγμα ιδρυμάτων που συναντάται κυρίως στα νησιά, όπως η Χίος, η Λέρος, η Σάμος και η Σπιναλόγκα. Τα ψυχιατρεία αρθρώνονται κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και σε νησιά, όπως η Λέρος. Η απομόνωση αυτή τη φορά, παρουσιάζεται με τη μορφή της περίθαλψης και της μέριμνας, τόσο για τον ασθενή, όσο και για την υπόλοιπη κοινωνία η οποία πρέπει να προστατευθεί.

Στο παρόν κεφάλαιο, αναγνωρίζοντας τους τόπους εξορίας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα, ως τόπους συνυφασμένους με τις ετεροτοπίες της απόκλισης, του Foucault, εστιάζουμε την ανάλυση μας σε τρία παραδείγματα τέτοιων τόπων. Συγκεκριμένα, επιλέγονται η βραχονησίδα της Σπιναλόγκα, το νησί της Μακρονήσου, και το νησί της Λέρου. Τα τρία αυτά παραδείγματα δεν επιλέγονται τυχαία, αλλά ως τόποι που αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα καταστάσεων εξαίρεσης. Όπως συμπεράναμε από την αρχική αναζήτηση παραδειγμάτων, η εκτόπιση στα νησιά του αρχιπελάγους αποτελούσε διαχρονικά πολιτική της εξουσίας για τη διαχείριση των κοινωνικών ομάδων που απέκλιναν από την «κανονικότητα» που όριζε η ίδια. Έτσι, ενώ και τα τρία παραδείγματα είναι νησιά, ο τρόπος με τον οποίο χωροθετείται «η εξαίρεση» σε κάθε περίπτωση αλλάζει. Η Σπιναλόγκα, από μια βραχονησίδα που την ορίζει ένα περικλειστο Ενετικό φρούριο και είχε χρήση οχυρού, μετατράπηκε σε ένα από τα μεγαλύτερα λεπροκομεία της εποχής. Η Μακρόνησος, από ένα έρημο και ξερό νησί στις ακτές της Αττικής, έγινε ένα από τα μεγαλύτερα και πιο βάνουσα στρατόπεδα συγκέντρωσης πολιτικών εξόριστων στην Ελλάδα. Ενώ, στη Λέρο, ένα νησί κατοικημένο, επιλέχθηκαν οι δομές των πρώην στρατοπέδων της Ιταλοκρατίας για να εγκλείσουν παιδιά, πολιτικούς κρατούμενους και ψυχασθενείς.

32 (Μίχου, 2015 σ. 86)

33 (Σταυρίδης, 2010 σ. 146)

εικ. 22 ο εγκλεισμός του ατόμου εντός ορίων

Βασική διευθέτηση της κοινωνίας είναι ότι το άτομο τείνει να κοιμάται, να παίζει, να εργάζεται σε διαφορετικά μέρη με διαφορετικούς συμμετέχοντες κάτω από διαφορετικές αρχές ελέγχου και χωρίς ένα γενικό τρόπο κοινής θεώρησης. Τα ολοπαγή συστήματα καταλύουν τα όρια που χωρίζουν τις τρεις αυτές κατευθύνσεις της ζωής: όλα συμβαίνουν στον ίδιο χώρο και κάτω από την ίδια κεντρική εξουσία. Κάθε στάση του καθημερινού προγράμματος δραστηριοτήτων είναι κοινή για μία ευρύτερη ομάδα που αναγκάζεται να συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο. Οι καθημερινές δραστηριότητες είναι σφικτά χρονικά οργανωμένες, με τη μία να οδηγεί χρονικά στην επόμενη, με τη σειρά των δραστηριοτήτων να έχει επιβληθεί από ένα σώμα επίσημων κανόνων, με αποτέλεσμα όλες οι υποχρεωτικές δραστηριότητες να ενώνονται κάτω από μία λογική σχεδιασμού η οποία στοχεύει στο να προωθήσει τους επίσημους στόχους του ιδρύματος.

(Ε., Goffman, Άσυλα: Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών και άλλων τροφίμων, 1994.)

Το Όριο

«Η κατάσταση εξαιρέσης, είναι μια κατάσταση έντονα οριακή.»³⁴

Όριο: η σημασία της λέξης του ορίου μπορεί να αποδοθεί σε σχέση με το «πι ορίζεται», χωρικά το όριο θα μπορούσε να προσεγγιστεί ως εκείνη η γραμμή, νοητή ή υλική, που χωρίζει μια επιφάνεια ή μια κατάσταση. Το όριο ορίζει δύο πλευρές ή δύο καταστάσεις, ανάλογα με το πώς εντοπίζεται σε κάθε συνθήκη θα μπορούσαμε να πούμε ότι λειτουργεί ορίζοντας ένα «εντός» και ένα «εκτός», άλλες ερμηνείες του ορίου στο λεξικό είναι: ανώτατο ή κατώτατο σημείο που δεν μπορεί ή δεν επιτρέπεται να ξεπεραστεί, το σημείο στο οποίο τελειώνει κάτι

Χωρικά και Άυλα Όρια

Είναι σαφές ότι η πολιτική της εξουσίας να εκτοπίζει εκτός του κοινωνικού συνόλου τις ομάδες που αναγνωρίζει ως «απειλή» για την εύρυθμη λειτουργία του κράτους, είναι μια επιλογή που χαράζει από μόνη της όρια κοινωνικά. Τη χωρική διάσταση αυτού του περιορισμού έρχεται να επιτελέσει ο εγκλεισμός, Στόχος του είναι να θέσει υπό έλεγχο τις δραστηριότητες των υποκειμένων μέσω της πειθαρχίας Στη συνθήκη του εγκλεισμού τα όρια που διαχωρίζουν την ομάδα από το σύνολο αποκτούν υλική υπόσταση.

«Η πειθαρχία απαιτεί πολλές φορές την περίφραξη, τον καθορισμό ενός χώρου διαφορετικού απ' όλους τους άλλους, ενός χώρου περιχαρακωμένου, επίλεκτο χώρο της πειθαρχικής μονοτονίας»³⁵

Τον αυστηρά οριοθετημένο χώρο που αναφέρει ο Foucault στο παραπάνω απόσπασμα από το βιβλίο του «Περί αλλοτινών χώρων», θα έρθουν να εξυπηρετήσουν τα ιδρύματα όπως οι φυλακές, τα μοναστήρια, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης κ.α. Ο Erving Goffman στο βιβλίο του για τα «Άσυλα» παραλληλίζει τα ψυχιατρικά άσυλα με τα παραπάνω ολοπαγή ιδρύματα, παραθέτοντας στην ανάλυση του τα κοινά χαρακτηριστικά στην αρχιτεκτονική, τον τρόπο λειτουργίας και την αντιμετώπιση των εγκλειστών στις δομές αυτές. Ανάλογα με την κοινωνική ομάδα που απομονώνουν, τα διαχωρίζει σε πέντε ομάδες. Στην πρώτη ομάδα, τοποθετεί τα ιδρύματα που έχουν δημιουργηθεί για άτομα που θεωρούνται ανίκανα και ακίνδυνα, όπως οι εστίες τυφλών, τα ορφανοτροφεία, τα γηροκομεία και τα πτωχοκομεία. Στην δεύτερη ομάδα ιδρυμάτων εντάσσει άτομα που είναι ανίκανα να προσέξουν τον εαυτό τους και θεωρούνται απειλή για την κοινωνία, όπως οι φυματικοί, οι ψυχασθενείς και οι λεπροί. Στην τρίτη ανήκουν χώροι

34 (Agamben, 2007)

35 (Foucault, 1984)

που έχουν συσταθεί για να προστατέψουν την κοινωνία από ομάδες που στρέφονται εναντίον της και η ίδια θεωρεί κίνδυνο. Τέτοιοι χώροι είναι οι φυλακές, τα στρατόπεδα αιχμαλώτων και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Στην τέταρτη ομάδα εντάσσονται ιδρύματα που εξυπηρετούν εργασιακούς σκοπούς, όπως στρατώνες, πλοία, στρατόπεδα εργασίας, οικοτροφεία και αποικίες. Στην πέμπτη και τελευταία κατηγορία ορίζει τα καταστήματα που εξυπηρετούν θρησκευτικούς σκοπούς και εκπαίδευση, τα αποχωρητήρια, δηλαδή τις μονές, τα μοναστήρια και άλλες μοναστικές κοινότητες.³⁶ Επιχειρώντας να προσδιορίσει την υλική και κοινωνική υπόσταση του ολοπαγούς ιδρύματος αναφέρει:

«Κάθε ίδρυμα έχει περικλειστες τάσεις. Ο περικλειστος ή ολοπαγής χαρακτήρας τους συμβολίζεται στο φραγμό που αποκλείει τις κοινωνικές επαφές με τον έξω κόσμο και την αναχώρηση και ο οποίος αποτελεί μέρος των ιδίων των υλικών εγκαταστάσεων, όπως οι κλειδωμένες πόρτες, οι ψηλοί τοίχοι, το συρματόπλεγμα, οι απόκρημνοι βράχοι, το νερό τα δάση ή τα έλη.»³⁷

Σε αυτό το σημείο συναντάται στην ανάλυση μας η έννοια του χωρικού ορίου. Τα παραδείγματα των τόπων εξορίας που επιλέγονται προς ανάλυση εμπεριέχονται, ως προς τη διάκριση των ατόμων, στις ομάδες ολοπαγών ιδρυμάτων που περιγράφει ο Goffman. Αυτό που τα ορίζει όμως ως «τόπους» εξορίας, είναι το γεγονός ότι στην περίπτωση τους δεν είναι μόνο το ανθρωπογενές τοπίο, με τα κτίρια, τους ψηλούς τοίχους και τα συρματοπλέγματα που επιτελούν την απομόνωση και την πειθαρχία. Το φυσικό τοπίο αυτών των τόπων, αποκομμένο από τα υλικά στοιχεία της κατοίκησης του, διαθέτει χαρακτηριστικά τα οποία λειτουργούν ως «φυλακή» για τον επισκέπτη ή τον τρόφιμο. Ακόμα και η ίδια η οντότητα του νησιού, απομακρυσμένη από την ηπειρωτική Ελλάδα και περιτριγυρισμένη από θάλασσα φαίνεται να εκτελεί από μόνη της ένα είδος χωρικού διαχωρισμού. Γι' αυτό το λόγο, αναλύοντας σε καθένα από τα παρακάτω παραδείγματα τα χαρακτηριστικά που αναγνωρίζονται ως χωρικά όρια, προσπαθούμε να κατανοήσουμε πως η αρχιτεκτονική και το φυσικό τοπίο συμβάλουν στην εξορία και την ταξινόμηση των κοινωνικών ομάδων.

Ο τόπος όμως, περιλαμβάνει ως έννοια και «το κατοικείν», δηλαδή είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον ανθρώπινο παράγοντα. Φέρει μνήμες, διαμορφώνεται και μεταβάλλεται διαχρονικά σε σχέση με τα γεγονότα και τις δράσεις των υποκειμένων που συνυπάρχουν σε αυτόν. Έτσι λοιπόν, εφόσον μιλάμε για τόπους και όχι τοπία εξορίας, δεν θα μπορούσε να

36 (Goffman, 1994 σ. 24)

37 (Goffman, 1994 σσ. 23-24)

εικ. 23 ορφανοτροφείο, Βιετναμ

εικ. 24 σανατόριο, Πάρνηθα

εικ. 25 λεπροκομείο, Σπιναλόγκα

εικ. 26 στρατόπεδο συγκέντρωσης Auschwitz, Πολωνία

Οι κοινωνίες ταυτίζουν συχνά τις διαφορετικές μορφές εξόριστης ετερότητας με μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς που αποδίδονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα και ομάδες εντός τους. Γύρω από τούτα τα άτομα αρθρώνονται συμβολικά αλλά και κυριολεκτικά τέχνη. Τέχνη που συντηρεί άλλοτε το μίσος και άλλοτε ο φόβος, άλλοτε η μαγική επιρροή της εξαίρεσης και άλλοτε η παιδαγωγική επιρροή της τιμωρούμενης απόκλισης. Τέχνη που ορίζουν άλλοτε ένα θρησκευτικό άβατο και άλλοτε έναν τιμωρητικό εγκλεισμό. Ο Φουκώ έδειξε χαρακτηριστικά πως τρεις φιγούρες ετερότητας, ο τρελός, ο άρρωστος και ο παραβάτης, ορίστηκαν από την εποχή που ο ίδιος ονομάζει κλασσική ως φιγούρες που η κανονικοποιητική ταξινόμηση των δυτικών κοινωνιών επιτηρεί και ξεχωρίζει. Τούτες οι φιγούρες περι-ορίστηκαν και περι-ορίζονται στον τόπο τους, έξω από τον τόπο των υπολοίπων.

(Σ. Σταυρίδης, Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας, 2010, σελ. 254)

Στην αναστολή του δικαίου, η γυμνή ζωή «χωρίς δικαιώματα και ιδιαίτερότητες» εγκαταλείπεται πρώτιστα στον ανέπιπτο πόνο. Απέναντι στις αρχές οι κρατούμενοι είναι πλήρως κατακερματισμένα υποκείμενα, αδιάφορα και αδιάκριτα που δοκιμάζονται στα όρια της φυσικής και της ψυχικής βίας που αντέχει ο άνθρωπος.

(Μ. Μίχου, Το αποκείμενο σώμα του αντιφρονούντος: η μνήμη της εξαιρέσεως ως έκθεμα στη Γυάρο, 2015)

μην συμπεριληφθεί στην ανάλυση και μια βιωματική αφήγηση αυτών των τόπων. Είναι γεγονός, πως η εξορία εντοπίζεται στην Ελλάδα χωρίς να αναφέρεται ως συμβάν στην «επίσημη» ιστορία της. Παρά το γεγονός ότι οι εξόριστοι πολίτες ήταν πολυάριθμοι, το μνημονικό της περιεχόμενο και η συμβολή της στη συλλογική μνήμη του λαού, συντάσσονται από τις αυτοβιογραφικές μαρτυρίες.

*«Η συλλογική μνήμη στις δημοκρατίες είναι πλουραλιστική, γεμάτη αντιφατικές αλλά αλληλοσυμπληρούμενες μικρομνήμες.»*³⁸

Ο τόπος από μόνος του φέρει μνήμες, αλλά δεν θεωρούνται όλοι οι τόποι, τόποι μνήμης. Στους τόπους μνήμης το συμβάν, ξεφεύγει από τα απλά συμβάντα της καθημερινότητας. Η μνήμη που φέρουν οι τόποι εξορίας, είναι τραυματική, και συνδυάζει τον υλικό χώρο με καταστάσεις βίας, σωματικής και ψυχολογικής, απομόνωσης και περιχαράκωσης ατομικών ταυτοτήτων. Τα υποκείμενα βιώνουν καταστάσεις που προσδίδουν μια πολλαπλή βαρύτητα στον τόπο.

*«Αν στην εξορία δοκιμάζεται η φθαρτότητα, η θνητότητα και η αντοχή του ανθρώπινου σώματος και ψυχής, εδώ αμφισβητείται επίσης η συμβολική τάξη, επιτρέποντας να αποκαλυφθεί ένας τόπος ριζικού εγκλήματος, το πραγματικό-τραυματικό κενό που απειλεί να την καταστρέψει.»*³⁹

Οι κοινωνικές ομάδες στέλλνονται στην εξορία αφού πρώτα ταξινομηθούν ως προς τα στοιχεία που εντείνουν την διαφορετικότητα τους από το σύνολο. Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται το λεγόμενο «στίγμα». Το «στίγμα» που φέρει μια κοινωνική ομάδα, σε κάθε περίπτωση, είναι ένας παράγοντας που στη νεωτερική κοινωνία λειτουργεί από μόνος του σαν όριο. Όριο μεταξύ της ομάδας και του όλου. Και είναι τελικά ένα από τα στοιχεία που δίνει το ελεύθερο στην εξουσία να μπορεί να εξορίσει την ομάδα εκτός του συνόλου, τόσο χωρικά όσο και κοινωνικά. Το «στίγμα» όμως μπορεί να χαρακτηρίσει και έναν τόπο. Στην περίπτωση μας το στίγμα της ομάδας, μετουσιώνεται σε στίγμα του τόπου για δύο λόγους. Τόσο λόγω των ομάδων που τον κατοίκησαν, όσο και για τα γεγονότα που συνέβησαν σε αυτόν. Ουσιαστικά πρόκειται για μια διαβρωτική ταυτότητα που δίνεται στο άτομο ή στον τόπο, για να τονίσει ακόμα περισσότερο τη συνθήκη της εξαίρεσης. Στα παρακάτω παραδείγματα που θα αναφέρουμε, η χωρική εξορία είναι ένα δεδομένο το οποίο έχει συγκεκριμένη χρονική διάσταση.

Παρά το γεγονός ότι για κάποιους η εξορία αποτέλεσε το υπόλοιπο της ζωής τους, εκείνοι που κατάφεραν να γυρίσουν πίσω δεν μπόρεσαν να διώξουν το κοινωνικό «στίγμα» από πάνω τους.

Συνεπώς, θα χρησιμοποιηθεί η ανάλυση των άυλων ορίων του κάθε τόπου, με στόχο, μέσα από τις μαρτυρίες και την αίσθηση του χώρου, να συνδεθεί ο υλικός χώρος με τη βιωματική κατοίκηση του. Είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι η εμπειρία της εξορίας, είναι μια εμπειρία που συντάσσεται τόσο από τον ίδιο τον χώρο όσο και από την εμπειρία του υποκειμένου που υφίσταται ως δέκτης αυτά που συμβαίνουν γύρω του.

38 (Μαραντζίδης, 2010)
39 (Μίχου, 2015 σ. 49)

Ιστορική αναδρομή

Η Σπιναλόγκα⁴⁰, είναι μια μικρή, άγονη και άνυδρη οχυρή βραχονησίδα που βρίσκεται στο νομό Λασιθίου, στο στόμιο του φυσικού λιμένα της Ελούντας. Αποτελεί σημαντικό αρχιτεκτονικό και ιστορικό παλίμψηστο, πάνω στο οποίο διασώζονται σημαντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία Ενετικής και Οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Πρόκειται για ένα μνημείο το οποίο κατά το μεγαλύτερο κομμάτι της ιστορίας του, κατοικήθηκε από την ετερότητα και χαρακτηρίστηκε από τον εγκλεισμό. Το νησί κατοικείται συνεχόμενα από τα τέλη του 16ου αιώνα έως τα μέσα του 20ου, οπου ερημώνει.

Η νησίδα περιτειχίστηκε από την αρχαιότητα, για την προστασία της αρχαίας πόλης της Ολούντος. Την εποχή της αραβοκρατίας στην Κρήτη, εικάζεται ότι η βραχονησίδα της Σπιναλόγκας υπήρξε καταφύγιο του ντόπιου πληθυσμού κατά των επιδρομών. Η περιοχή παρέμεινε εγκαταλελειμμένη μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα.

Στα τέλη του 16ου αιώνα, οι Βενετοί, στο πλαίσιο των οχυρωματικών έργων που εκτελούν στην Κρήτη, κατασκεύασαν ένα από τα πιο σημαντικά προμαχωνικά οχυρά της Μεσογείου, τη Σπιναλόγκα.⁴¹ Το διάστημα 1645-1647 με το ξέσπασμα του Κρητικού Πολέμου, το φρούριο γίνεται καταφύγιο προσφύγων. Στη συνέχεια, το 1715 παραδίδεται στους Τούρκους, οπου το οχυρό μετατρέπεται σταδιακά σε στρατοκρατούμενο οικισμό. Ο πληθυσμός αυξάνεται, και η οθωμανική κατοίκηση εξαφανίζει από το εσωτερικό του φρουρίου τις εγκαταστάσεις των Βενετών. Οι εχθροπραξίες χριστιανών και μουσουλμάνων, το 1898, έχουν αποτέλεσμα την απομάκρυνση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού. Έτσι λοιπόν, το 1898 έχουμε τη μετατροπή του φρουρίου σε κεντρική φυλακή, για τους καταδικασθέντες από το Στρατιωτικό Συμβούλιο. Χρησιμοποιείται ξεκάθαρα πλέον για την απομόνωση και τον σωφρονισμό των εγκλείστων.

Το 1897 λαμβάνει χώρα στο Βερολίνο, το πρώτο διεθνές συνέδριο για τη λέπρα. Με πρόταση του Arm. Hansen ψηφίζονται 3 θέσεις, που καθόρισαν και το μέλλον των λεπρών της Κρήτης, αλλά και συνολικά της Ελλάδας. Συνοπτικά, τα 3 αυτά σημεία αναφέρουν, ότι στις χώρες με σοβαρό πρόβλημα λέπρας ο εγκλεισμός αποτελεί τον πιο κατάλληλο τρόπο αντιμετώπισης, καθώς και ότι κατά το Νορβηγικό πρότυπο ο εγκλεισμός και η επίβλεψη είναι η συνιστώμενη πρακτική. Ο ορισμός των μέτρων προστασίας, αλλάζει ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες κάθε χώρας και αρμόδιες γι' αυτό είναι οι αρχές της.

⁴⁰ Οι διάφορες εκφορές του τοπωνύμιου (Stinalonde, Stinalonge, i'stina longa) οδήγησαν τον Gerola στη διατύπωση της ορθής και προφανούς ετυμολογίας του ππν. Spinalonga, από παραφθορά της ελληνικής φράσης «'ς την Ελούντα», σύμφωνα με τη συνήθεια των Φράγκων να χρησιμοποιούν τα ελληνικά ππν. μαζί με τα άρθρα τους. (Αρακαδάκη, 1996 σσ. 43-44)

⁴¹ (Μοσχόβη, 2008 σ. 313)

Το 1901 επισκέπτεται τη Σπιναλόγκα ο Giuseppe Gerola, στο πλαίσιο καταγραφής των ενετικών μνημείων στην Κρήτη, ο οποίος κατέγραψε και φωτογράφησε λεπτομερώς την κατάσταση του ενετικού φρουρίου, με όλες τις μεταβολές που υπέστη ανά τα χρόνια.⁴² Η αποτύπωση του αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αφού παρουσιάζει την κατάσταση του νησιού, πριν περάσει στην τελευταία και πιο μαρτυρική φάση κατοίκησης του.

Έτσι, το 1903 αποφασίζεται από την Κρητική Πολιτεία ο υποχρεωτικός εγκλεισμός των λεπρών στο φρούριο της Σπιναλόγκα. Σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι η απόφαση αυτή πραγματοποιείται και για κοινωνικοπολιτικούς λόγους. Εκείνη την εποχή στην Κρήτη υπάρχει ένα κλίμα ξευρωπαϊσμού. Οι λεπροί θεωρούνται ανίκανοι να ενταχθούν στην κοινωνία. Ιατρική περίθαλψη δεν υφίσταται, αντίθετα υπάρχει η πεποίθηση ότι «η κοινή θάαση των πληγών τους προσδίδει στην Κρήτη χαρακτηριστικά υπανάπτυκτης χώρας» και πρέπει να απομακρυνθούν.⁴³ Η οικιστική υποδομή του οθωμανικού οικισμού ήταν ένας από τους κύριους λόγους του εγκλεισμού των λεπρών στη Σπιναλόγκα, αλλά σημαντικό ήταν και το γεγονός ότι το κράτος ήθελε να διώξει και τους τελευταίους Τούρκους που είχαν μείνει στη νησίδα. Επομένως, το 1904 οι πρώτοι 251 λεπροί οδηγούνται εντός της Σπιναλόγκας και εγκαθίστανται στα υπάρχοντα κτίρια του οθωμανικού οικισμού. Σχεδόν δέκα χρόνια μετά, το 1913, όπου η Κρήτη ενώνεται με την Ελλάδα, και το Λεπροκομείο γίνεται εθνικό.

Εκείνη τη περίοδο, γίνονται μεγάλες χωρικές μεταβολές στον οικισμό καθώς και στο φρούριο, κυρίως από τους ίδιους τους εγκλείστους, λόγω της ανάγκης για περισσότερες υποδομές. Καθοριστικό ρόλο για την αρχιτεκτονική του νησιού θα έχει το 1937 η ανέγερση των νέων κτιρίων του Λεπροκομείου.

Το 1948, μετά από 44 χρόνια λειτουργίας του Λεπροκομείου, βρίσκεται η θεραπεία της αρρώστιας και το 1957 το Λεπροκομείο κλείνει οριστικά, ενώ οι τελευταίοι χανσενικοί μεταφέρονται στο νοσοκομείο της Αγίας Βαρβάρας στην Αθήνα.

Είναι γεγονός πως για την τοπική κοινωνία η λειτουργία του Λεπροκομείου αποτελούσε σημαντική πηγή εσόδων, αφού ο ανεφοδιασμός του νησιού γινόταν κυρίως από την Ελούντα και την Πλάκα. Κατά συνέπεια, η πολιτεία πρότεινε τη συνέχεια της χρήσης της Σπιναλόγκας ως τόπο ιδρυματοποίησης και εγκλεισμού. Αυτή τη φορά, προτείνεται η μετατροπή της νησίδας σε άσυλο ψυχικά ασθενών⁴⁴, μια χρήση που δεν πραγματοποιείται.

Είναι σημαντικό να ειπωθεί, ότι μετά το 1957 παρέρχεται μια μακρά περίοδος λήθης για το νησί. Κάνεις δε θέλει να θυμάται τα όσα συνέβησαν εκεί. Η κοινωνία προσπαθεί να αποβάλει “το στίγμα της αρρώστιας” από τον τόπο, αλλά και οι ίδιοι η επιζήσαντες θέλουν να ξεχάσουν τις τραυματικές μνήμες του εγκλεισμού και της απομόνωσης τους. Το 1957 ξεκινάνε οι πρώτες λεηλασίες του οικοδομικού υλικού του νησιού για να χρησιμοποιηθεί για τις μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες της Ελούντας. Ενώ, το 1963, η νησίδα μεταβιβάζεται στην κυριότητα του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (Ε.Ο.Τ) ως Δημόσιο Τουριστικό Κτήμα. Έτσι το 1967 προτείνεται η αξιοποίηση του ως

42 (Αρακαδάκη, 1996 σ. 193)

43 (Λαγουδάκη, 2016 σ. 127)

44 (Λαγουδάκη, 2016 σ. 189)

τουριστικό θέρετρο η οποία και απορρίπτεται.

Το 1968, επισκέπτεται το νησί ο γαλλοελβετός αρχιτέκτονας, ερευνητής και κοινωνιολόγος Maurice Born. Καταγράφει και αποτυπώνει αναλυτικά τα κτίσματα της νησίδας, φωτογραφίζει αρχεία, κρατάει σημειώσεις και αντιγράφει στοιχεία για το νησί. Όταν ο Born επισκέφθηκε το νησί και το κατέγραψε, τα κτίρια και τα πράγματα ήταν ακριβώς έτσι όπως τα είχαν αφήσει οι τελευταίοι κάτοικοι του, γι’ αυτό μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι η αποτύπωση του είναι ένα από τα σπουδαιότερα τεκμήρια της κατάστασης που επικρατούσε την εποχή λειτουργίας του Λεπροκομείου, αφού τα περισσότερα αρχεία που υπήρχαν πετάχτηκαν ή καταστράφηκαν. Το υλικό του αργότερα εμπλουτίζεται από τις μαρτυρίες των τελευταίων Χανσενικών που διέμεναν πλέον στην Αθήνα, με σημαντικότερη αυτή του Επαμεινώνδα Ρεμουντάκη που ήταν πρόεδρος της αδελφότητας των Χανσενικών.

Το 1970 με απόφαση του Υπουργού Προεδρίας χαρακτηρίζεται ως «Τοπίο Φυσικού Κάλλους»⁴⁵, σε μια προσπάθεια απαλοιφής των μνημών που θα μπορούσαν να προσδώσουν στον τόπο τον χαρακτηρισμό του Τόπου Μνήμης.

Το 1972 εκφράζεται η επιθυμία του στρατού να μετατραπεί η Σπιναλόγκα σε ναυτική βάση, αλλά αποτρέπεται από την Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης.

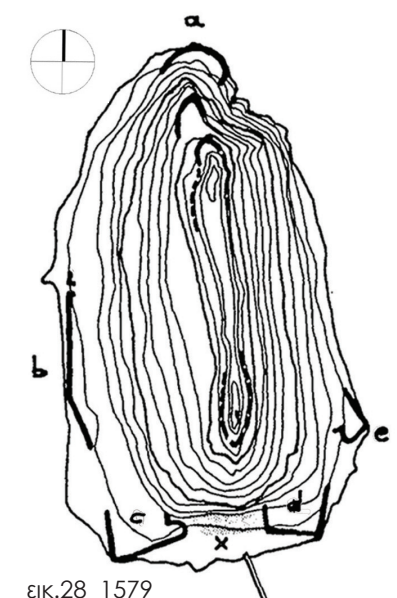
Αργότερα, το 1973 η πολιτεία στρέφει για πρώτη φορά το ενδιαφέρον της για τη συντήρηση και την αποκατάσταση του μνημείου. Επισκευάζονται τμήματα του ενετικού τείχους και το Υπουργείο Πολιτισμού αναθέτει στην 13^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων την αυτοψία και την σύνταξη τεχνικής έκθεσης για το μνημείο.

Το 1975 ξεκινάνε οι πρώτες ανοργάνωτες επισκέψεις κυρίως από ξένους επισκέπτες, αφού στην συλλογική μνήμη της ελληνικής κοινωνίας ο τόπος αυτός είναι ακόμα αποτυπωμένος ως περιθωριακός και χωρίς αξία.

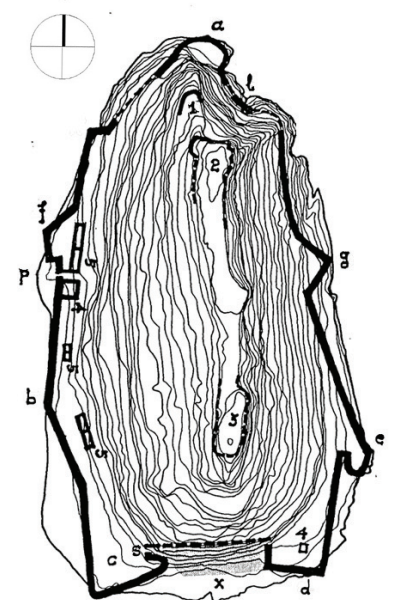
Το 1976 το Υπουργείο Πολιτισμού κηρύσσει τη Σπιναλόγκα «αρχαιολογικό χώρο», γεγονός που προστατεύει καθοριστικά την ιστορικότητα του τόπου από νέες χρήσεις. «Ωστόσο, εκείνα τα χρόνια, παρατηρείται εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας μια στροφή προς την επιλεκτική προστασία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων των περιόδων που θεωρήθηκαν ως αξιόλογες (Ενετοκρατία, Τουρκοκρατία), και την ολοκληρωτική διαγραφή της «προσβλητικής για το μνημείο» περιόδου του Λεπροκομείου, με στόχο την πλήρη αποσύνδεση και «κάθαρση» του τόπου από τις τραγικές του ιστορίες.»⁴⁶ Πραγματοποιούνται οι πρώτες αναστηλωτικές εργασίες στο φρούριο και στα κτίρια του οικισμού.

45 (Μοσχόβη, 2008 σ. 36)

46 (Μοσχόβη, 2008 σσ. 319-320)

εικ.28 1579
α. βόρεια ημισέληνος, β. τείχος,
c.d.e. προμαχώνες

εικ.29 1580
α.ημισέληνος Michiel, β.pontone Bembo, γ.προμαχώνας tierolo, δ. προμαχώνας donato, ε.orecchione Scaramella, ς.πλευρό Genese, ζ.αιχμή Rangone, η. πλευρό Pierino, θ.ξύλινη γέφυρα, ϭ.κύρια πύλη, σ.πυλίδα Tierolo, χ.νότια cortina, ι.πλατεία Mosta, κ.πλατεία Moretta, λ.cavaliere Miani, μ.χώροι φρουράς, ν.δεξαμενές

Ενετοκρατία 1212 – 1715

Η κυριαρχία των Ενετών στη νησίδα ξεκινάει το διάστημα 1212-1579. Το 1578, ανατίθεται στο μηχανικό Genese Bressani ο σχεδιασμός για την ανέγερση του φρουρίου της Σπιναλόγκα. Το σχέδιο του Bressani, προέβλεπε περιμετρικό τείχος, το οποίο σε αρκετά σημεία ταυτιζόταν με τα θεμέλια του αρχαίου περιβόλου, καθώς και δύο προμαχώνες στο επίπεδο της θάλασσας. Ακόμη, προέβλεπε ένα τρίτο ημικυκλικό οχύρωμα σε πιο ψηλό επίπεδο. Τοποθετήθηκε επίσης μια ισχυρή ημισέληνος, για την εξασφάλιση χαμηλών πυρών. Την περίμετρο του τείχους ακολουθούσαν μικρότερες οχυρές κατασκευές, ημιπρομαχώνες, αιχμές) κλπ, σε σημεία που το έδαφος ήταν ομαλό.⁵¹

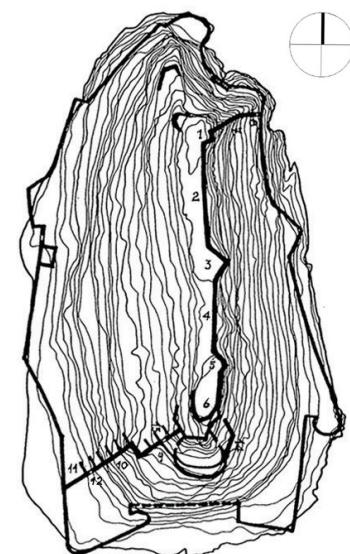
Το διάστημα 1579-1669, αποτελεί την πιο σημαντική φάση στην ανοικοδόμηση του μνημείου. αφού αντιστοιχεί στην κατασκευή των οχυρώσεων. Το 1579-1583 κατασκευάζεται το περιμετρικό τείχος που σχεδίασε ο Bressani. Στο διάστημα αυτό ανήκουν οι τρεις ημιπρομαχώνες και η ημισέληνος Michiel που επιτηρεί την είσοδο του λιμανιού. Κατασκευάζεται επίσης ξύλινη γέφυρα μήκους 157 μέτρα, για να μπορούν να μεταφέρονται τα υλικά απ' την Χερσόνησο. Η περίμετρος του περιβόλου συμπληρώνεται με τεθλασμένα τείχη. Ο μηχανικός Latino Orsini, το 1585, ενισχύει την άμυνα του οχυρού χτίζοντας τείχος στην κορυφή της νησίδας και κλείνοντας το με ένα λοξό τείχος στα νότια, προς τον προμαχώνα Tierolo και ένα στα βορειοανατολικά, προς τη θάλασσα.⁵²

Από το 1586 έως το 1601 η πορεία των οχυρωματικών έργων μένει στάσιμη. Το 1653, 8 χρόνια μετά την έναρξη του Κρητικού Πολέμου, αποφασίζονται συμπληρωματικές εργασίες βελτίωσης των οχυρώσεων οι οποίες πραγματοποιούνται το διάστημα 1654-1659. Οι εργασίες αυτές περιλάμβαναν συμπλήρωση της περιμέτρου του περιβόλου, ανυψώσεις τειχών, επιχωματώσεις, προσθήκες ανοικτών κανονιοθυρίδων στα διάφορα οχυρώματα.⁵³ Το φρούριο αντιμετωπίζεται στο σύνολο του ως μηχανισμός άμυνας, και όχι ως περιτειχισμένος περίβολος.

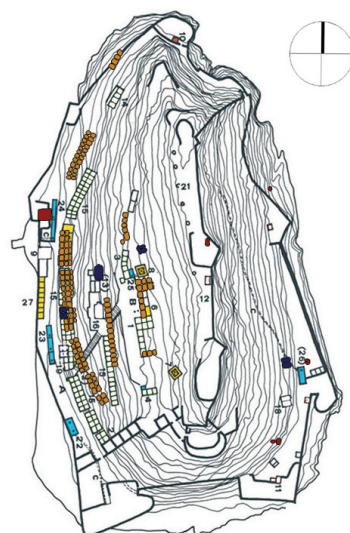
51 (Αρακαδάκη, 1996 σσ. 87-88,97)
52 (Λαγουδάκη, 2016 σσ. 79-104)
53 (Αρακαδάκη, 1996 σσ. 151-157)

Η τελευταία περίοδος κυριαρχίας των Ενετών αφορά τις χρονολογίες 1669 έως 1715.Ενώ το 1669 η Κρήτη παραδίδεται στους Τούρκους, η Βενετοί κατορθώνουν να κρατήσουν στην κατοχή τους τα τρία οχυρά Σούδας, Γραμβούσας και Σπιναλόγκας. Μάλιστα, «μπόρεσαν να εξασφαλίσουν και μια υποτυπώδη ενδοχώρα για το καθένα από αυτά».⁵⁴

Όπως αναφέρεται σε μαρτυρίες, το φρούριο όταν παραδόθηκε στους Τούρκους είχε κατά κύριο λόγο ερείπια, «κατάλοιπα τειχών ανοιγμένων και κατεστραμμένων, χωρίς πυρομαχικά, εξοπλισμό, τρόφιμα, όπλα, ακόμη και χωρίς σχεδόν πυροβολικό, αφού ό,τι δεν καταναλώθηκε τελείως έμεινε ακατάλληλο για κάθε χρήση.»⁵⁵

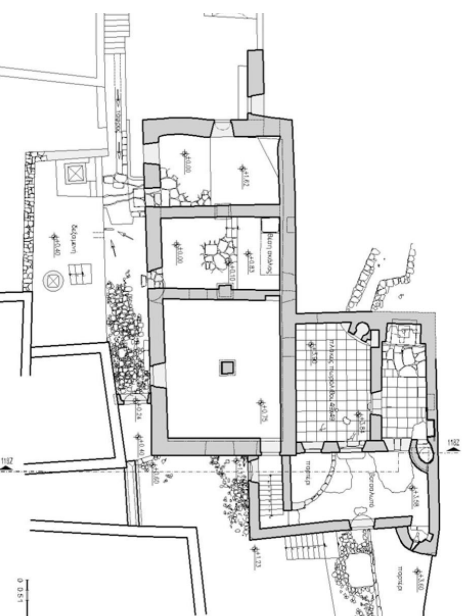
εικ.30 1585 - 1589
1.angolo Contarini, 2.cortina Grimana, 3.Cavaliere Orsini, 4-5. cortina και punta veniera, 6.cavaliere Miani, 7.traversa Molina, 8. portello Molino, 9.cortina Faliera, 10.cortina Mema, 11.angolo Carbonara, 13.portello del monte, 14.traversa Mora

εικ.31 1669
■ κατοικίες
■ αποθηκευτικοί χώροι
■ αίθουσα φρουράς
■ ναός
■ δεξαμενές

εικ.32 η έκταση του οικισμού κατά την Τουρκοκρατία

εικ.33 κάτοψη κτιρίου οθωμανικής περιόδου

Τουρκοκρατία 1715 – 1898

Η νησίδα λειτούργησε κυρίως ως οχυρός οικισμός, με δευτερεύουσα στρατιωτική σημασία κατά την Τουρκοκρατία. Σ' αυτήν κατοικούσε φρουρά περίπου 200 ατόμων και οικογένειες.⁵⁶ Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα όμως, ο πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται φτάνοντας, το 1890, τα 1112 άτομα. «Η Σπιναλόγκα διέθετε Οθωμανική Σχολή και υπήρξε έδρα εμπορικών και ναυτιλιακών δραστηριοτήτων. Ο οικισμός της Σπιναλόγκας τον 19ο αιώνα εξελίχθηκε ως το μεγαλύτερο μουσουλμανικό κέντρο του Μεραμπέλλου».⁵⁷

Όπως είναι επόμενο, η αύξηση του πληθυσμού της νησίδας απαιτούσε και περισσότερες κτιριακές υποδομές. Τα περισσότερα κτίρια κατασκευάζονται από το 1840 έως το 1880. Ο οικισμός αναπτύχθηκε σε κλιμακωτή διάταξη σε όλη τη δυτική και νότια πλευρά της νησίδας και αναπτύχθηκε χωρικά ακλουθώντας τη διάταξη του προϋπάρχοντος οικισμού. Διατηρήθηκαν οι οχυρώσεις, οι δρόμοι και οι θολωτές δεξαμενές του φρουρίου.⁵⁸ Κεντρική είσοδος του οικισμού ήταν η δυτική, ενώ η ευρύτερη περιοχή της χρησιμοποιήθηκε ως ζώνη κατοικίας. Η μορφολογία των κτιρίων αποδίδεται σε τοπικού σχεδιασμού. Πρόκειται για διώροφα, στεγασμένα με δώμα, ορθογωνικής κάτοψης κτίρια και επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα εσωτερικά και εξωτερικά. Κάθε κατοικία διέθετε εσωτερική αυλή και την περιέβαλε μαντρότοιχος. Τα ανοίγματα του ισογείου είναι τοποθετημένα προς το εσωτερικό της αυλής, για την προστασία του ιδιωτικού χώρου που προέβλεπε ο μουσουλμανικός τρόπος ζωής. Εντός της αυλής υπήρχαν επίσης βοηθητικά κτίσματα για τις λειτουργίες της κατοικίας. «Τα κουφώματα των κτιρίων είναι βαμμένα με ζωηρά χρώματα, ενώ τα περισσότερα φέρουν σιδεριές ή ξύλινα κάγκελα».⁵⁹

εικ.34 Σπιναλόγκα, 1901, G. Gerola

- 56 (Αρακαδάκη, 1996 σ. 189)
- 57 (Μοσχόβη, 2008 σ. 314)
- 58 (Μοσχόβη, 2008 σ. 315)
- 59 (Μοσχόβη, 2005 σσ. 7-8)

Κατά τα τέλη του 19ου αιώνα υπήρχαν περίπου 200 κατοικίες και 27 καταστήματα. Κέντρο του οικισμού αποτελούσε το Μουσουλμανικό Τέμενος στη δυτική πλευρά, λόγω του επιβλητικού του μεγέθους, το οποίο κατασκευάστηκε στο σημείο που υπήρχε ο καθολικός ναός της Αγίας Βαρβάρας. Η οθωμανική κατοίκηση διάβρωσε σχεδόν εξολοκλήρου τα κτίρια της ενετικής περιόδου και διάφορα στοιχεία του φρουρίου. Συγκεκριμένα στη νοτιοδυτική πλευρά, όπου ο οικιστικός ιστός ήταν πυκνός, ανοίχτηκαν σημειακές οπές στα τείχη για θεάσεις.⁶⁰

Το 1898 όπου όπως αναφέρθηκε το φρούριο μετατρέπεται σε στρατιωτική φυλακή το όριο αποκτά πλέον ξεκάθαρα τον χαρακτήρα του εγκλεισμού, ο οποίος θα καθορίσει την επόμενη χρήση του.

Λεπροκομείο 1904 - 1957

Η ασθένεια της λέπρας υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Κρήτη, ωστόσο ειδικά την περίοδο της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας δεν υπήρξε καμία κρατική περίθαλψη. Όπως αναφέρουμε παραπάνω, το 1903 αποφασίζεται από την Κρητική Πολιτεία ο εγκλεισμός των Χανσενικών στο ερειπωμένο νησί της Σπιναλόγκα. Η είσοδος των ασθενών στο νησί γινόταν κυρίως απ' τη δυτική πύλη, η οποία ήταν επιβλητική, σε μορφή καμάρας, και έβγαζε στον κεντρικό δρόμο. Υπήρχε άλλη μια είσοδος στο νότιο τμήμα του οχυρού, η οποία είχε τη μορφή θολωτής σήραγγας. Ο προϋπάρχον οθωμανικός οικισμός ήταν σημαντικός παράγοντας για την επιλογή της εξορίας των λεπρών στο μέρος αυτό. Είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι, παρά το γεγονός αυτό, δεν υπήρχαν οι κατάλληλες υποδομές για να φιλοξενήσουν τους ασθενείς. Ακόμα και τα σπίτια που τους δόθηκαν ήταν σε κακή κατάσταση, αφού σε πολλά από αυτά έλειπαν οι σκεπές και άλλα βασικά τα οποία έπρεπε να επιδιορθώσουν μόνοι τους. Είχαν εντολή να εγκατασταθούν στις χαμηλότερες οικίες και να χρησιμοποιήσουν για θέρμανση τα ξύλα απ' τις υπόλοιπες. Ουσιαστικά, μεταφέρθηκαν σε ένα ξερό και άνυδρο νησί, κλεισμένοι μέσα σε τείχη, χωρίς στοιχειώδεις υγειονομικές εγκαταστάσεις. Το μόνο που υπήρχε ήταν ένα απολυμαντήριο, για το οποίο χρησιμοποιήθηκε η αίθουσα της φρουράς, και η φυλακή στη νότια αποβάθρα του νησιού, ως τιμωρία για όποιον έκανε απόπειρα να αποδράσει.

60 (Λαγουδάκη, 2016 σ. 107)

εικ.35 προμαχώνας Tiepolo, 1901, Gerola

εικ.36 εσωτερικό του οικισμού, 1901

εικ.37 δυτική πύλη και ασθενείς

εικ.38 οι ασθενείς καταυθάνουν στο νησί, νότια προβλήτα, 1913

εικ.39 Επαμεινώνδας Ρεμουντάκης

Ο Επαμεινώνδας Ρεμουντάκης, υπήρξε μια μεγάλη φυσιογνομία που σφράγισε με τη ζωή και τη δράση του, το χανσενικό κίνημα στην Ελλάδα. Όντας τριτοετής φοιτητής της Νομικής Αθηνών, στα 21 του χρόνια υποχρεώθηκε με εγκλεισμό για 20 χρόνια στη Σπιναλόγκα, όπου ίδρυσε την «Αδελφότητα Χανσενικών Σπιναλόγκας». Τα χρόνια που ακολούθησαν, αγωνίστηκε για την καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης των ασθενών, και μετέπειτα, με το κλείσιμο της Σπιναλόγκας το 1957, νοσηλεύτηκε και παρέμεινε για άλλα 22 χρόνια στο Λεπροκομείο - Σανατόριο της Αγ. Βαρβάρας στο Αιγάλεω.

Το 1913 το Λεπροκομείο γίνεται εθνικό και στέλνονται ασθενείς από όλη την Ελλάδα. Οι συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης γίνονται δυσκολότερες, λόγω της έλλειψης υποδομών. Οι ίδιοι οι ασθενείς προσπαθούν τα προσαρμόσουν τα υφιστάμενα κτίρια ανάλογα με τις ανάγκες τους. Το κτίριο του μουσουλμανικού τεμένους, επισκευάζεται το διάστημα 1929-1933 για να λειτουργήσει ως Νοσοκομείο, ενώ στο ανατολικό τμήμα του προμαχώνα Donato δημιουργείται το κοιμητήριο των λεπτρών. Όταν το 1936 φτάνει στο νησί ο Επαμεινώνδας Ρεμουντάκης, αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Εβλεπες παντού ερείπια, μια πόλις ρημαγμένη από σεισμό, όχι από πυρκαϊά γιατί τα ερείπια ήσαν καθαρά και όχι καπνισμένα. Παντού μονώροφα και διώροφα σπίτια χωρίς στέγες και πατώματα, τοίχοι μισογκρεμισμένοι, γωνίες που έστεκαν, πόρτες και παράθυρα δυορόφων σπιτιών φανέρωναν στην ερήμωσι τους την αρχοντιά εκείνων που τα οικοδόμησαν και τα εκατώκησαν, και που πεθαίνοντας με υπερηφάνεια τα κληρονόμησαν στα παιδιά τους και τα παιδιά τους στα παιδιά των παιδιών τους. Πόσες χαρές, πόσες λύπες, πόσο πλούτο δεν θα είχαν στεγάσει οι Ενετοί άρχοντες έπειτα οι νέοι καταχτηταί Τούρκοι πασάδες. Ανάμεσα στα ερείπια που και που έβλεπες σπίτια Χανσενικών σαν σπήλαια, μέσα από τα οποία εξήρχοντο οι αραιότατοι κάτοικοί τους. Από αυτή την εμφάνηση ξεκίνησε ο θρύλος ότι οι Χανσενικοί διαβιούσαν μέσα σε σπηλιές.»⁶¹

εικ.40 η κατάσταση της νησίδας το 1927

61 (Ρεμουντάκης, 1972 σ. 125-126)

Αργότερα, οι ασθενείς μαζεύουν χρήματα και αναλαμβάνουν να τροποποιήσουν τον τόπο ανάλογα με τις ανάγκες τους. Ασβεστώνουν τα σπίτια τους και τα αποχωρητήρια. Στρώνουν τον δρόμο από την εκκλησία ως και τα καφενεία με τσιμέντο και το περνάνε με ασβέστη. Κατεδαφίζουν τα ερείπια από την κορυφή προς τα κάτω, αφήνοντας να φαίνονται μόνο τα στεγασμένα σπίτια και όχι η κατεστραμμένη πόλη. Στο χώρο της νότιας αποβάθρας, τα κτίρια που χρησιμοποιούνταν για τις χρήσεις της κατά την Τουρκοκρατία, μετατρέπονται το ένα σε αποθήκη για τη γεννήτρια και το κεντρικό κτίριο σε χώρο εκδηλώσεων της κοινότητας. Μια από τις κυριότερες χωρικές μεταβολές που θα πραγματοποιήσουν εκείνο το διάστημα, είναι η διάνοιξη 7 σημείων του τείχους για να συνεχιστεί ο περιμετρικός δρόμος. Αυτή η επέμβαση είχε ως στόχο την ευκολότερη κυκλοφορία των ασθενών. Γι' αυτό το λόγο έχτισαν παράλληλα του δρόμου ένα συνεχές τοίχιο μισού μέτρου, για να το χρησιμοποιούν ως οδηγό οι τυφλοί και ως στάση οι περπατητές.⁶² Η διάνοιξη του δρόμου έφερε αρκετές αλλοιώσεις στο ενετικό φρούριο, αφού μεγάλα κομμάτια του τείχους καταστράφηκαν. Ο δρόμος κατασκευάστηκε στην εξωτερική πλευρά του τείχους και θεμελιώθηκε πάνω σε λίθινα τοίχια αντιστήριξης, ενώ για το μπάζωμα του χρησιμοποιήθηκαν τα υλικά των οχυρώσεων. Εκτός αυτού, για να αποσυμφορηθεί ο περίκλειστος και πυκνός χαρακτήρας του φρουρίου, ανοίχτηκαν σημειακές οπές στα τείχη και κατασκευάστηκαν ξύλινοι εξώστες με θέα προς τη δυτική παραλία.⁶³ Οι «κοινωνικά εκτοπισμένοι» κάτοικοι του νησιού προσπαθούν να διευκολύνουν την καθημερινότητα τους και να δώσουν στον τόπο, που κάποιοι απ' τους θα περάσουν όλη τους τη ζωή, την αξιοπρέπεια που τους αξίζει.

Το 1937, ξεκινάει η κατασκευή των νέων κτιριακών εγκαταστάσεων του Λεπροκομείου από τον αρχιτέκτονα Ορέστη Μάλτο.⁶⁴ Το νέο και ογκώδες κτιριολογικό συγκρότημα, όντας φανερά επηρεασμένο από τις αρχές του μοντέρνου κινήματος, επηρέασε ριζικά το φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο της νησίδας. Πολλά τμήματα των οχυρώσεων καταστράφηκαν, ενώ εξαφανίστηκαν και τα τελευταία κτίσματα της ενετικής περιόδου. Το νοσοκομείο επεκτάθηκε και στο εσωτερικό του κατασκευάστηκε σκελετός από οπλισμένο σκυρόδεμα, για να στηρίξει την πλάκα του συνολικού κτιρίου. Στο χώρο των ενετικών αποθηκών, κοντά στην κύρια πύλη Porta Maestra, αφού κατεδαφίστηκε η ενετική πρόσοψη, χτίστηκε το ένα κτίριο περιθαλψής, Στο βόρειο άκρο του νησιού, ανεγέρθηκαν τα δύο κτίρια των κοιτώνων, ενώ στην υψηλότερη στάθμη του προμαχώνα Tierolo οικο-

62 (Ρεμουντάκης, 1972 σ. 140-144)
63 (Μοσχόβη, 2005 σ. 45-52)
64 (Λαγουδάκη, 2016 σ. 161)

εικ.41 κεντρικός δρόμος οικισμού, 1935

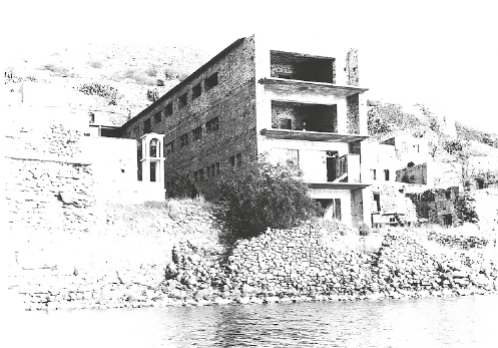
εικ.42 οι ασθενείς ανοίγουν σημειακές οπές στο τείχος

εικ.43 δυτική πύλη Σπιναλόγκας
διακρίνονται το κτίριο περίθαλψης και
τμήμα του νοσοκομείου

εικ.44 βορειοδυτική πλευρά του νησιού
διακρίνονται τα κτίρια των κοιτώνων

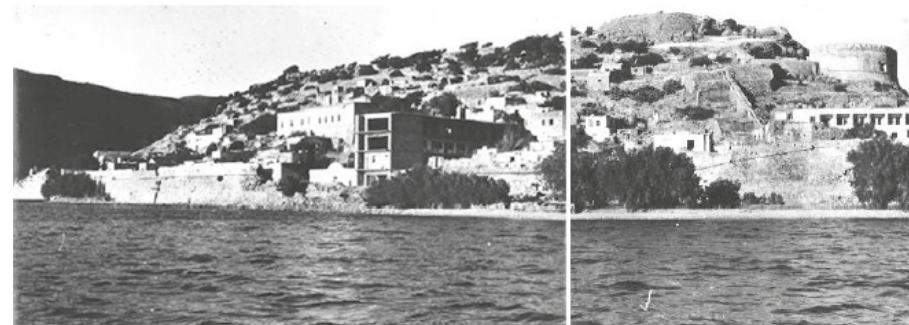

εικ.45 τετραώροφο ημιτελές κτίριο
διακρίνεται το γκρεμισμένο τείχος

δομήθηκαν νέες κατοικίες. Επίσης στο νότιο τμήμα, σε λίγο υπερυψωμένη θέση νοτίως του εγκαρσίου τείχους, κατασκευάστηκε άλλο ένα συγκρότημα διαμονής. Στο κέντρο του οικισμού ανεγέρθηκε τετραώροφο κτίσμα, κάθετα στις υψομετρικές, που έμεινε ημιτελές. Αξιοσημείωτο είναι ότι για την κατασκευή του συγκεκριμένου κτιρίου γκρεμίστηκαν σχεδόν 25μ. τείχους. Τέλος, κατασκευάζεται μια ακόμα μεγάλη δεξαμενή στο νότιο τμήμα, για να καλύψει τις ανάγκες ύδρευσης του νησιού.⁶⁵

Τα παραπάνω κτίρια ακολουθούν τη λιπή και καθαρή ογκοπλασία του μοντέρνου, με αρκετά ανοίγματα και εμφανή συμμετρία ως προς τη σύνθεση. Το μέγεθος τους είναι επιβλητικό, διαφέρει από αυτό των προϋπαρχόντων κτιρίων, και δεν εναρμονίζεται με το φυσικό τοπίο. Όλα τα κτίρια αυτής της περιόδου έχουν κατασκευαστεί με τεχνική, που συνδυάζει τη φέρουσα τοιχοποιία από λιθοδομή με δοκούς και πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα. Χαρακτηριστικό της, που το συναντούμε και στα κτίρια της Σπιναλόγκας, είναι η χρήση μεσαίων εγκάρσιων δοκαριών. Χρησιμοποιείται επίσης το σύστημα πυκνών λεπτών δοκών από σκυρόδεμα που δημιουργούν ένα «τελάρο», το οποίο πληρώνεται με τούβλα στο ενδιάμεσο.⁶⁶

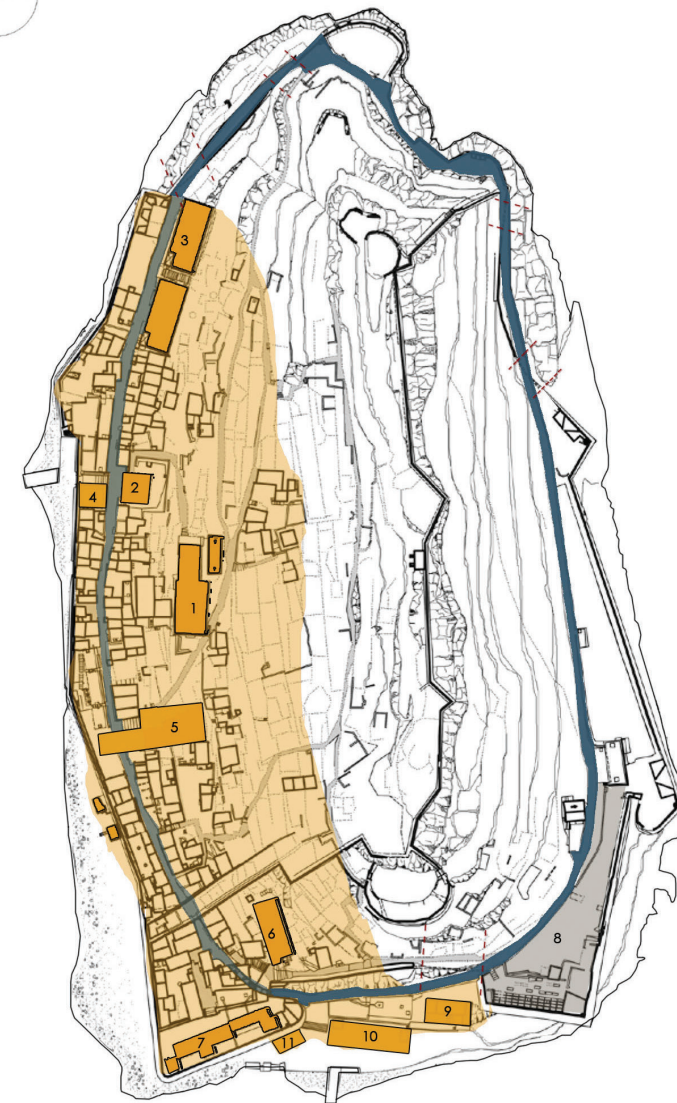
Το 1957, μετά την εύρεση της θεραπείας, το Λεπροκομείο κλείνει και οι τελευταίοι Χανσενικοί μεταφέρονται στο Νοσοκομείο της Αγίας Βαρβάρας στην Αθήνα. Το νησί και οι εγκαταστάσεις του ερημώνουν. Οι μόνες καταγραφές που παρουσιάζουν την κατάσταση του νησιού την περίοδο του Λεπροκομείου είναι εκείνες του Maurice Born, που το επισκέφτηκε το 1967.

εικ.46 συνολική άποψη της νησίδας με τις επεμβάσεις της περιόδου του
λεπροκομείου τη δεκαετία του 70', πριν την κατεδάφιση τους

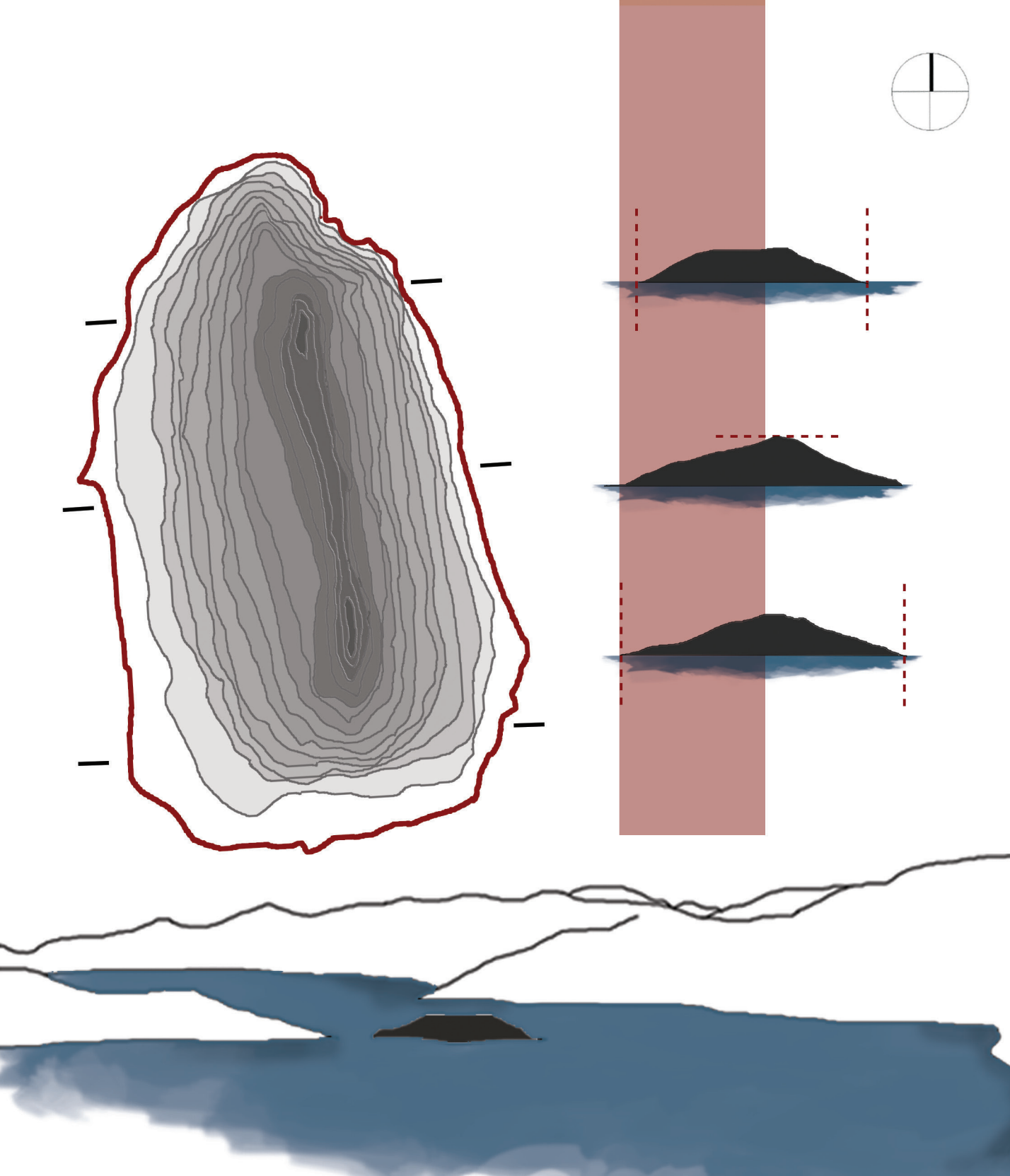
65 (Χρονάκη, 2007)

66 (Λαγουδάκη, 2016 σ. 163)

- κτίρια περιόδου λεπροκομείου
- οικιστικός ιστός
- νεκροταφείο λεπροκομείου
- παλαιός δρόμος
- νέος δρόμος
- τομές τείχους

- 1. νοσοκομείο 2. κτίριο περίθαλψης 3. κοιτώνες 4. απολυμαντήριο 5. τετραώροφο ημιτελές κτίριο
- 6.7. συγκροτήματα κατοικιών 8.νεκροταφείο 9. φυλακή 10. χώρος εκδηλώσεων κοινότητας
- 11. αποθήκη-γεννήτρια

Χωρικά Όρια

Το φυσικό τοπίο

Η Σπιναλόγκα, όπως αναφέρθηκε εκτενώς στα παραπάνω κεφάλαια, είναι μια μικρή βραχονησίδα, άγονη και άνυδρη που βρίσκεται στο στόμιο του φυσικού λιμένα της Ελούντας, στη βορειοανατολική Κρήτη. Το φυσικό τοπίο της νησίδας, φάνηκε να επιτελεί σε μεγάλο βαθμό τον σκοπό της εκάστοτε κατοίκησης της, εκείνης που όπως περιγράφεται ορίζει καταστάσεις εντός και εκτός ορίων.

Αρχικά, η ίδια η οντότητα του νησιού διαθέτει όρια. Είναι ένα κομμάτι γης αποκομμένο απ' την ευρύτερη ηπειρωτική χώρα, που χωρίζεται απ' αυτήν μέσω της θάλασσας. Έτσι τα πρώτα όρια που εξετάζουμε είναι αυτά της θάλασσας και της ακτογραμμής. Η Σπιναλόγκα περικλείεται από τον κόλπο της Ελούντας, τη χερσόνησο Κολοκύθα και το ευρύτερο παραλιακό μέτωπο της Πλάκας, ενώ βρέχεται από το Κρητικό Πέλαγος. Η θάλασσα αποτελεί το στοιχείο που την ενώνει και την χωρίζει από τα παραπάνω χερσαία κομμάτια, τα οποία ενώ είναι τόσο κοντά, χρειάζεται βάρκα για να τα προσεγγίσεις. Έτσι η νησίδα αποτελεί τόπο, εκτός τόπου.

Η ακτογραμμή αποτελεί το όριο εκείνο που οι έγκλειστοι απαγορεύεται να περάσουν. Ακόμα και το βραχώδες της ανάγλυφο δημιουργεί την αίσθηση του δυσπρόσιτου, που τους χωρίζει από την ελευθερία της θάλασσας. Ένα άλλο φυσικό στοιχείο που εντείνει την αγωνία και τις περικλειστές τάσεις του τοπίου είναι τόσο το ανάγλυφο του ίδιου του νησιού, όσο και της γύρω περιοχής. Η κορυφογραμμή στο κέντρο του νησιού φτάνει τα 53 μέτρα. Το ανάγλυφο όντας απότομο, δυσχεραίνει την κίνηση των κατοίκων. Εκτός αυτού, το ανάγλυφο της γύρω περιοχής χαρακτηρίζεται από λόφους, είτε χαμηλούς, είτε ψηλούς που περικυκλώνουν τη νησίδα. Έτσι, όταν κάποιος έφτανε στην ακτή του νησιού, κοιτώντας γύρω του, οι οικισμοί και το τοπίο που αντίκριζε ήταν περιορισμένα. Η θέαση κόβεται από τους γύρω λόφους, σαν να μην υπάρχει συνέχεια. Στο παραπάνω υπόβαθρο θα προστεθεί όπως θα δούμε παρακάτω και το ανθρωπογενές τοπίο, με τα κλειστά τείχη που εντείνει ακόμα περισσότερο την απομόνωση και την κατάσταση εξαίρεσης.

«Η ίδια η ουσία του Είναι ιδιότητα: να υφίσταται πάντα ως «Απέναντι». Έτσι άλλωστε δεσπόζει και στο βλέμμα μας. Καθώς, ας πούμε φτάνουμε στην κορυφή της απότομης ανηφόρας από τον Άγιο Νικόλαο και αρχίζουμε μετά το εκκλησάκι να κατεβαίνουμε προς τον κόλπο της Ελούντας. Και ξαναόνοιαμε τότε, στο βάθος, το «Απέναντι». Υπέροχα ξεκομμένο, υπέροχα αποκαλυπτικό, υπέροχα άδαιο και υπέροχα συνεδητό.»

(Κορνάρος, και συν., Το νησί των σημαδεμένων, 2010 σσ. 206-209)

«Ο κόσμος ο ορατός ήταν μικρός, αφού από την κορυφή του βράχου φαίνονται λίγα βουνά όλα κι όλα, το πέλαγος με τα καράβια του, ο ουρανός με τους γλάρους του, μα ίσα ίσα γι' αυτό μέσα του είχε πάρα διαστάσεις που στ' αλήθεια ποτέ του δεν θα 'παιρνε, και το φως που τον φώτιζε ήταν άγνωστο στη φύση. Χρεάζονται περισσότερα από λίγα χρόνια για να λυγίσουν μια γερή ψυχή.»

(Άμπωτι, Γη και Νερό, 1963 σ. 28)

«Έπαναλαμβάνω τα παράπονα των λεπρών: Οι άνθρωποι μας εγκατέλειψαν, η πολιτεία μας πέταξε σε ένα έρημο τόπο, χωρίς χώμα, χωρίς νερό, χωρίς σκιά πρασινάδας (...)»

(Παπαδόκης Δ., 2014)

Ένα άλλο στοιχείο του τοπίου που αποτελεί όριο στην καθημερινότητα των κατοίκων, είναι το άγονο και άνυδρο περιβάλλον της νησίδας. Το έδαφος δεν μπορούσε να καλλιεργηθεί για να καλύψει τις ανάγκες τους, ενώ δεν υπήρχαν ούτε δέντρα να τους προστατέψουν απ' τον ήλιο. Νερό δεν υπήρχε, παρά μόνο αυτό των δεξαμενών που ειδικά τους καλοκαιρινούς μήνες ήταν ελάχιστο. Αυτά τα χαρακτηριστικά του τόπου τον έχριζαν εμφανώς ακατάλληλό για να εγκλείσει ασθενείς με αυτή τη βαριά λοιμώδη ασθένεια⁶⁷, που απαιτεί καθαριότητα, φροντίδα και ευκολία στην κίνηση.

⁶⁷ Η λέπρα αναφέρεται συχνά κατ' ευφημισμόν ως νόσος του Χάνσεν. Η λέπρα παραμορφώνει τα άτομα που πάσχουν αλλοιώνοντας το δέρμα τους, ενώ παρουσιάζονται και εξογκώματα. Επίσης μπορεί να απονεκρώσει τα νεύρα του δέρματος με αποτέλεσμα ο ασθενής να μη νιώθει τίποτα στα σημεία αυτά. Συνήθως, προσβάλλει ανθρώπους που ζουν σε μολυσματικό περιβάλλον, κάτω από άθλιες συνθήκες, όπου δεν υπάρχουν συνθήκες υγιεινής. Αν δεν αντιμετωπιστεί έγκαιρα, προσβάλει, πέραν του δέρματος, νεύρα και άκρα κι ακόμη όργανα και συστήματα. Η αναισθησία και η ατροφία καθιστά τα άκρα ευάλωτα σε τραυματισμούς ή εγκαύματα και μπορεί να οδηγήσει σε απώλεια δακτύλων ή και ολόκληρων χεριών ή ποδιών. Ακόμα, στους λεπρούς εμφανίζονται βλάβες στα μάτια ή και τύφλωση, λόγω προσβολής του οπτικού νεύρου. (Κουτονίδου, και συν., 2009)

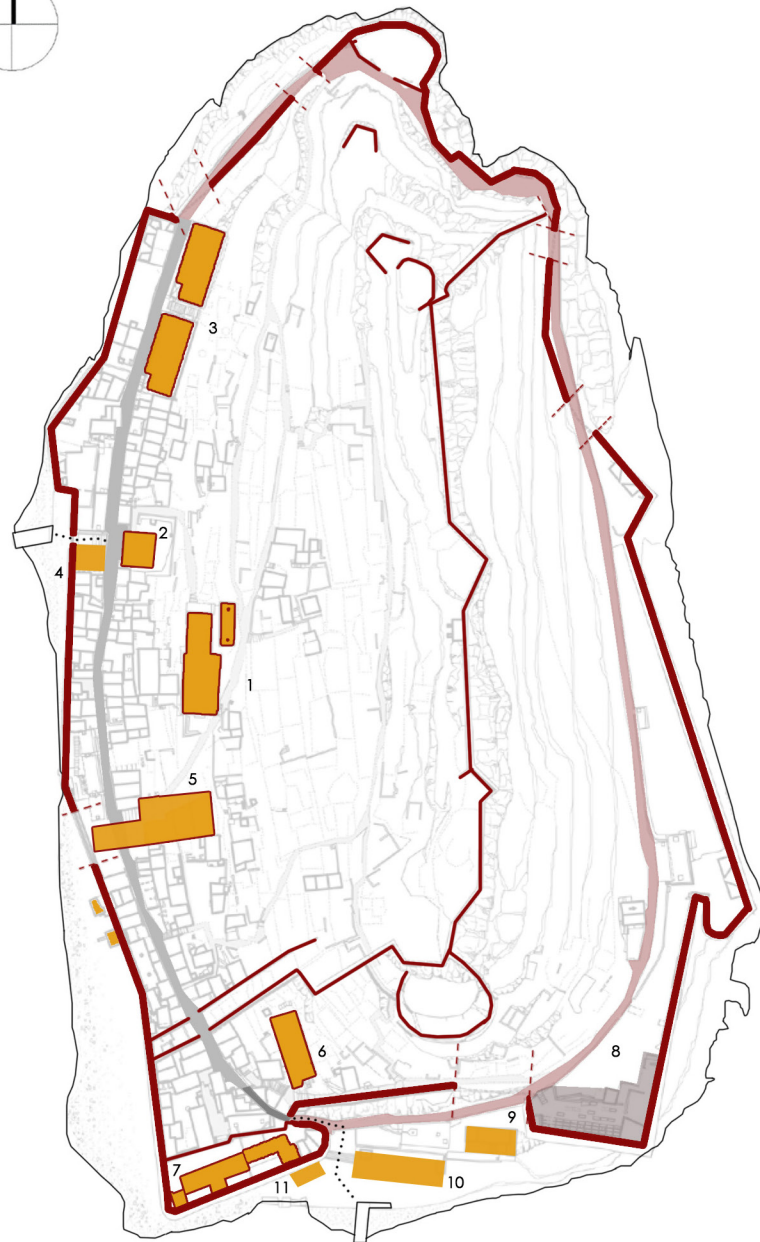
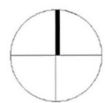
Το ανθρωπογενές τοπίο

Τα οχυρωματικά έργα της Ενετοκρατίας ήταν αυτά που καθόρισαν την φυλάκιση των λεπρών στη νησίδα. Τα ψηλά τείχη ήταν εκείνα που τελικά έκλεισαν στο εσωτερικό τους αυτό το «υγειονομικά επικίνδυνο», απ' το οποίο έπρεπε να προστατευθεί η υπόλοιπη κοινωνία. Τα τείχη όμως, που αποτελούν το κύριο δομημένο όριο στην περίπτωση της Σπιναλόγκα, χρονολογούνται και μεταβάλλονται δομικά από την περίοδο της αρχαιότητας. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι δεν κατασκευάστηκαν με σκοπό την απομόνωση και την ιδρυματοποίηση κρατουμένων (1898) και ασθενών (1904), αλλά η χαρακτηριστική μορφή αρχιτεκτονικής που διέθεταν συντέλεσε στο να χρησιμοποιηθούν με αυτή τη χρήση. Αυτό που άλλαξε με την πάροδο των χρόνων, είναι ότι ενώ σκοπός της ανέγερσης τους ήταν να προστατέψουν το «εσωτερικό» τους, εν τέλει χρησιμοποιήθηκαν από την εξουσία για να φυλακίσουν κάποιες κοινωνικές ομάδες και να προστατέψουν το «έξω».

Στην Ενετοκρατία, με τα περίτεχνα οχυρωματικά σχέδια των Ενετών τα τείχη αποκτούν μεγαλύτερη υπόσταση, αυτή του μνημειώδους⁶⁸. Τα επιβλητικά τείχη χτίζονται σταδιακά και αποκτούν το χαρακτήρα του φρουρίου που περικλείει έναν μικρό οικισμό στο εσωτερικό του, αλλά λειτουργεί κυρίως για την προστασία και την άμυνα των βενετοκρατούμενων εδαφών της Κρήτης. Κατά την περίοδο της οθωμανικής κατοίκησης της νησίδας, ήταν αυτά που συγκρότησαν έναν συνεχώς αυξανόμενο οικισμό και προσέφεραν αυτονομία στη νησίδα. Η συνέχεια όμως του ορίου αρχίζει να διασπάται λόγω της ασφυκτικής κατοίκησης. Ο οικιστικός ιστός των Οθωμανών απλώθηκε σε όλη τη νότια και δυτική πλευρά της νησίδας. Τα σπίτια, όπως τα περιγράψαμε αναλυτικά στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, ήταν μικρά σε κλίμακα και εναρμονισμένα με το τοπίο. Παρά την περικλειστή δομή τους και παρά το γεγονός ότι βρισκονταν αρθρωμένα μέσα σε ένα περιτοιχισμένο φρούριο, είναι εκείνα που θα προσφέρουν μετέπειτα στους Λεπρούς ένα σημαντικό πιο φιλικό περιβάλλον για να ζήσουν, σε σχέση μ' αυτά που θα αναλύσουμε στα επόμενα παραδείγματα.

Κατά την περίοδο του Λεπροκομείου το όριο του τείχους απέκτησε διαφορετική σημασία, αυτή του τόπου εξορίας και του ιδρυματικού χώρου. Τα τείχη διασφάλισαν την καλύτερη επιτήρηση και την οριοθέτηση της απειλής. Θα μπορούσαν να παραλληλιστούν με τα τείχη των σύγχρονων φυλακών, τόσο σε επίπεδο χρήσης, όσο και για το γεγονός ότι φρουρούνταν από φύλακες. Οι δύο φρουρούμενες πύλες το νησιού ήταν μεγάλες και επιβλητικές. Η νότια είσοδος με τη μορφή σήραγγας, αλλά και η δυτική με τη μορφή καμάρας έκαναν ακόμα πιο έντονο το όριο της φυλάκισης των ασθενών, αφού κλείνοντας πίσω τους διαχώριζαν τον κόσμο που ζούσαν πρώτιστα απ' αυτόν εντός των τειχών, που θα περνούσαν τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής τους.

⁶⁸ Μνημειώδης: μετάφραση από το γαλλικό monumental, στην αρχιτεκτονική χρησιμοποιείται ως όρος για να περιγράψει αυτό που έχει επιβλητικές διαστάσεις ενός μνημείου, που ξεχωρίζει, που προκαλεί εντύπωση, που αξίζει να μνημονευτεί ή που έχει μεγάλη ιστορική αξία

- τομές τείχους
- τείχη
- προϋπάρχων δρόμος
- νέα χάραξη δρόμου
- κτίρια λεπροκομείου
- νέα κτίρια λεπροκομείου 1937
- νεκροταφείο λεπροκομείου

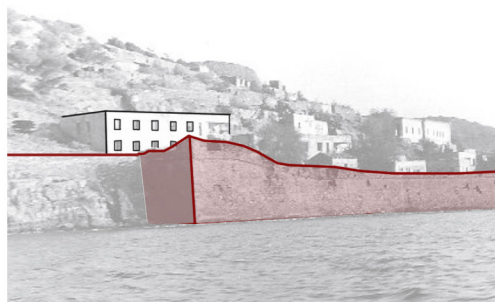
1. νοσοκομείο 2. κτίριο περίθαλψης 3. κοιτώνες λεπροκομείου 4. απολυμαντήριο 5. τετραώροφο ημιτελές κτίριο 6, 7. συγκροτήματα κατοικιών 8. νεκροταφείο λεπροκομείου 9. φυλακή 10. χώρος εκδηλώσεων κοινότητας 11. αποθήκη-γεννήτρια

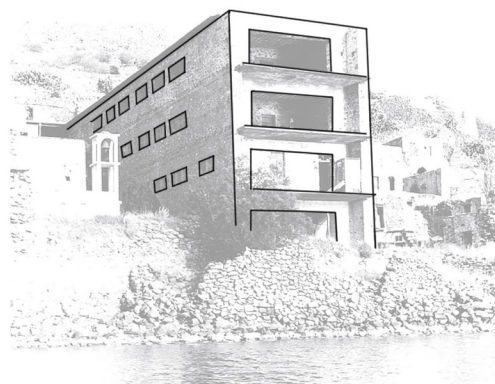
2,1.

1

3

5

Με την μεταβολή του Λεπροκομείου σε εθνικό, οι συνθήκες ζωής εντός της νησίδας έγιναν ακόμα πιο δύσκολες, έτσι οι Λεπτροί προσπάθησαν να προσαρμόσουν το δομημένο περιβάλλον ανάλογα με τις ανάγκες τους. Η συνέχεια του περιμετρικού ορίου διασπάται σε μεγάλο βαθμό αυτή τη φορά. Ανατινάζονται κομμάτια του τείχους για να περάσει ο περιμετρικός δρόμος και για να δημιουργηθούν θεάσεις. Το όριο της φυλακής διασπάται για να δώσει ψήγματα ελευθερίας.

Ένα άλλο στοιχείο που έχει αξία να αναλύσουμε ως ανθρωπογενές όριο είναι τα νεότερα κτίσματα του Λεπροκομείου που ανεγείρονται το διάστημα 1937-1939. Δεν φέρουν την ίδια βαρύτητα του δομικού ορίου, που φέρουν τα τείχη, αλλά οι αρχιτεκτονικές επιρροές οι οποίες ακολουθούν ενισχύουν την κατάσταση εξαίρεσης στην οποία εντάσσονται. Κτίζονται στα πρότυπα του Μοντέρνου, αποτελούμενα από λιπές ογκώδεις μορφές, συμμετρία και επανάληψη στη σύνθεση (κάτοψη, όψη) χωρίς περιπτά στοιχεία ή διάκοσμο. Αυτή η μορφή αρχιτεκτονικής, χαρακτηρίζει γενικότερα τους ιδρυματικούς χώρους και τα «άσυλα»⁶⁹. Οι μακρόστενοι γραμμικοί όγκοι από σκυρόδεμα αποτελούν μια οργανωμένη κλειστή δομή, η οποία θεωρείται απαραίτητη για την ταξινόμηση και τον έλεγχο των ασθενών. Η λιτή οργάνωση της όψης και της κάτοψης με τη βοήθεια της επανάληψης, στερεί τα νοητικά ερεθίσματα των ασθενών και δημιουργεί δομές οι οποίες είναι εύκολα αναγνώσιμες από έναν τυπικό χρήστη και γίνονται εύκολα αντιληπτές ως σύνολο.⁷⁰ Ακόμα και σε επίπεδο κατοίκησης, χτίζονται κοιτώνες με τα ίδια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Η νέα ροή ασθενών τοποθετήθηκε απευθείας εκεί, και όχι στα οθωμανικά κτίσματα.

Η μοντέρνα σχεδίαση των κτιρίων του Λεπροκομείου δημιούργησε «ασυνέχειες» τόσο στον τόπο όσο και στο ίδιο το μνημείο. Τμήματα του τείχους γκρεμίστηκαν, εξαφανίστηκαν τα τελευταία κατάλοιπα ενετικής αρχιτεκτονικής και στη θέση τους κατασκευάστηκαν κτίρια που δεν εντάσσονταν στο τοπίο της νησίδας. Είναι προφανές πως εκείνη την περίοδο το σημαντικό ήταν να καλυφθούν οι υγειονομικές ανάγκες. Η διατήρηση των ιστορικών φάσεων του μνημείου και έννοιες όπως η συντήρηση και η αποκατάσταση, δεν είχαν τη σημασία που απέκτησαν μετέπειτα στην Ελλάδα.

⁶⁹ Με τον όρο άσυλα εννοούνται πέρα από τα ψυχιατρικά ιδρύματα και άλλους τύπους ολοπαγών ιδρυμάτων όπως φυλακές, μοναστήρια, στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Αυτός ο παραλληλισμός εισάγεται στο έργο του κοινωνιολόγου Erving Goffman, για τα ψυχιατρικά νοσοκομεία. (Goffman, 1994)

⁷⁰ (Μιχέλης, 2006 σ. 177)

εικ.47

“Πιστεύω ακράδαντα πως κάποια μέρα, όταν ο ανθρωπισμός θα επικρατήσει πάνω στη γη, η δικαιοσύνη θα αποδοθεί επανορθώνοντας τις θανάσιμες παραλήψεις και πράξεις των ανθρώπων, ηθελημένες ή αθέλητες. Και τότε, όπως οι αληθινοί και τίμιοι άνθρωποι πηγαίνουν στο Νταχάου – Άουσβιτς, κ.λπ. και γονατίζουν και με τα δάκρυα τους προσπαθούν να ξεπλύνουν την ντροπή για ό,τι έγινε εκεί. Το ίδιο θα γίνει και στο μικρό νησάκι της Σπιναλόγκας, που τα καθαγίασαν αφανείς μάρτυρες και ήρωες, οι δυστυχημένοι Χανσενικοί.”

Επαμεινώνδας Ρεμουντάκης
Ιδρυτής της Αδελφότητας Ασθενών Σπιναλόγκας

Άυλα Όρια

Για να κατανοήσουμε αυτό που περιγράφουμε ως άυλα όρια στην περίπτωση της Σπιναλόγκας, δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε αρχικά στο «στίγμα», κοινωνικό και υγειονομικό, που οδήγησε τους Χανσενικούς εντός των τειχών της. Στην Κρήτη η νόσος της λέπρας ήταν διαδεδομένη από την αρχαιότητα. Από τον 19^ο αιώνα, ξεκίνησε ο διαχωρισμός των λεπρών απ' την υπόλοιπη κοινωνία. Οι λεπροί διώχονταν από τα σπίτια και τις οικογένειες τους και τοποθετούνταν σε οικισμούς έξω από τις μεγάλες κρητικές πόλεις, τα γνωστά ως «Λεπροχώρια» ή «Μεσκηινές». Η μεταδοτικότητα της αρρώστιας μέχρι τότε δεν ήταν γνωστή, οπότε η περιθωριοποίηση των ασθενών είχε στόχο την απλή απομάκρυνση τους από την κοινωνία των υγιών σε συνδυασμό με τις θρησκευτικές προκαταλήψεις της εποχής, περί «αμαρτίας». Οι λεπροί ζούσαν αποκομμένοι, σε άθλιες συνθήκες, μέσα σε ερείπια και περιφέρονταν στην ύπαιθρο. Συμφώνα με μαρτυρίες της εποχής, φορούσαν στο λαιμό ένα κουδουνάκι, ώστε να γίνονται αντιληπτοί στο χώρο όταν πλησιάζουν.⁷¹

Τον 20^ο αιώνα, σε ένα κλίμα ορθολογισμού και νεωτερισμού, η ασθένεια της λέπρας εκχωρείται σταδιακά στην ιατρική επιστήμη, της οποίας όμως ο ρόλος περιοριζόταν στην ταυτοποίηση της ασθένειας. Έτσι, η κοινωνία και οι εκάστοτε αρχές, ήταν αρμόδιοι για την τύχη των αρρώστων. Ο χωρικός διαχωρισμός συνεχίζεται με τον εγκλεισμό των Χανσενικών σε Λεπροκομεία, στα οποία οδηγούνταν πολλές φορές βίαια, με χειροπέδες. Αυτή η σωφρονιστική αντιμετώπιση των ασθενών από το κράτος, ως εγκληματίες, ενέτεινε το κοινωνικό διαχωρισμό μεταξύ αυτών και της εγκληματίας, ενέτεινε το κοινωνικό διαχωρισμό μεταξύ αυτών και της υπόλοιπης κοινωνίας. Πέρα από την αρρώστια, η οποία αλλοίωνε τη φυσική τους υπόσταση και τους ταλαιπωρούσε, το κοινωνικό στίγμα άρχισε να αλλοιώνει και την κοινωνική τους ταυτότητα. Δεν είχε πια σημασία η ζωή τους πριν προσβληθούν από την ασθένεια, ούτε αν είχαν οικογένειες ή φίλους να αποχωριστούν. Η ασθένεια ήταν αυτή που πλέον καθόριζε τη θέση και την ταυτότητα τους στο σύνολο, και αυτή οριζόταν εκτός του.

Η αρρώστια και η εξορία αποτέλεσαν λοιπόν ένα ισχυρό όριο ανάμεσα στους Χανσενικούς και την υπόλοιπη κοινωνία, αλλά και ένα όριο το οποίο τους απέκοπτε βίαια απ' την πρότερη ζωή τους. Οι λεπροί, πέρα από θύματα της ασθένειας, υπήρξαν και θύματα μιας εποχής προκαταλήψεων και πειραματισμών.⁷²

⁷¹ (Born, 2015 σ. 351)

⁷² (Λαγουδάκη, 2016 σ. 125)

Ο Επ. Ρεμουντάκης σε ένα απόσπασμα του ντοκιμαντέρ «Η τάξη», του 1973, θα πει:

«Με είχαν διαγράψει. Η αρρώστια.. Μόλις πάθαινε κανείς την αρρώστια διαγράφετο από τα μητρώα του χωριού του. Και μένα τον ίδιο με είχαν διαγράψει...Απαγορεύετο να ψηφίζουμε... Χάναμε τα δικαιώματά μας..»

«Δαρμένοι από τους ανέμους που τους στεγνώνουν το καλοκαίρι, ενώ το χειμώνα τους παγώνουν στην ακινησία της νόσου, ποτισμένοι από τη θανάσιμη υγρασία που το λιοπύρι του καλοκαιριού κάνει χειρότερη, γυρίζουν στην ύλη την πρωταρχική. Τα σώματά φθέρονται και περνάν, ενώ δίνεται η ευκαιρία σε αυτούς που μπορούν να φθάσουν μέσα στην ησυχία της εξορίας, το βάθος, που η αρρώστια σε πολλούς δίνει. Κάτι τέτοιο γίνεται στον βράχο απάνω, όπου οι ασκητές προσεύχονται αγνοώντας τον κόσμο. Εκείνους τίποτα δεν τους προσβάλλει κι είναι στέρεοι και αιώνιοι. Γι' αυτούς τα γύρω δεν έχουν σημασία, κι η δοκιμασία αυτή είναι μεγάλη κι ωραία γιατί πρέπει να αποβάλλουν ό,τι περιττό και να κρατήσουν για μοναδικό στήριγμα το ουσιώδες.»

(Άμπωτι, Γη και Νερό, 1963 σ. 58)

Όπως αναφέρει ο αποθεραπευμένος Χανσενικός Φουντουλάκης Μανώλης: «Η Σπιναλόγκα δεν υπήρξε ποτέ θεραπευτικό ίδρυμα. Ήταν τόπος εξορίας, ένας τόπος μαρτυρίου. Όποιος πατούσε το πόδι του στο νησί έχανε κάθε ελπίδα για ζωή. Κάποιοι το ονόμαζαν Καιάδα και όχι άδικα. Η απομόνωση ήταν υποχρεωτικός τρόπος ζωής που είχε επιβληθεί στους αρρώστους.»

(Φουντουλάκης, ΣΠΙΝΑΛΟΓΚΑ: Το νησί των λεπρών που έγινε θρύλος, 2010)

εικ.48 οι ασθενείς, 1939

Απόσπασμα του «(Νομοθετικού διατάγματος περί οργάνωσης του Λεπροκομείου Σπιναλόγκας)» :

«(…)Ο διευθυντής του Λεπροκομείου ασκεί αστυνομικά καθήκοντα εν τη νήσω, ζητών εν ανάγκη την συνδρομή της Χωροφυλακής. Τους ατακούντας ή τους απειθύντας ασθενείς δύναται να τιμωρήσει δι' απομονώσεως εν ειδικώ διαμερίσματι επί μίαν έως πέντε ημέρας. (...)Οι δραπετεύοντες ασθενείς τιμωρούνται δια φυλακίσεως ενός μέχρι τριών μηνών εν ιδιαίτέρω οικήματι του Λεπροκομείου, εν υποτροπή δε δι εξαμήνου τοιαύτης.(...) Απαγορεύεται πάσα επικοινωνία Λεπρού προς υγιείς, πλην των εκ του προσωπικού.»

«(…)σιγά - σιγά καλλιεργήθηκε η ιδέα ότι δεν έπρεπε τόσοι άρρωστοι να μένουν εγκαταλελειμμένοι επάνω στο νησί χωρίς τη στοιχεώδη Νοσοκομειακή περίθαλψη. Αυτό ήταν ακριβώς και το σχέδιό μας, να δημιουργήσωμετην ανάγκη επιτακτική, και να πείσωμε τους αρμοδίους, ότι και χρέος και υποχρέωσις ήτο να ληφθή μια ανθρωπιστική μέριμνα.»

(Ρεμουντάκης, Αϊτός χωρίς φτερά, δακτυλογραφημένες σημειώσεις, 1972)

Πράγματι, όπως προαναφέρθηκε ο εγκλεισμός των λεπρών στην Σπιναλόγκα δεν είχε στόχο την περίθαλψη τους και την ιατρική αντιμετώπιση της νόσου. Η εκτόπιση, σε συνδυασμό με τον δυσφορία της κοινωνίας στη θέαση των πληγών τους, και άλλους πολιτικούς παράγοντες, είχε στόχο την απομάκρυνση τους. Η Σπιναλόγκα, όταν μεταφέρθηκαν οι πρώτοι Λεπροί εκεί δεν διέθετε τις υποδομές για να τους φιλοξενήσει. Ο οικισμός ήταν ερειπωμένος και τα σπίτια μισογκρεμισμένα. Δεν υπήρχε νοσοκομειακή δομή, παρά μόνο το απολυμαντήριο και η φυλακή, άλλο ένα στοιχείο που υποδεικνύει ότι κύριος στόχος της απομόνωσης ήταν η προστασία της κοινωνίας «εκτός των τειχών». Οι αρχές είχαν προβλέψει δομές για το πώς θα περιορίσουν την ασθένεια στη νησίδα, αλλά όχι για το πώς θα περιθάλψουν τους ασθενείς που κατέφθαναν εκεί. Η αδιαφορία της κοινωνίας για την ασθένεια ήταν εμφανής. Μπορεί η βία, ψυχολογική και σωματική, που αντιμετώπιζαν οι Λεπροί να μην ήταν τόσο ξεκάθαρη, όσο αυτή της πολιτικής εξορίας ή του εγκλεισμού των ψυχασθενών στη Λέρο, αλλά ήταν εξίσου υπαρκτή. Ήταν αποκομμένοι από οτιδήποτε τους συνέδεε με την προηγούμενη ζωή τους, εγκλειστοι σε ένα φρούριο, ανεπιθύμητοι κοινωνικά, χωρίς βασικά αγαθά, με ένα χαμηλό επίδομα και ταλαιπωρημένοι από μια αρρώστια που επιδεινωνόταν καθημερινά. Όσοι προσπαθούσαν να αποδράσουν τιμωρούνταν γι' αυτό, πολλοί απ' αυτούς δεν άντεξαν. Για ένα διάστημα, όπως αναφέρουν διάφορες πηγές, η φύλαξη των πυλών του νησιού είχε ανατεθεί σε βαρυποινίτες κρατούμενους, οι οποίοι είχαν σταλεί εξίσου ως εξόριστοι.

Η κατοίκηση των λεπρών στην νησίδα είχε στοιχεία ιδρυματοποίησης. Η εξαναγκασμένη καθημερινότητα, η ζωή εντός συγκεκριμένων ορίων, η φύλαξη και η επιτήρηση, ο καθορισμός των κινήσεων τους, το γεγονός ότι όλες οι δραστηριότητες τους περιοριζονταν εντός των τειχών, η αλλοίωση της κοινωνικής τους ταυτότητας σε αυτή του τροφίμου, ήταν κάποια απ' αυτά. Παρά το γεγονός, ότι οι συνθήκες ζωής τους έγιναν ακόμα δυσκολότερες όταν το Λεπροκομείο έγινε εθνικό, λόγω του αυξημένου αριθμού ασθενών και των ελλিপών υποδομών, εκείνη την περίοδο κατάφεραν να οργανωθούν σαν κοινότητα και να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Ίδρυσαν την αδελφότητα των Χανσενικών με πρόεδρο τον Επ. Ρεμουντάκη, απαίτησαν την παρουσία αληθινών νοσοκόμων, κυρίως όμως θέσπισαν κανόνες που τους επέτρεψαν να αλλάξουν τη ζωή τους.

Πραγματοποίησαν αλλαγές στον οικισμό, ώστε να διευκολύνουν την κίνηση και την καθημερινότητα τους, αλλά και να αποκτήσουν μια πιο αξιοπρεπή διαβίωση. Οι διανοίξεις του τείχους, και οι ξύλινοι εξώστες για θέαση στα ψηλά σημεία της νησίδας, μετέτρεψαν το φυσικό τοπίο που αποτελούσε σημαντικό όριο της φυλακής τους σε ένα στοιχείο που τους προκαλούσε γαλήνη και ηρεμία και τους επέτρεπε στιγμιαία να ξεφεύγουν από τη δυσκολία της καθημερινότητας τους. Λειτουργήσαν σχολεία, καφενεία και καταστήματα, πολλοί από αυτούς παντρεύτηκαν και έκαναν οικογένειες.

Η αυτό-οργάνωση τους κατάφερε να στρέψει το ενδιαφέρον των αρχών στη νησίδα και να χτιστούν κάποιες δομές περίθαλψης και κατοίκησης. Αρκετοί απ' αυτούς βέβαια επέλεξαν να μείνουν στα παλιά τους σπίτια, που αποτελούσαν γι αυτούς ένα δείγμα ελευθερίας και ανεξαρτησίας, σε σχέση με τις καινούριες ιδρυματικές δομές που χτίστηκαν εκείνη την εποχή.

εικ.49 ασθενείς στο καφενείο

«(Οι ασθενείς συγκεντρώνονταν στα καφενεία κάθε Κυριακή και άλλη εορτή της Χριστιανοσύνης και όπου εδημιουργείτο διάθεσις αρχίζαν να χορεύουν τους χορούς της Πατρίδος των, με τους ήχους των φωνογράφων και γραμμοφώνων με δίσκους από όλα τα διαμερίσματα της Ελλάδος. Πολλές φορές και κατά την εορτήν εγίνοντο χοροί και στα τρία καφενεία.»

(Ρεμουντάκης, Αϊτός χωρίς φτερά, δακτυλογραφημένες σημειώσεις, 1972)

εικ.50 παιδιά που μεγάλωσαν στο νησί

Ιστορική αναδρομή

Η Μακρόνησος αποτελεί ένα βραχώδες, άνυδρο και έρημο νησί, το οποίο ανήκει στις Δυτικές Κυκλάδες και εκτείνεται παράλληλα με την ανατολική ακτή της Αττικής. Η ιστορία της νήσου δείχνει να ξεκινά από τους προϊστορικούς χρόνους. Συγκεκριμένα, κατά την αρχαιότητα ονομάζεται «Ελένη». Το όνομα «Μακρόνησος», το οποίο πηγάζει από το σχήμα του νησιού, εμφανίζεται για πρώτη φορά στα μέσα του 13ου αιώνα. Την περίοδο του Μεσαίωνα, κατά τα τέλη του 12ου αιώνα, η πειρατεία αρχίζει να αποτελεί όλο και πιο συχνό φαινόμενο, επηρεάζοντας πλήθος νησιών. Στα επικείμενα νησιά της Ελλάδος συναντάται και η Μακρόνησος, η οποία μετατρέπεται σε ορμητήριο πειρατών. Καθ' όλη την διάρκεια της ιστορίας της, η Μακρόνησος χαρακτηρίζεται από έντονη μεταλλουργική δραστηριότητα. Η εκμετάλλευση του μετάλλου στο νησί ξεκινά από τους αρχαίους χρόνους, καθώς εκεί βρέθηκαν οι αρχαιότεροι γνωστοί «λιθάργυροι» της Λαυρεωτικής. Παράλληλα, ανακαλύπτεται μικρός οικισμός του 2700-2300 π.χ., στον οποίο λειτουργούσε ένα από τα αρχαιότερα αργυρωρυχεία της Μεσογείου. Η μεταλλουργική λειτουργία συνεχίζεται και κατά τον 19ο αιώνα, ενώ το 1881 παραχωρείται ως μεταλλείο σε μεταλλευτική εταιρεία («Ελένη») και το 1948 ιδρύεται η εταιρεία «Ελληνικά Μεταλλευτικά Επιχειρήσεις Μακρόνησος» (ΕΜΕΜΑ).⁷³

Μια ακόμη συνθήκη που χαρακτήρισε το νησί της Μακρονήσου αποτελεί η απομόνωση και η εξορία. Φαινόμενα τα οποία ξεκινούν την περίοδο 1912-1913, όπου μετά την παράδοση της Θεσσαλονίκης (1912) και των Ιωαννίνων (1913), ξεκινούν οι μεταφορές αιχμαλώτων μέσω θαλάσσης σε στρατόπεδα νησιών της Νότιας Ελλάδας με σκοπό την απομόνωση και τη φύλαξη. Ένα από αυτά τα νησιά αποτελεί και η Μακρόνησος, όπου μεταφέρονται στο νησί Τούρκοι αιχμάλωτοι του Α' Βαλκανικού Πολέμου. Την ίδια περίοδο, ιδρύεται το θεραπευτήριο Υγειονομικής Υπηρεσίας, στο οποίο στέλνεται μεγάλος αριθμός καταπονημένων και ασθενών αιχμαλώτων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον γαλλικό Τύπο μεταφέρονται οι περισσότεροι αιχμάλωτοι των Ιωαννίνων, εκ των οποίων πολλοί ήταν ασθενείς με πνευμονία και δυσεντερία. Ύστερα, από την υπογραφή της ελληνοτουρκικής συνθήκης το 1913, οι Τούρκοι αιχμάλωτοι επιστρέφουν στην Τουρκία. Η εκτόπιση των αιχμαλώτων αποτυπώνεται και μέσω τάφων Τούρκων, οι οποίοι βρέθηκαν το 1948 κατά την κατασκευή εγκαταστάσεων στρατοπέδου.

Η εκτόπιση ομάδων ετερότητας, όμως, συνεχίζεται από πρόσφυγες του Πόντου, που μεταφέρονται στο νησί το 1922, ίδια χρονιά που προσέρχονται στην Ελλάδα. Η εισροή των προσφύγων εντείνεται την περίοδο της Μικρασιατικής καταστροφής. Στο νησί εντός μια μέρας καταφθάνουν χιλιάδες πρόσφυγες εκ των οποίων πολλοί είναι ασθενείς και αποτελούν «ύποπτους χολέρας». Εφόσον, το λοιμοκαθαστήριο του Αγίου Γεωργίου της Σαλαμίνας, δεν επαρκεί και επιφέρει κίνδυνο, ιδρύεται στο νησί λοιμοκαθαστήριο, από τη φιλανθρωπική οργάνωση των «Νοσοκομείων των Αμερικανίδων Κυριών» και εγκαθίστανται απολυμαντικοί κλίβανοι. Τόσο οι πρόσφυγες όσο και οι ασθενείς φιλοξενούνται σε σκηνές, οι οποίες τοποθετούνται ανά ζώνες, ανάλογα με την περιοχή προέλευσης των κρατουμένων και των ασθενειών τους. Παρ' όλα αυτά οι εγκαταστάσεις δεν επαρκούσαν με αποτέλεσμα χιλιάδες απώλειες προσφύγων, λόγω των ασθενειών.

73 (Ψηφιακό Μουσείο Μακρονήσου)

εικ.51 Νοσοκομείο και λοιμοκαθαρτήριο για τους πρόσφυγες, [1922]

εικ.52 Οικογένεια προσφύγων, [1922]

Λίγα χρόνια αργότερα, το νησί καλείτε και πάλι να παίξει το ρόλο προστασίας της ευρύτερης πολιτείας και αποφυγής κινδύνου. Αυτή τη φορά κίνδυνο αποτελούν οι πολίτες με φιλοκομμουνιστική στάση. Έτσι, το νησί χαράσσει τα όρια μεταξύ αντιφρονούντων και μη. Συγκεκριμένα, το 1931 προτείνεται ως χώρος συγκέντρωσης κομμουνιστών, ενώ το 1935 αποφασίζεται η μεταφορά τους με σκοπό την αποφυγή μετάδοσης των ιδεών τους. Η εκτόπιση πολιτικών κρατουμένων ξεκινά κατά το Δικτατορικό Καθεστώς της 4ης Αυγούστου και συνεχίζεται και την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου. Η Μακρόνησος αποτέλεσε ένα σύμπλεγμα στρατοπέδων και χώρων εγκλεισμού, συγκεντρώνοντας τους κρατούμενους σε τρία διαφορετικά τάγματα, ονομάζοντας τα Ειδικά Τάγματα Οπλιτών (Α' ΕΤΟ, Β' ΕΤΟ και Γ' ΕΤΟ).

Από το καλοκαίρι του 1946 ξεκινά η συγκέντρωση πολιτών που θεωρούνται ύποπτοι είτε λόγω των αριστερών τους φρονημάτων, είτε λόγω της συμμετοχής τους στην αντίσταση του ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο). Σκοπός της εκτόπισης και απομόνωσης των κρατουμένων αποτελεί η υπογραφή της «δήλωσης μετανοίας», ώστε να απαρνηθούν τα ιδεολογικά τους φρονήματα, άρα και κομμάτι της ταυτότητάς τους. Κατά την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου, μπορούμε να κατατάξουμε τις συγκεντρώσεις κρατουμένων σε τρεις φάσεις. Τη περίοδος 1947-1949, η οποία μπορεί να θεωρηθεί η πρώτη, η Μακρόνησος χρησιμοποιείται για την απομόνωση και την αναμόρφωση κυρίως στρατιωτικών και αξιωματικών με σκοπό την διαφύλαξη του Εθνικού Στρατού, από τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας. Το 1949 ψηφίζεται στη Βουλή η ίδρυση του αυτόνομου Οργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου (ΟΑΜ), με το Ψήφισμα ΟΓ' της 14ης Οκτωβρίου. «Ο οργανισμός αποτελούσε νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, διοικούμενο από υπουργική επιτροπή άμεσα οριζόμενη από την κυβέρνηση και με γενική διεύθυνση που πρότεινε το Γενικό Επιτελείο Στρατού και ενέκρινε το διοικητικό του συμβούλιο».⁷⁴ Παρ' όλα αυτά, διαλύεται σε μικρό χρονικό διάστημα, ύστερα από την επίσκεψη της Βασίλισσας Φρειδερίκης. Στη δεύτερη

74 (Μίχου, 2015 σ. 22)

περίοδο 1949-1950, η εισροή πολιτικών κρατουμένων τόσο ανδρών, όσο και γυναικών είναι ολοένα και αυξανόμενη. Συνολικά, οι κρατούμενοι αποτελούν ενήλικες αλλά και παιδιά, από την ελληνική επαρχία και από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Ικαρίας, της Χίου και της Γυάρου. Το 1950 καταφθάνουν στο νησί εξόριστες γυναίκες από το Τρίκερι.

Κατά την τρίτη περίοδο, απ' το 1949 έως το κλείσιμο των στρατοπέδων λειτουργούν οι Στρατιωτικές Φύλακες Αθηνών (ΣΦΑ) και τα στρατόπεδα, όπου κρατούνταν «ύποπτοι» για πολιτικά και ποινικά αδικήματα. Ενώ ο Εμφύλιος Πόλεμος λήγει τον Αύγουστο του 1949 τα στρατόπεδα της Μακρονήσου δεν έπαψαν να λειτουργούν με αυξημένο αριθμό κρατουμένων. Εκείνο το χρονικό διάστημα διογκώνονται διαρκώς και οι καταγγελίες στον τύπο για τις συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί. Μέσω των μαρτυριών που αποκαλύπτουν κρατούμενοι από τότε μέχρι σήμερα, οι οποίες αποδεικνύουν τις βάναντες συνθήκες διαβίωσης, μπορούμε να καταλάβουμε ότι σκοπός της εκτόπισης δεν ήταν απλά η απομάκρυνση των αντιφρονούντων σε αποκλεισμένους γεωγραφικά τόπους, όπου οι αρχές έκριναν ασφαλές. Αντίθετα, μπορεί να φανεί ότι απώτερος σκοπός της πειθαρχημένης διαβίωσης των κρατουμένων εκτός των ορίων του αστικού ιστού ήταν η αποσύνδεση αυτής της ομάδας «ετέρων» από τη δημόσια σφαίρα και την πολιτική ζωή. Κάτι τέτοιο, συνέβαλε στην προσπάθεια της εξουσίας του τότε να συντρίψει τις πεποιθήσεις των αντιφρονούντων, αλλά και να εξασφαλίσει ότι «κα-νονικός» ορίζεται αυτός που ακολουθεί την «εθνική» και «νομιμόφρονη» οδό.

Ο περιορισμός λειτουργίας των στρατοπέδων ξεκινά μετά τις εκλογές του 1950, όπου η κυβέρνηση του Νικολάου Πλαστήρα παίρνει απόφαση την αλλαγή της διοίκησης του στρατοπέδου. Την περίοδο αυτή, άνδρες κρατούμενοι μεταφέρονται στον Άγιο Ευστράτιο και γυναίκες στο Τρίκερι. Παρ' όλα αυτά, η μεγαλύτερη έκταση του νησιού συνεχίζει να έχει χρήση έως το 1957. Μέχρι το 1960 που λειτουργούν μόνο οι Στρατιωτικές Φυλακές (ΣΦΑ), πριν την μεταφορά τους σε περιοχή της Αττικής (Μπογιάτι). Η πλήρης εγκατάλειψη του νησιού από την φρουρά φύλαξης των εγκαταστάσεων έρχεται το 1961. Ύστερα απ' την κατάργηση του νησιού ως τόπου εξορίας, το Ελληνικό Δημόσιο οργανώνει δημοπρασία καταστροφής κτιρίων και αποξήλωσης δομικών υλικών, όπως κουφώματα, μάρμαρα, ξύλα κλπ. Αυτή μπορεί να θεωρηθεί η περίοδος καταστροφής των εγκαταστάσεων του νησιού, αλλά ως ένα βαθμό και η περίοδος καταστροφής της ιστορίας αυτού, καθώς εύκολα μπόρεσαν να διαγραφτούν αποτυπώματα των άθλιων

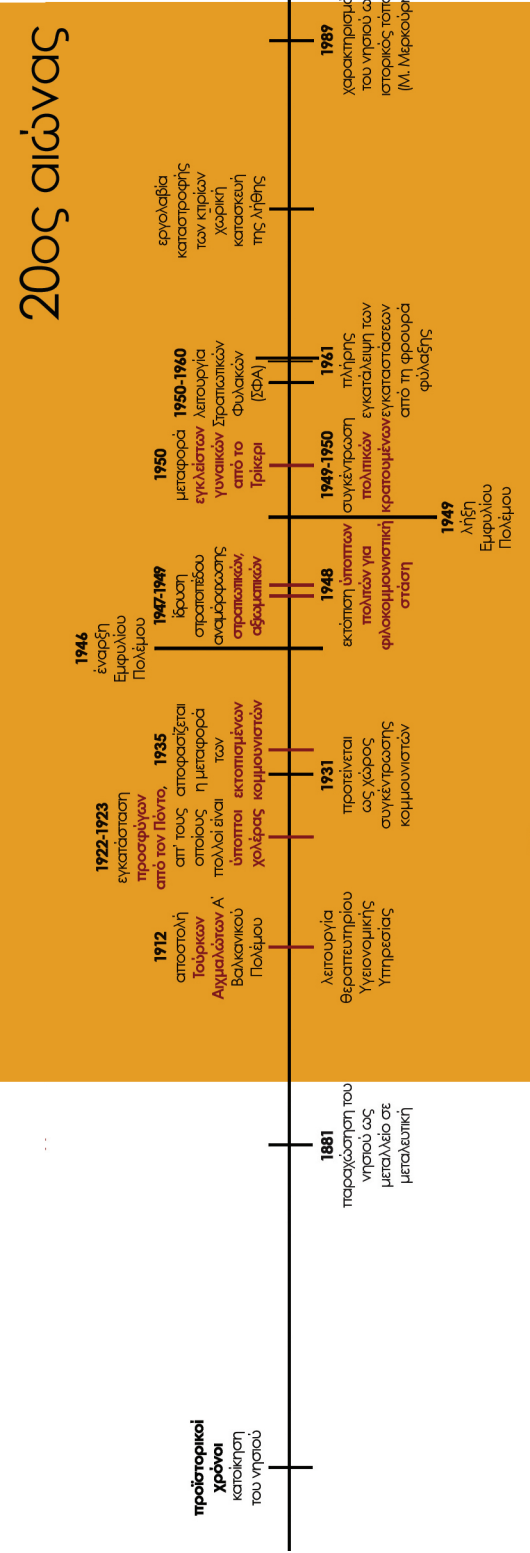
εικ.53 Ομάδα γυναικών φωτογραφίζεται μπροστά στις σκηνές της, πίσω από το συρματοπλέγμα (Α' Τάγμα, Ειδικό Σχολείο Αναμόρφωσης Γυναικών, 1950).

εικ.54 Γυναίκες στην υπηρεσία τους

εικ.55 «Η Φωτούλα Φίλου κρατά στην αγκαλιά της ένα μικρό κοριτσάκι».

συνθηκών, που αναγκάστηκαν να βιώσουν οι κρατούμενοι εκεί. Τα επόμενα χρόνια, επικρατεί σιωπή για τα όσα διαδραματίστηκαν εκεί. «Κατά την προδικτατορική περίοδο, ο μόνος άνθρωπος που ασχολήθηκε με την ιστορία της Μακρονήσου είναι ο Νίκος Μάργαρης, κρατούμενος στο νησί κατά την περίοδο 1947-1950. Στα μέσα της δεκαετίας του '60 αρχίζει να συγκεντρώνει μαρτυρίες και φωτογραφικό υλικό από συγκατοούμενους του, προκειμένου να συγγράψει μία Ιστορία της Μακρονήσου. Έκανε και την πρώτη του επίσκεψη στο νησί το 1965, που είναι από τις σπάνιες αν όχι η μοναδική επίσκεψη προδικτατορικά, κατά την οποία έβγαλε μια σειρά φωτογραφιών που απεικόνιζαν την κατάσταση των κτιρίων και των εγκαταστάσεων».⁷⁵

Θα περάσει καιρός ώστε το νησί να κηρυχτεί ιστορικός τόπος. Συγκεκριμένα, αυτό γίνεται το 1989 με απόφαση της τότε Υπουργού Πολιτισμού Μελίνας Μερκούρη, όπου ολόκληρο το νησί χαρακτηρίζεται ως ιστορικός τόπος και όλα τα κτίρια των στρατοπέδων ως ιστορικά διατηρητέα. Το 2019 με πρόταση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, η οποία διεξήγαγε στο νησί έρευνες τα τελευταία χρόνια, η Μακρόνησος κηρύχτηκε Αρχαιολογικός Χώρος. Παρ' όλα αυτά, σήμερα η επίσκεψη αυτού του ιστορικού τόπου μπορεί να γίνει με δυσκολία και σε ειδικές περιστάσεις. Ο επισκέπτης φτάνοντας εκεί αντικρίζει πλήθος μικρών και μεγάλων ερειπωμένων κτιρίων, από τα οποία μπορεί να διασώζονται απλά κάποια δάπεδα με αποτέλεσμα να είναι σχεδόν αδύνατο να αντιληφθεί τον όγκο και την χρήση αυτών. Τέλος, στο παρόν η μοναδική ζωή στο νησί βρίσκεται μέσω των ελάχιστων βοσκών που παραμένουν χρησιμοποιώντας τα πρώην στρατόπεδα καταλύματα τόσο των ίδιων όσο και των ζώων τους.

75 (Ψηφιακό Μουσείο Μακρονήσου)

Χωρική ανάλυση

Η Μακρόνησος αποτελεί νησί των Κυκλάδων, παρ' όλα αυτά έχει μεγαλύτερη σχέση με το Λαύριο, τόσο ιστορικά όσο και χωρικά. Συγκεκριμένα, βρίσκεται ακριβώς απέναντι του, σε πολύ μικρή απόσταση, 2,5 ναυτικών μιλίων. «Είναι ένα νησί 13,5 χιλιομέτρων μήκος επί 1,5 χιλιόμετρο πλάτους».⁷⁶ Απ' τις παραπάνω διαστάσεις αποδεικνύεται το όνομα της νήσου. Χαρακτηριστικό του νησιού πέρα από το μήκος του είναι και «η έντονη κορυφογραμμή από 200 έως 280 μέτρα, που αποκτά σχεδόν στη μέση του πλάτους του. Η κορυφογραμμή διαχωρίζει την ανατολική πλευρά με τις πολύ ισχυρές κλίσεις, που φθάνουν μέχρι 60%, και τους κολπίσκους, από τη δυτική, όπου η κλίσεις δεν ξεπερνούν το 30%,και η ακτή δεν έχει πολλές διακυμάνσεις».⁷⁷

Το νησί της Μακρονήσου από έρημο και ακατοίκητο ξεκινά να αποκτά ζωή με σκοπό τον εγκλεισμό και την αναμόρφωση. Βάσει αυτών οι κύριες χρήσεις που αποκτά, άρα και εγκαταστάσεις, είναι αυτές των στρατοπέδων. Επιλέγεται η ομαλή πλευρά του νησιού, δηλαδή η Δυτική, για την εγκατάσταση των περισσότερων χρήσεων κατά την οποία χαράσσεται και ο βασικός δρόμος. Σε αυτή την πλευρά, λοιπόν, αναπτύσσονται τα τρία διαφορετικά Ειδικά Τάγματα και οι Στρατιωτικές Φυλακές Αθηνών, λειτουργώντας αυτόνομα ως τέσσερις διαφορετικές πολιτείες, με απόσταση μεταξύ τους έως και τέσσερα χιλιόμετρα, διαχωρίζοντας τους κρατούμενους ανά Τάγμα. Κατατάσσοντας τις χρήσεις του νησιού από τον Νότο προς τον Βορρά, αρχικά συναντάμε τις Στρατιωτικές Φυλακές (ΣΦΑ), στις οποίες κρατούνταν και οι αμετανόητοι έγκλειστοι. Στη συνέχεια, βρίσκεται το Γ.Ε.Τ.Ο, ενώ, βορειότερα αυτού, το επονομαζόμενο Κέντρο, δηλαδή το Γ' Κέντρο Παρουσιάσεως Αξιωματικών (Κ.Π.Α) και το Στρατιωτικό Νοσοκομείο Μακρονήσου (Σ.Μ.Ν). Βορειότερα συναντάται το Α.Ε.Τ.Ο και ακόμη πιο πάνω το Β.Ε.Τ.Ο. Τέλος, στο βορειότερο τμήμα βρίσκεται το Στρατόπεδο Πειθαρχημένης Διαβίωσης Πολιτικών Εξόριστων.

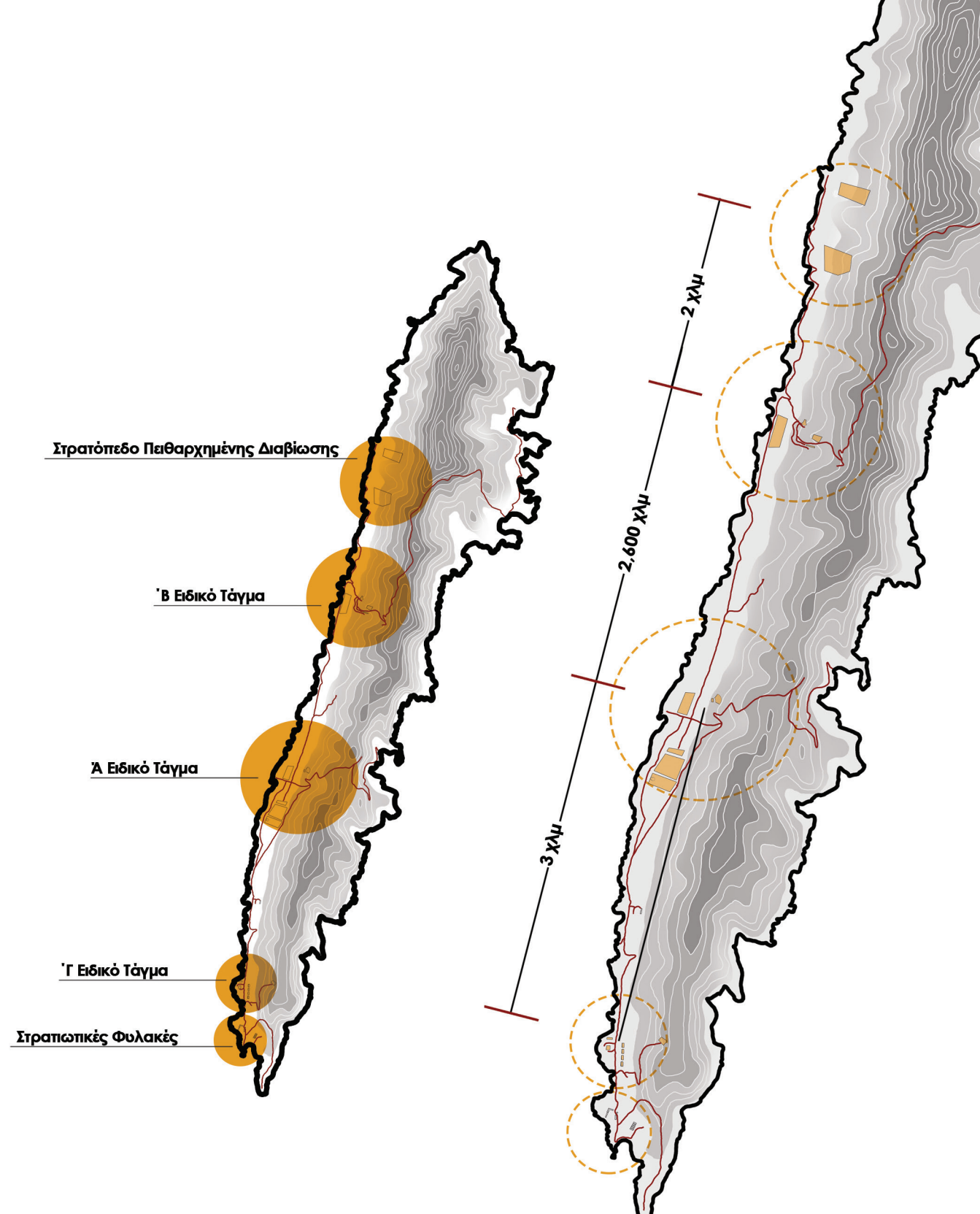

εικ.56

εικ.57

76 (Λευκαδίτου, 2000 σ. 83)
77 (Λευκαδίτου, 2000 σ. 83)

Γ Ειδικό Τάγμα

- 6. Θέσεις Σκηνών
- 7. Ραδιοφωνικός Σταθμός
- 8. Υπαιθριο Θέατρο
- 9. Εργοστάσιο Ηλεκτρικής Ενέργειας
- † Εκκλησία

Στρατιωτικές Φυλακές

- 1. Χώρος Συγκεντρώσεων
- 2. Διοικητήριο και κατάλυμα διοικητή
- 3. Λέσχη Αξιωματικών
- 4. Καταυλισμοί Στρατιωτών
- 5. Μαγειρεία
- Απομόνωση Αμετανόητων Πολιτών

Α Ειδικό Τάγμα

- 10. Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Γυναικών
- 11. Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Ιδιωτών
- 12. Χώρος Υποδοχής Νεοφερμένων
- 13. Αρτοκλίβανοι
- 14. Καυταλισμοί Στρατιωτών
- 15. Λέσχη Αξιωματικών
- 16. Κατάλυμα Διοικητή
- 17. Υπαίθριο Θέατρο
- 18. Αναρρωτήριο

⊙ Απομόνωση Αμετανόητων Πολιτών

† Εκκλησία

● Μνημείο

Β Ειδικό Τάγμα

- 19. Καταυλισμοί Στρατιωτών και Πολιτικών Κρατούμενων
- 20. Κέντρο Ψυχαγωγίας Οπλιτών
- 21. Μαγειρεία
- 22. Διοικητήριο
- 23. Αναρρωτήριο
- 24. Αστυνομία Μονάδος
- 26. Υπαίθριο Θέατρο

⊙ Απομόνωση Αμετανόητων Πολιτών

† Εκκλησία

● Μνημείο

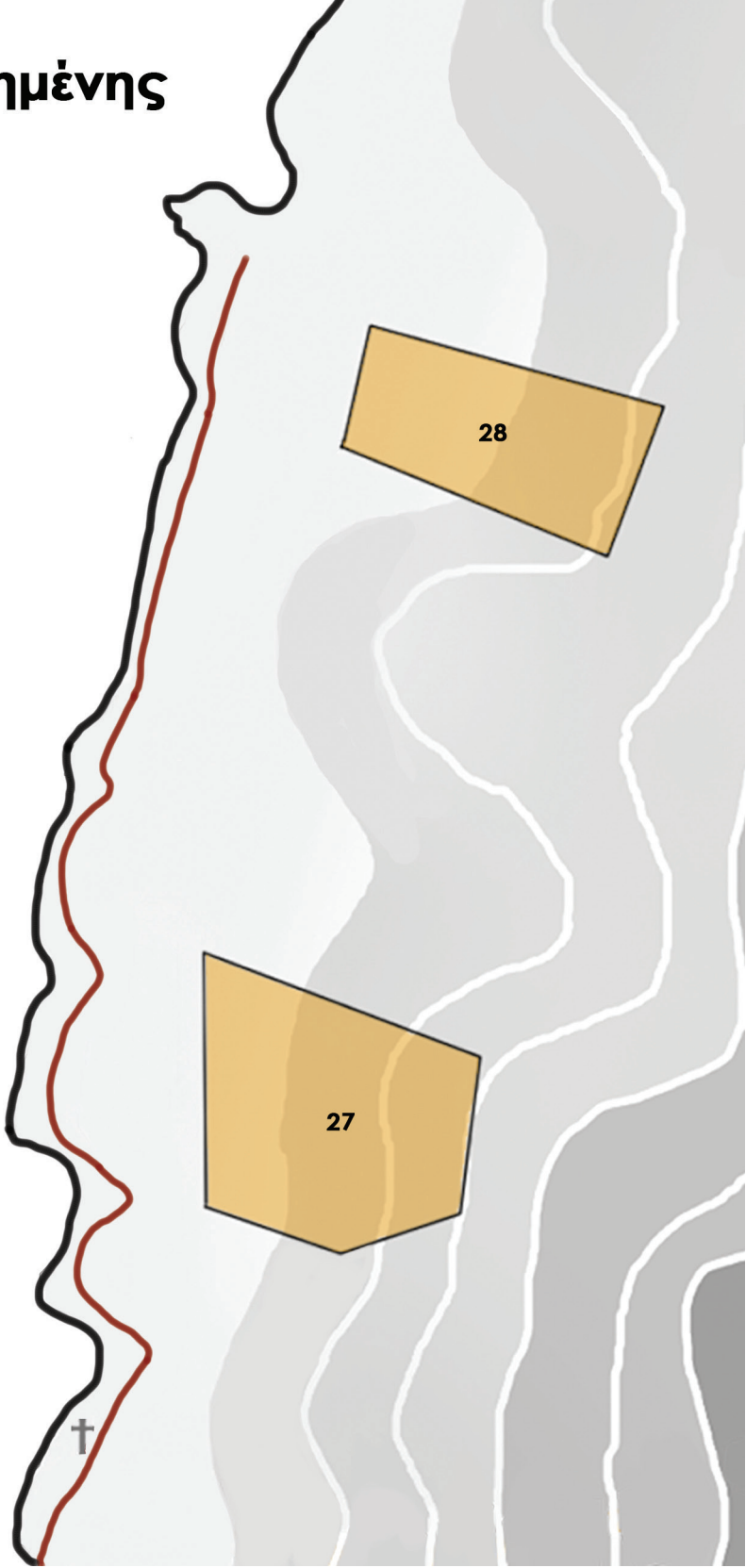

Στρατόπεδο Πειθαρχημένης Διαβίωσης

27. Σκηνές-1ο τμήμα

28. Σκηνές-2ο τμήμα

† Εκκλησία

Συνολικά στο νησί υπήρχαν έξι στρατόπεδα, τα οποία διέθεταν το δικό τους λιμάνι και αναπτύσσονταν πάνω στο δρόμο. Απ' τη μεριά της ακτής, ήταν κτισμένα τα μαγειρεία και τα wc. Σχεδόν κάθε στρατόπεδο, είχε αναρρωτήριο μικρό ή μεγάλο, ανάλογα με τις ανάγκες, καθώς και το δικό του θέατρο. Συγκεκριμένα, στα στρατόπεδα α, β, γ βρέθηκαν θέατρα αξιώσεων, κυρίως χάρη στο κοίλο τους, όπου διατάσσονται οι χτισμένες με πέτρα και καλά σωζόμενες κερκίδες. Οι βοηθητικοί χώροι της σκηνής είναι αρκετά μεγάλα κτίρια, στο θέατρο του ΑΕΤΟ ο χώρος της σκηνής τα παρασκήνια και τα βοηθητικά είναι 13x23 μέτρα. Στο θέατρο των γυναικών δεν υπήρχαν κερκίδες. Υπήρχαν ακόμη και τα κοινόχρηστα κτίρια, όπως οι αρτοκλίβανοι, το μοναδικά καθολικά σωζόμενο κτίριο στο νησί, που δεσπόζει στην κορυφή του ΑΕΤΟ, το οποίο κάλυπτε τις ανάγκες όλων των στρατοπέδων, καθώς πρόκειται για κτίριο 60x26 μέτρα. Δίπλα σε αυτό ένα ακόμα κοινόχρηστο κτίριο, σημαντικά κατεστραμμένο, είναι το εργοστάσιο των αναψυκτικών. «Εντυπωσιακές είναι παράλληλα και οι γέφυρες, ειδικά στην διαδρομή από το ΑΕΤΟ στο ΒΕΤΟ, χτισμένες με έμπνευση από τόνους πέτρας.»⁷⁸ Παράλληλα, «σε όλα τα στρατόπεδα υπήρχε το γήπεδο, η αρένα, χώρος συγκέντρωσης, το ηρώον, το σημειόστασιον. Μνημειακές σκάλες, ψηφιδωτοί μαιάνδροι, παρτέρια και άλλα. Όλα αυτά έδιναν ένα εθνικό άλλοθι στο επιτελούμενο έργο».⁷⁹ «Τα μεγαλύτερα στρατόπεδα διέθεταν επίσης δικιά τους χαράδρα όπου ζούσαν οι αμετανόητοι φαντάροι ή πολίτες».⁸⁰ Ενώ, στα στρατόπεδα αυτά φιλοξενήθηκαν 100.000 άνθρωποι, αυτοί που πήγαν για «αναμόρφωση» διανυκτέρευαν στα αντίσκηνα.

Παράλληλα, υπήρχαν οι πολυτελείς βίλες των διοικούντων σε περίοπτη θέση, οι οποίες αναδεικνύονταν μέσω επιβλητικών στοιχείων όπως βεράντες, κυκλικές σκάλες, παρτέρια, αγάλματα, κλπ, ενώ οι εξόριστοι ζούσαν σε σκηνές. Το παράδοξο είναι ότι πολλές φορές οι εξόριστοι ήταν αυτοί που, πέρα από το χτίσιμο των κτιρίων ως καταναγκαστικό έργο, εκτελούσαν και των σχεδιασμό των κτιρίων, όπου μετέπειτα θα φυλακίζονταν. Συχνά, επίσης, οι κρατούμενοι αναγκάζονταν να ξαναστήσουν τις σκηνές τους πολλές φορές, καθώς οι κακές καιρικές συνθήκες παρέσυραν τα στηρίγματα αυτών. Για το λόγο αυτό, αναγκάστηκαν να χτίσουν πίσω από τα αντίσκηνα ξερολιθιές, οι οποίες θα προστάτευαν την καταστροφή των σκηνών από τα νερά της βροχής. Ιδιαίτερα στο στρατόπεδο πειθαρχημένης διαβίωσης,

78 (Λευκαδίτου, 2000 σ. 86)
79 (Λευκαδίτου, 2000 σ. 85)
80 (Λευκαδίτου, 2000 σ. 86)

εικ.58

Foot-ball match between teams of different companies 4 - 5.30' Ποδοσφαίρον μεταξύ όμαδων διαφόρων λόχων

εικ.59

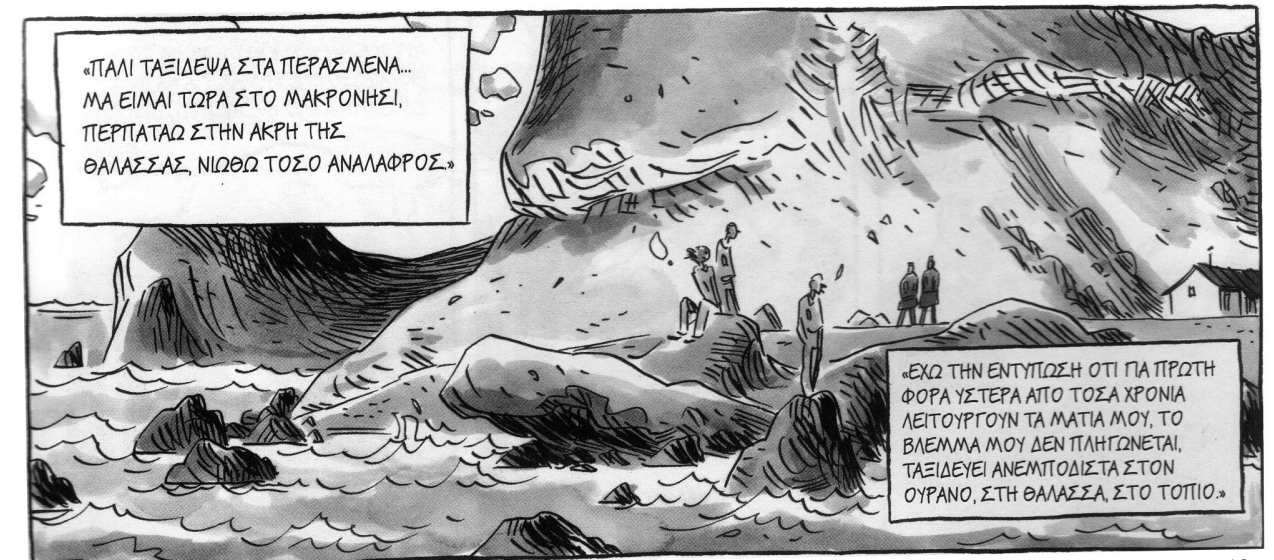
εικ.60 εργοστάσιο αναψυκτικών

εικ.61 Γ' Τάγμα

στο βόρειο άκρο του νησιού, όπου η κλίση στις πλαγιές φτάνει το 30%, οι κρατούμενοι έστηναν με ξερολιθιά, μικρά οριζόντια λίγο υπερυψωμένα δάπεδα, που αποτελούσαν τη βάση για το στήσιμο της σκηνής. Κάτω από αυτά τα επίπεδα δημιουργούσαν μικρές στεγασμένες φωλιές. Εκατοντάδες τέτοιες βάσεις φαίνονται ακόμα διάσπαρτες στις δύο πλαγιές.⁸¹ Παράλληλα, η αρχιτεκτονική που συναντάται στο νησί είχε σκοπό του εθνικού φρονήματος. Έτσι, διακρίνονται κλιμακωτοί διάδρομοι που χώριζαν τους λόχους, διατεταγμένα κτίρια στρατώνων και βοηθητικών κτιρίων διοίκησης με κύριο χαρακτηριστικό τις στήλες των πολεμιστών και τις μικρογραφίες κτιρίων, όπως των ναών της Αγίας Σοφίας, της Απτέρου Νίκης και του Παρθενώνα. Ο όγκος των κτιρίων είναι άλλο ένα βασικό χαρακτηριστικό, το οποίο εσκεμμένα εξυπηρετούσε την παραπάνω αρχιτεκτονική.

Πέρα όμως από το δομημένο αρχιτεκτονικό κομμάτι του νησιού, είναι εξίσου σημαντικό να μελετήσουμε και το αδόμητο, καθώς οι κρατούμενοι ζούσαν μεταξύ δομημένου και αδόμητου. Για το λόγο αυτό, οι αναμνήσεις των εξόριστων συχνά είναι πιο έντονες από το φυσικό περιβάλλον απ' ό,τι από το δομημένο. Το φυσικό περιβάλλον του νησιού, είναι αυτό που το χαρακτηρίζει ως άνυδρο ξερονήσι, πέρα από τα μερικά πηγάδια που μπορεί να έχει. «Όπως επισημάνει ο Γιώργος Σφήκας στη σχετική με τη χλωρίδα αναφορά του, η βλάστηση στο νησί που βρίσκεται στο έλεος της γίδας, είναι φρύγανο, θυμάρι, θρούμπι, αφάνα, λαδανιές και σε μικρές συστάδες η χαλέπιος Πεύκη. Επίσης, μέσα στις ρεματιές αναπτύσσεται η τραχεία Πεύκη, παρά τους ανέμους. Όταν οι ρεματιές λεγόντουσαν “χαράδρες”, καμία βλάστηση δεν υπήρχε ώστε να προστατέψει από τον καυτερό ήλιο τους αμετανόητους φιλοξενούμενους τους».⁸²

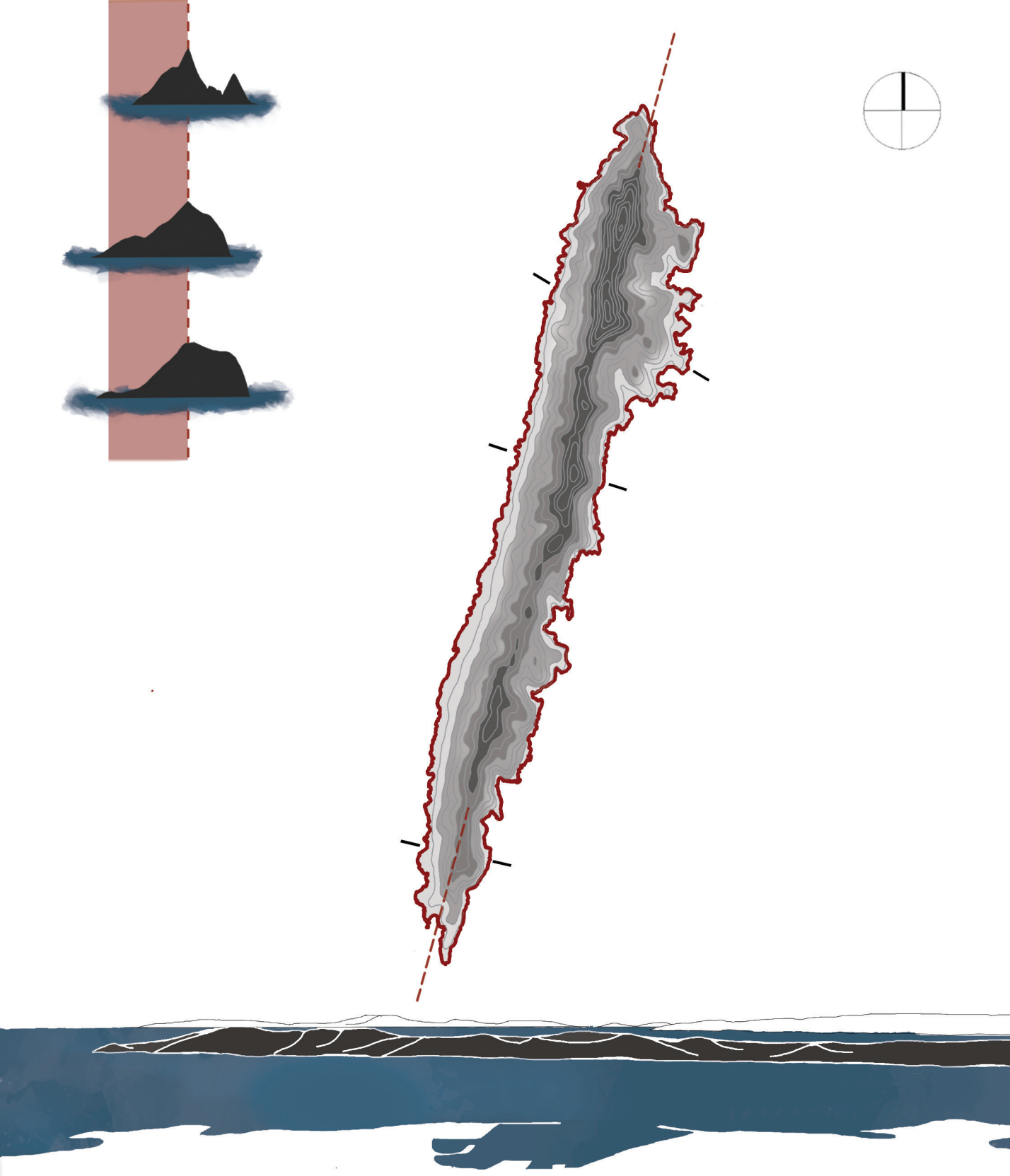
ΕΙΚ.62

Και μια ανθρώπινη νότα από την απέραντη ομορφιά της φύσης: έχει επωθεί και γραφτεί πολλές φορές πως ένα από τα ωραιότερα ηλιοβασιλέματα της Μεσογείου, αν όχι το ωραιότερα, είναι από τις Καβοκολόνες του Σουνίου. Μια μέρα από τις κλεισμένες στις σκηνές, ήταν ολοκάθαρος ο ουρανός- δε ξέρω τη γωνία δημιουργόνταν απ' τη σκηνή μου- και απόλαυσα από ένα άνοιγμα σκη- νόπορτας ένα ηλιοβασίλεμα, το αριστούργημα των αριστουργημάτων! Κάθε λεύτερος δεσμώτης με όραμα και κάποια ευαισθησία απολαμβάνει δίπλα την απλόχερη φύση με τις άπειρες ομορφιές της. Σαν να το βλέπω και τώρα αυτό το μοναδικό, αξέχαστο ηλιοβασίλεμα, μέσα από την ζωντανή θύμηση μου.

(Από τον Δεκέμβρη στον Εμφύλιο και 134 μήνες εξορία, Βασίλης Θ. Λασκαρίδης, ΒΗΜΑ μαρτυρίες, Εμφύλιος σε Α' Ενικό)

81 (Λευκαδίτου, 2000 σ. 87)

82 (Λευκαδίτου, 2000 σ. 83)

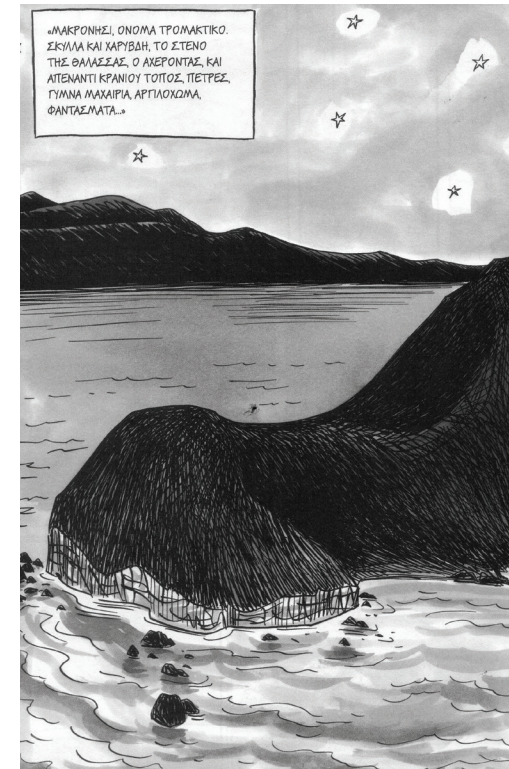

Χωρικά όρια

Το φυσικό τοπίο

Ξεκινώντας την πιο ειδική ανάλυση των ορίων του τόπου και του χώρου του νησιού, που θέλουμε να μελετήσουμε, συμπεριλαμβάνουμε ως αρχικό όριο αυτό της θάλασσας και της ακτογραμμής. Η θάλασσα που περιβάλλει κάθε νησί είναι το γεωμορφολογικό όριο που το διαχωρίζει από την ηπειρωτική γη και στην προκειμένη περίπτωση το όριο που αποκλείει τη Μακρόνησο απ' το Λαύριο και ευρύτερα απ' την περιοχή της Αττικής, καθώς και τους εξόριστους απ' την κοινωνία της Ελλάδας. Επειδή η θάλασσα αποτελεί και σημείο επαφής, ήταν ο λόγος που οι κρατούμενοι δεν μπορούσαν να δέχονται επισκέψεις, καθώς τα επισκεπτήρια ήταν σχεδόν αδύνατα και για ένα διάστημα απαγορευμένα, λόγω των ελλিপών συγκοινωνιών. Επόμενο έντονο φυσικό όριο είναι αυτό που σχηματίζεται μέσω των εδαφικών κλίσεων, όπου διαχωρίζουν την Μακρόνησο μεταξύ δυτικής και ανατολικής πλευράς. Οι έντονες κλίσεις του εδάφους, όπου απ' την ανατολική πλευρά φτάνουν έως και το 60%, ενώ απ' την δυτική μέχρι το 30%, διαμορφώνουν το βουνό της Μακρονήσου σχεδόν στη μέση του νησιού, το οποίο την χαρακτηρίζει. Έτσι, ο συνδυασμός θάλασσας και βουνού, εντείνει την αίσθηση του περικλειστού και του ανοίκειου τόπου, κάνοντας την καθημερινότητα των κρατούμενων πιο δύσκολη ακόμη και μέσω της αίσθησης του χώρου. Παράλληλα, η κλίση του εδάφους μπορούσε να εξυπηρετήσει τον σκοπό του ελέγχου και της εποπτείας, τα οποία είναι απαραίτητα σε κάθε χώρο εξορίας.

«Μιλώντας για τα χρόνια λειτουργίας της Γυάρου και της Μακρονήσου ως στρατόπεδα εξορίας, ο Σταυρίδης αναφέρει: Προς την εξορία δεν υπήρχε διαδρομή. Η εξορία ήταν ήδη εγκατεστημένη ως σωματική εμπειρία σε εκείνο το τιμωρητικό ξεχώρισμα που χάραξε όρια ανάμεσα σε εθνικόφρονες και εχθρούς του έθνους. Η θάλασσα έμενε μόνο σαν η υλοποίηση τούτης της διάκρισης, η διάσχισή της δεν ήταν παρά η επιβεβαίωση της απομάκρυνσης από τον τόπο των υπολοίπων. Το εκεί, το οποιοδήποτε εκεί του αρχιπελάγους, υπάρχει μόνο ως διαβάθμιση της φρίκης. Δεν υπάρχει ως τόπος παρά μόνο ως συνθήκη κράτησης.»⁸³

ΕΙΚ. 63

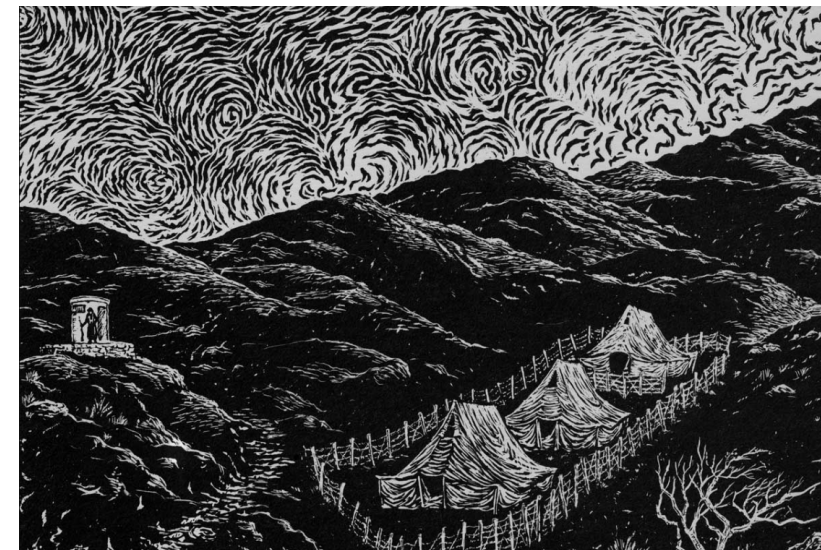
ΕΙΚ. 64

Εφόσον σκοπός της εξορίας ήταν ο εκτοπισμός των αντιφρονούντων από την πόλη, ο χώρος μπορούσε να γίνει ο μόνος εγγυητής που θα κατάφερνε να χτίσει το «εντός» της πόλης και το «εκτός» του τόπου εξορίας. Έτσι, η θάλασσα, ως χωρικό όριο, συμβαδίζει με τα όρια του νόμου, ο οποίος επιβάλλει την εξόριση των αντιφρονούντων. Προτού μπούμε στην ανάλυση στρατοπέδων σαν όρια, πρέπει να σκεφτούμε τον συνδυασμό αυτών, σε σχέση με το όριο του νησιού και της θάλασσας, καθώς σε αυτή την περίπτωση «δε ταυτίζονται χωρικά με την πόλη, αποτελώντας έναν τόπο σωφρονιστικού περιορισμού και απομόνωσης εντός της. Εκείνος που εισέρχεται και διαμένει εδώ καλείται να διαχειριστεί μια ολοκληρωτικά άλλη συνθήκη ισχύος και επιβολής δύναμης της εξουσίας. Εδώ, το περίκλειστο τειχών και θάλασσας δε συμβολίζει ένα όριο προστασίας αλλά ένα χωρικό όριο αναθέματος που, κατά τον κυρίαρχο, σκοπό έχει να προστατεύει την πόλη· έτσι, η πόλη αποτελεί βασικό πεδίο αναφοράς στη δομή της εξόριστης οργάνωσης».⁸⁴

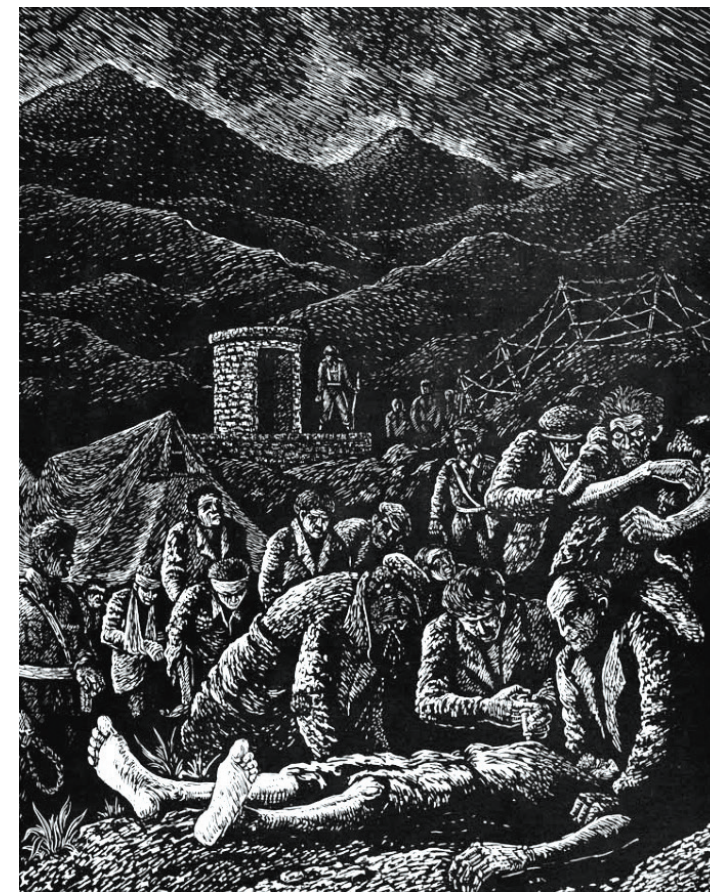
Το έδαφος του νησιού αποτελεί άλλον έναν παράγοντα που συνέβαλε στην οργάνωση του χώρου. Αρχικά, επιλέχθηκε η ομαλή δυτική πλευρά για να δομηθούν οι εγκαταστάσεις των στρατοπέδων και των βοηθητικών κτιρίων. Παρ' όλα αυτά, οι τόποι απόκλισης των πολιτικών κρατουμένων, δεν έγιναν μόνο μέσω των υλικών ορίων των στρατοπέδων, που θα αναλύσουμε αργότερα, αλλά και μέσω των φυσικών. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν εσκεμμένα απρόσιτοι χώροι με ανώμαλο έδαφος και χαράδρες για την τοποθέτηση των αμετανόητων κρατουμένων. Το άγριο ξηρό φυσικό τοπίο του νησιού χαρακτηριζόταν από θάμνους, αγκάθια, πέτρες, λάκκους, ανηφόρες και κατηφόρες. Έτσι, αυτό το σκηνικό μπορούσε να συμβάλει από μόνο του στην σκληρή καθημερινότητα που έπρεπε να επιβληθεί στους κρατούμενους.

«Ο Γ. Πικρός περιγράφει την εμπειρία εντός του Σύρματος ως τον απόλυτο εξαναγκασμό, το αποκορύφωμα της διαστροφής των βασανιστών, τη στέρηση ακόμη και των πιο μικρών πραγμάτων που μπορούσαν να κάνουν έναν έγκλειστο να αντέξει τις κακουχίες. Στην ουσία ο χώρος του Σύρματος ήταν μια απότομη χαράδρα όπου δεν μπορούσε να φιλοξενήσει ανθρώπους, όχι μόνο λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους και του δυσχερούς ανάγλυφου, αλλά και γιατί πλημμύριζε με την πρώτη βροχή. Κάτι τέτοιο όμως χρησίμευε στο πλαίσιο των ατελείωτων βασανιστηρίων. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο και εκείνο που ενισχύει την ασυνέχεια ήταν η συνθήκη της απομόνωσης από τους υπόλοιπους εξόριστους καθώς δεν υπήρχε ούτε οπτική επαφή με την κατάσταση εντός του Σύρματος. Η φράση του Γ. Πικρού είναι αρκετά κατατοπιστική: «Ποτέ δε βλέπεις τον καταυλισμό του τάγματος, τη θάλασσα και την απέραντη ακτή. Σκληρός και άπρονος υψώνεται μπροστά σου ο τοίχος σα να σου λέει «ως εδώ είναι ο ορίζοντάς σου. Δεν γκρεμίζουμε αν και εσύ δε γκρεμιστείς μαζί μου»».⁸⁵

84 (Μίχου, 2015 σ. 71)
85 (Πικρός, 1975 σ. 150)

εικ.65 Το πολιτικό Σύρμα

εικ.66 Πολιτικό Σύρμα του Α' Ε.Τ.Ο.
«Μεταφορά των τρελών».

εικ.67 Καψόνι στον 7ο Λόχο του ΒΕΤΟ
«Το Σύρμα», Μακρονήσι 1949.

«[Την αποστολή μας (απ' τις τελευταίες) την αποτελούσαν εξακόσιοι είκοσι. Μέναμε καμία εξηταριά και μας συγκέντρωσαν στο κέντρο της "αρένας" (της πλατείας). Το τι γινότανε και το τι ακούγαμε δεν περιγράφεται. Στόχος τους ήταν να φτάσουμε όσο δυνατόν λιγότεροι στη χαράδρα, στο πίσω μέρος του στρατοπέδου, όπου ήταν η απομόνωση με τα τελικά -θανατηφόρα- βασανιστήρια. Τι να πρωτοθυμηθώ; Είχα στριμώξει στο τοίχωμα- είσοδο της αρένας τον Ζήση τον Θεό και του 'λεγα: «Μην τυχόν και κάνεις δήλωση! Να σκεφτείς τον πατέρα σου και μην ξεχνάς τους δεκαξι ΕΠΟΝίτες θανατοποινίτες που κινδυνεύουνε να εκτελεστούν»]

(Από τον Δεκέμβρη στον Εμφύλιο και 134 μήνες εξορία, Βασίλης Θ. Λασκαρίδης, ΒΗΜΑ μαρτυρίες, Εμφύλιος σε Α' Ενικό)

Το ανθρωπογενές τοπίο

Έπειτα από την ανάλυση του φυσικού τοπίου, είναι εξίσου σημαντική η ανάλυση της οργάνωσης του δομημένου χώρου. Το πρώτο που παρατηρούμε είναι τα στρατόπεδα εντός του νησιού, τα οποία διατρέχουν την δυτική πλευρά. Η σειρά αυτών στην έκταση του νησιού μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα δομημένο όριο μεταξύ των βουνών και της θάλασσας. Παράλληλα, ο διαμήκης δρόμος μπροστά απ' αυτά αποτελεί άλλο ένα όριο μεταξύ αυτών και της ακτογραμμής. Η απόσταση μεταξύ των στρατοπέδων, η οποία φτάνει έως και τα 4 χιλιόμετρα, καθιστούσε αδύνατη την επαφή των κρατουμένων από διαφορετικά Ειδικά Τάγματα. Ακόμη πιο άμεσος διαχωρισμός κρατουμένων από διαφορετικά στρατόπεδα γίνεται με μια σειρά δομημένων και υλικών ορίων, όπως φυλακίων, συρματοπλεγμάτων και μαντρότοιχων, απ' τα οποία περικλείονται. Υπήρχαν όμως, και όρια και εντός των ίδιων των στρατοπέδων, καθώς οι εξόριστοι κατηγοριοποιούνταν ανάλογα με την ισχύ των πολιτικών τους πεποιθήσεων, αλλά και από το αν θα υπέγραφαν ή όχι δήλωση μετάνοιας. Συγκεκριμένα, «σε κάθε επιμέρους στρατόπεδο της Μακρονήσου ο Δεξιός κλωβός ήταν για τους ανανήψαντες, όπου οι συνθήκες ήταν σχετικά βιώσιμες και αποτελούσε ουσιαστικά τον «προθάλαμο αποφυλάκισης». Ο Αριστερός κλωβός ήταν για τους αμετανόητους, αλλά για εκείνους που δεν κρίνονταν ιδιαίτερα επικίνδυνοι, ώστε να επηρεάσουν κι άλλους ή η δράση τους δεν ήταν τόσο εκτεταμένη ως προς την Αντίσταση, ενώ οι συνθήκες ήταν σαφώς χειρότερες από ότι στο Δεξιό κλωβό». Οι ακόμη πιο αμετανόητοι, όμως, οι οποίοι θεωρούνταν επικίνδυνοι, κατατάσσονταν σε αδόμητους χώρους μακριά από τα στρατόπεδα, οι οποίοι αποκαλούνταν «σύρματα», καθώς ήταν περιφραγμένοι απ' αυτά. Εκεί, οι συνθήκες ήταν αναμφισβήτητα χειρότερες. Έτσι, σε κάθε περίπτωση η περίφραξη αποτελεί βασικό στοιχείο οργάνωσης του χώρου.

εικ.68

Στο κέντρο, το στρατόπεδο των υπόδικων πολιτικών κρατουμένων στη ΣΦΑ. Δεξιά, στις μεγάλες σκηνές, η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της Εθνικής Αντίστασης. Αριστερά, στις μεγάλες σκηνές, δύο κλωβοί υπόδικων και κατάδικων φαντάρων.»

Επιπλέον, παρατηρώντας τα στρατόπεδα, είναι εμφανές ότι σε μεγάλο βαθμό ακολουθούν αρχές αρχιτεκτονικής σωφρονιστικών ιδρυμάτων, επιτελώντας αντίστοιχες λογικές φυλακών, με σκοπό την αναμόρφωση τόσο πολιτικών, όσο και ποινικών κρατουμένων, που φιλοξενήθηκαν ανά περιόδους. Τα ογκώδη και επιβλητικά κτίρια με την αυστηρή επανάληψη έρχονται να ακολουθήσουν την «τυπολογία» και το κτιριακό μοντέλο-πρότυπο των φυλακών. Έντονη διαφορά, όμως, που μπορούμε να διακρίνουμε σε σχέση με τα σωφρονιστικά ιδρύματα είναι ότι οι υπαίθριοι χώροι είναι πολύ μεγαλύτεροι σε έκταση απ' ότι οι κλειστοί, καθώς χρησιμοποιείται όλο το νησί ως τόπος σωφρονισμού και όχι μόνο ένα κομμάτι του. Έτσι, στην περίπτωση της Μακρονήσου, ο περιμετρικός τοίχος που θα χαρακτήριζε μια φυλακή, αντικαθίσταται με τη θάλασσα που την περιτριγυρίζει. Παρ' όλα αυτά, κοινό στοιχείο του νησιού σε σχέση με την αρχιτεκτονική ιδρυμάτων αποτελεί η οργάνωση του χώρου σε πτέρυγες, με βασική κίνηση κεντρικό επιμήκη διάδρομο, που χαρακτηρίζει τόσο τους χώρους εντός των στρατοπέδων όσο και την γενικότερη οργάνωση του νησιού. Κάτι τέτοιο προκύπτει απ' την κατηγοριοποίηση των κρατουμένων, η οποία όπως γίνεται σε ένα «κλειστό» ίδρυμα φυλακής αντίστοιχα γίνεται και στη Μακρόνησο, την οποία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε μια «ανοιχτή» φυλακή. Σ' αυτή την περίπτωση τα αυστηρά συμμετρικά χωροθετημένα κελιά που χαρακτηρίζουν την αρχιτεκτονική μορφή ενός σωφρονιστικού ιδρύματος αντικαθιστούνται από τον αυστηρά σχεδιασμένο κάναβο του εδάφους, στον οποίο τοποθετούνται οι σκηνές των εξόριστων.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο σκοπός της απομόνωσης και του εγκλεισμού μπορεί να επιτευχθεί, τόσο βάσει του δομημένου και του υλικού ορίου, όσο και βάσει του αδόμητου και του φυσικού. Το όριο μεταξύ δομημένου και αδόμητου, συνάδει χωρικά και με το διαχωρισμό κρατουμένων και διοικούντων. Οι αξωματικοί ήταν αυτοί που κατοικούσαν τις πολυτελείς βίλες, χτισμένες ως καταναγκαστικά έργα από τα χέρια των εξόριστων. Ενώ, οι εξόριστοι ζούσαν στον αδόμητο χώρο συνωσιτισμένοι σε αντίσκηνα, κάτω από άθλιες συνθήκες. Οι χώροι της διαβίωσης των εγκλειστων σε αντίθεση με των διοικητών ορίζονταν χωρίς κρήριο επιλογής, γι' αυτό πολλές φορές, ειδικά με κακές καιρικές συνθήκες, ήταν πλήρως ακατάλληλοι για την φιλοξενία ανθρώπων. Επομένως, ως ένα βαθμό ο χώρος μπορεί να αποτυπώσει τις θέσεις εξουσίας και τις σχέσεις ιεραρχίας που υφίστανται. Τέλος, βάσει των παραπάνω συμπεραίνουμε ότι το όριο μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου χώρου, που κάθε άνθρωπος έχει ανάγκη, ήταν προτέρημα των αξωματικών και μόνο, αφού ακόμη και στις σκηνές στεγάζονταν πολλά παραπάνω άτομα απ' αυτά που ο χώρος επέτρεπε.

εικ.69

εικ.70 Πειθαρχείο του Β' Τάγματος (1947)

εικ.71 αναμορφωτήριο του Α' Τάγματος (1950)

«Φτάσαμε σε σκηνές μικρές, των δύο από-μων, και στοίβαχτήκαμε καμιά δεκαριά. Τούτη τη φορά καμιά δε σκέφτηκε να διαμαρτυρηθεί για το χώρο και το ποσοστό της. Ξαπλώσαμε η μία σχεδόν πάνω στην άλλη, τόσο που ένιωθες του χτύπους και τα φτερουγίσματα της διπλανής καρδιάς μέσα στο δικό σου σώμα.»

(Το μαρτυρικό τρίγωνο των εξόριστων γυναικών, Χίος-Τρίκερη-Μακρονήσι, Ουρανία Στόβερη, ΒΗΜΑ μαρτυρίες, Εμφύλιος σε Α' Ενικό)

A', B', Γ'

Τρία μεγάλα γράμματα γραμμένα μ' ασβεστή στη ραχοκοκκαλιά της Μακρόνησος.

(Όταν ερχάσαστε με το καράβι στριμωγμένοι ανάμεσα στους μπόγους και στις υποψίες μας τα διαβάσαμε πάνω απ' το κατάστρωμα κάτω απ' τις βρισιές του χωροφύλακα, τα διαβάσαμε εκείνο το ήσυχο πρωινό του Ιουλίου, κι η αρμύρα κι η μυρουδιά της ρίγανης και το θυμάρι δεν καταλάβαιναν καθόλου τι θα πουν αυτά τα τρία ασβεστωμένα γράμματα).

A' Ταγμα B' Τάγμα Γ' Τάνχη
ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ

Κι η θάλασσα του Αιγαίου ήταν γαλάζια όπως πάντοτε πολύ γαλάζια, μόνο γαλάζια.

A' ναι, μιλούσαμε κάποτε για μια ποίηση αιγαιοπελαγίτικη, B' για το γυμνό στήθος της υγείας κεντημένο με μίαν άγκυρα και μια γαργάνα, Γ' για το θαλάσσιο φως που πλέκει τα κουμπινάκια των γλάρων.

A', B', Γ' 600 τρελοί A', B', Γ' 900 κουτσοί,
ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ
Ζήτω ο βασιλεύς Παύλος

Κι η θάλασσα είναι ακόμη γαλάζια όπως πάντοτε κι ο αμερικάνικος στόλος ταξιδεύει στο Αιγαίο ήσυχος, ήσυχος, ωραίος

A', B', Γ'

*Κι από κάτω απ' τ' αστέρια περνάνε
 καραβιές-καραβιές οι εκτοπισμένοι
 και τσουβάλια με κομμένα ποδάρια
 και τσουβάλια με κομμένα χέρια
 και τσουβάλια με νεκρούς
 ξεβράζουν οι φουρτούνες στις ακτές του Λαυρίου.*

**αιγιοπελαγίτικο τοπίο,
 χρυσό και γαλάζιο**

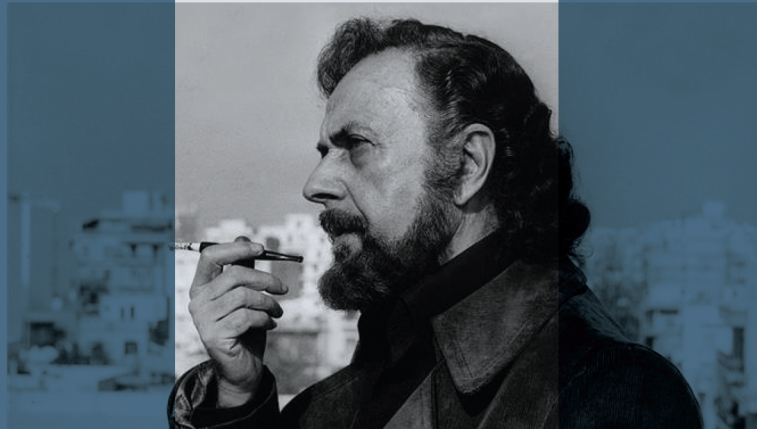
A', B', Γ' Σε τούτα τα βράχια τουφεκίστηκαν οι 300 του A' Τάγματος.
*τούτα τα φύκια είναι μια τούφα μαλλιά ξεκολλημένα μαζί με το δέρμα
 απ' το καύκαλο ενός συντρόφου που αρνήθηκε να υπογράψει δήλωση.*

A', B', Γ' ΤΑ ΣΥΡΜΑΤΟΠΛΕΓΜΑΤΑ. ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ. ΟΙ ΤΡΕΛΟΙ.

A', B', Γ' *Μαύρη, κατάμαυρη θάλασσα
 Μαύρο, κατάμαυρο τοπίο.
 Τα συρματοπλέγματα.*

A', B', Γ' *Μαύρο, κατάμαυρο τοπίο με σφιγμένα δόντια,
 κόκκινο, κατακόκκινο τοπίο με σφιγμένη γροθιά,
 μαύρη και κόκκινη καρδιά πηγμένη στο αίμα της
 κι ένας κόκκινος ήλιος πηγμένος μες στο αίμα του.*

Γιάννης Ρίτσος
 (Πέτρινος Χρόνος, 1949)

Γιάννης Ρίτσος
 εξόριστος στη Μακρόνησο
 (1949-1950)

Άυλα όρια

Πέρα απ' τα χωρικά όρια, δε γίνεται να μην σχολιάσουμε τα «άυλα» όρια που βίωναν οι εξόριστοι. Όρια, τα οποία επιβάλλονταν στους κρατούμενους και χαράσσονταν στην μνήμη τους, αφού ήταν αδύνατο να ξεχαστούν οι μαρτυρικές εμπειρίες και τα βασανιστήρια που δέχονταν. Ιδίως το νησί της Μακρονήσου, αποτελεί παράδειγμα τόπου εξορίας, όπου η βία, τόσο η σωματική όσο και η ψυχική, προς τους πολιτικούς κρατούμενος έφτασε στο αποκορύφωμα, με αποτέλεσμα πολλοί απ' αυτούς να μην καταφέρουν να επιζήσουν. Κύριο όριο, λοιπόν, αποτέλεσε ο διαχωρισμός των αντιφρονούντων από την πόλη και την υπόλοιπη κοινωνία, καθώς και από κοντινούς τους ανθρώπους, όπως οικογένεια, φίλοι κλπ. Με αυτόν τον τρόπο, ο χρόνος εγκλεισμού των κρατουμένων, θεωρείται χρόνος από-κοινωνικοποίησης, όπως ακριβώς και στα ιδρύματα των φυλακών. Έτσι, μπορούμε να θεωρήσουμε την απομόνωση, είτε ακόμη και την εξαφάνιση των εξόριστων, όρια, τα οποία τους διαχωρίζουν, ως πρόσωπα ετερότητας, από τη «νόμιμη» κοινωνία της Ελλάδας. Τα όρια αυτά μπορούν να χαρακτηριστούν κοινωνικά, αφού οι εξόριστοι έπρεπε να απομονωθούν, καθώς παρέκλιναν από την κανονικότητα και τα πρότυπα που επέβαλε η εξουσία, λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων. Για το λόγο αυτό, αναγνωρίστηκαν από το ελληνικό κράτος ως εσωτερικοί εχθροί και έπρεπε να περάσουν εκτός των ορίων του αστικού ιστού, με σκοπό την αναμόρφωση των συνειδήσεων τους.

Οι εξόριστοι, με την είσοδο τους στο νησί, χάνουν την ατομική τους ελευθέρια και τα δικαιώματα τους, γεγονός που επιβάλει σαφή όρια μεταξύ των ίδιων και της ατομικής τους ταυτότητας. Η εξουθένωση τους μέσω σωματικών και ψυχολογικών βασανιστηρίων, συντέλεσε καθοριστικά στην οριοθέτηση αυτή. Ήταν αναγκασμένοι με υλικά του νησιού να χτίσουν οι ίδιοι όλα τα κτίρια στέγασης, όπως διοικητήρια, στρατώνες, λέσχες αξιωματικών και βίλες για τους βασανιστές τους. Παράλληλα, πέρα από τη σωματική βία και τα καταναγκαστικά έργα που τους επιβάλλονταν, ήταν ακόμη πιο έντονη η ψυχολογική καταπίεση που δέχονταν, με σκοπό την υπογραφή δήλωσης μετάνοιας. Βασανιστήριο για αυτούς αποτελούσε και η παρακολούθηση βασανιστηρίων άλλων κρατουμένων.

εικ.72

«Εμείνα στο χώμα όπως μ' έριξε και με τα νεύρα
τεντωμένα άκουγα τα χτυπήματα. Έκλεινα σφιχτά
τα μάτια και προσπαθούσα να στείλω το νου μου
μακριά. Μου 'ρχότανε να ξεφωνίσω. Προσπαθού-
σα να ξεγελάσω τον εαυτό μου ότι πινάζουν χαλιά,
ότι κάτι χτυπούν, ότι δεν χτυπούν άνθρωπο. Τότε
ένιωσα το μαρτύριο των άλλων γυναικών, όταν
με χτυπούσαν. Δεν ένιωθα τα δικά μου χτυπήματα,
της Αλεξάνδρας μου έσκιζαν την καρδιά. Έχωνα
τα νύχια μου βαθιά μέσα στις χούφτες μου για μην
ξεφωνίσω.»

(Το μαρτυρικό τρίγωνο των εξόριστων γυναικών,
Χίος- Τρίκερι-Μακρονήσι, Ουρανία Στάβερη, ΒΗΜΑ
μαρτυρίες, Εμφύλιος σε Α' Ενικό)

ΕΙΚ.73

Οι γυναίκες ένιωσαν και έγραψαν ότι «το έγκλημα είναι μόνο η μια πλευρά της Μακρονήσου» και ότι «δεν είναι αυτή η χειρότερη.» Ο βασικός τους εχθρός ήταν «η επιστημονικά υπολογισμένη σοφά δημιουργημένη ατμόσφαιρα της ψυχικής αγωνίας, του τρόμου, του άγχους. Ένας ολοκληρωτικός χωρίς έλεος πόλεμος ενάντια στην ανθρώπινη υφή και συγκρότηση.»

(Βικτώρια Θεοδώρου, Στρατόπεδα Γυναικών)

Η ψυχική πίεση συνεχίζονταν με την εθνικόφρονη προπαγάνδα. «Οι κρατούμενοι, κάτω από άθλιες συνθήκες, εξαναγκάζονταν να κατασκευάσουν αψίδες, αγάλματα, μνημεία, ψηφιδωτά, αετώματα κ.ά. με σκοπό ο χώρος να θυμίζει το μεγαλείο του ελληνισμού, από τον οποίο είχαν εκπέσει και ταυτόχρονα θα δικαιολογούσε τη φήμη του νησιού ως “Νέος Παρθενών”. Δημιουργούνταν έτσι ένα περιβάλλον τεχνητής εθνικοφροσύνης στο πλαίσιο της αναμόρφωσης». Πέρα από αρχιτεκτονική που θύμιζε αρχαία Ελλάδα, σε καθημερινή βάση ακούγονταν από μεγάφωνα εμβατήρια και συνθήματα που εκθείαζαν το έθνος, με σκοπό να εγκολπωθούν στην σκέψη των κρατουμένων. Το άκουσμα επί ωρών όλων αυτών των συνθημάτων, τα οποία πήγαιναν κόντρα των πεποιθήσεων τους έκανε την καθημερινότητα τους ακόμη πιο βάνουση. «Η ευθεία γραμμή, ή «ευθείαση» της έκφρασης, αρχιτεκτονικής, μουσικής ή άλλης, υποδηλώνει πόσο αποφασισμένη είναι μια εξουσία να βαδίσει σταθερά και «ευθέως», «κατακόρυφα» ή οριζόντια, προς ορισμένη κατεύθυνση». «Με την πρώτη ματιά, το γυμνό, χωρίς ίχνος ζωής τοπίο, τα εθνικόφρονα συνθήματα, τα εμβατήρια από τα μεγάφωνα και η χωροθέτηση κτιρίων και σκηνών έφταναν για να επιβεβαιώσουν την κατάσταση εξαίρεσης που θα γινόταν καθημερινότητα για τους πολιτικούς εξόριστους». Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την αποκοπή τους από τον τόπο τους και τη παλιά τους καθημερινότητα, έβαζε τους κρατούμενους εντός μιας νέας πραγματικότητας, η οποία απαιτούσε συμβιβασμό σε νέα δεδομένα. Παράλληλα, όπως η σωματική πίεση έφερνε συχνά πολλούς κρατουμένους στον θάνατο, η ψυχική κατάφερνε να φέρει πολλούς και στα όρια της τρέλας.

«Ευπνήσαμε βέβαια από τις έξι. Τα μεγάφωνα στην διαπασών άρχισαν με την προσευχή, την προπαγάνδα, παροτρύνσεις για τη σωτηρία της ψυχής μας από τους κομμουνιστές και άλλες τέτοιες περικοκλάδες. Στη συνέχεια μας έβαλαν δίσκους με παλιά ερωτικά τραγούδια, σκόπιμα, για να ξυπνήσουν στις καρδιές μας την νοσταλγία της ζωής και του έρωτα. Βλέπεις η «ψυχολογία» χρειάζεται παντού. Και δε θέλανε να υστερήσουνε ούτε σ' αυτόν τον τομέα.

(Το μαρτυρικό τρίγωνο των εξόριστων γυναικών, Χίος-Τρίκερι-Μακρονήσι, Ουρανία Στάβερη, ΒΗΜΑ μαρτυρίες, Εμφύλιος σε Α' Ενικό)

ΕΙΚ.78 Το ομοίωμα της Αγίας Σοφίας

6 — 6.30 Morning gymnastics

6 — 6.30 Πρώινή γυμναστική

ΕΙΚ.74

Ancient Warrior: By a Sapper of the 1st battalion

Σκαπανέας του Α' Τάγματος φιλοτεχνών 'Αρχαίον Πολεμιστήν

ΕΙΚ.75

The Sappers of the 3rd battalion reproduce in mosaic the portrait of H.M. King Paul

Σκαπανέας του Γ' Τάγματος φιλοτεχνών πορτρέτον μέλου τής Α. Μ. του Βασιλέως Παύλου

ΕΙΚ.76

The Sappers of the 2nd battalion in an artistic reproduction of the Parthenon

Σκαπανέας του Β' Τάγματος φιλοτεχνών τὸν «Παρθενώνα»

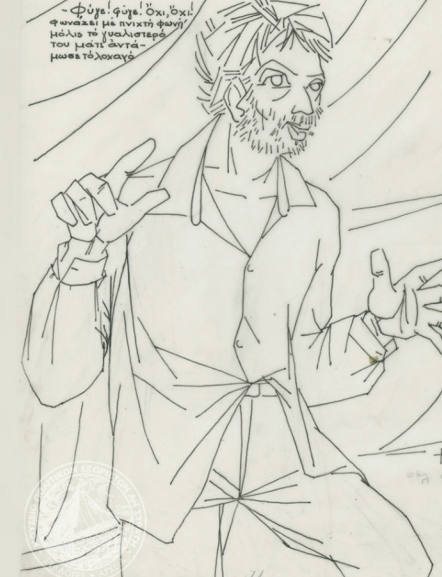
ΕΙΚ.77

Η ψυχολογική βία μπορούσε να επιτευχθεί ακόμη μέσω του άγριου φυσικού τοπίου, με τις έντονες χαράδρες και τους κολπίσκους, οι οποίοι μπορούσαν να αποτελέσουν απειλή θανάτου. Έτσι, εύκολα έμεναν στην μνήμη των κρατουμένων στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, λόγω των βίαιων και μαρτυρικών στιγμών τους που μπορεί να έζησαν εκεί. Το φυσικό τοπίο όμως, είχε διπλό ρόλο, καθώς ενώ ήταν κομμάτι των δυσχερών συνθηκών που βίωναν, ήταν και κομμάτι των λιγοστών απολαύσεων που μπορούν να θυμούνται. Το τοπίο της Μακρονήσου, όσο άγριο και αν είναι, δεν παύει να είναι όμορφο. Έτσι, σημεία αυτού, όπως η θάλασσα και το ηλιοβασίλεμα, αποτέλεσαν μερικές απ' τις ελάχιστες όμορφες αναμνήσεις.

Οι κρατούμενοι, πέρα από τις βάνουσες στιγμές που βίωσαν, έχουν να θυμούνται και στιγμές εναντίωσης στην ψυχολογική βία και στην σκληρή καθημερινότητα που τους επιβάλλονταν. Οι συνθήκες που ζούσαν ήταν δύσκολες και εύκολα θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ένταση μεταξύ των κρατουμένων. Παρ' όλα αυτά, το αίσθημα της αλληλεγγύης ήταν κυρίαρχο. «Οι σχέσεις τους διέπτονταν από αμοιβαίο σεβασμό, στήριξη και κατανόηση. Ήταν σχέσεις συλλογικότητας, πραγματικά συντροφικές ενώ τα ελάχιστα αγαθά που τους δίνονταν από τους φύλακες ή όσα κατάφερναν να φτάσουν στο νησί από τις οικογένειές τους, υπόκεινται σε ένα καθεστώς κοινοκτημοσύνης. Κανένας δεν έμενε στο έλεός του και κανένας δε θα στερούνταν κάτι, όσο αυτό περνούσε από το χέρι των εγκλείστων. Και κάπως έτσι προσπάθησαν να οργανώσουν την καθημερινότητά τους ώστε να την κάνουν όσο το δυνατόν πιο εύκολη για όλους».⁸⁶

Έτσι, ίσως η Μακρόνησος μπορεί να θεωρηθεί μια ετεροτοπία, την οποία προσπάθησαν να χτίσουν απ' την περίοδο δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά έως και τα τέλη του Εμφυλίου Πολέμου, με σκοπό την δημιουργία μιας καθαρής κοινωνίας απ' τους αντιφρονούντες. Η ετεροτοπία αυτή αποτέλεσε ένα τόπο απόκλισης και βασανιστηρίων. Ακόμη όμως, και αν συνέβαινε αυτό, οι εξόριστοι κατάφεραν εντός των ορίων που είχαν περιοριστεί να χτίσουν τις δικές τους δομές. Συγκεκριμένα, καθώς το μορφωτικό επίπεδο μεταξύ των κρατουμένων δεν ήταν το ίδιο, αυτοί με το υψηλότερο είδασκαν ανάγνωση και γραφή στους υπόλοιπους. Παράλληλα, ήταν ο τόπος που οι εξόριστοί εμβάθυναν τις γνώσεις τους και τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, όσο και αν στέλνονταν εκεί με σκοπό την αλλοίωση της πολιτικής τους ταυτότητας.

86 (Πορτέση, 2017 σ. 58)

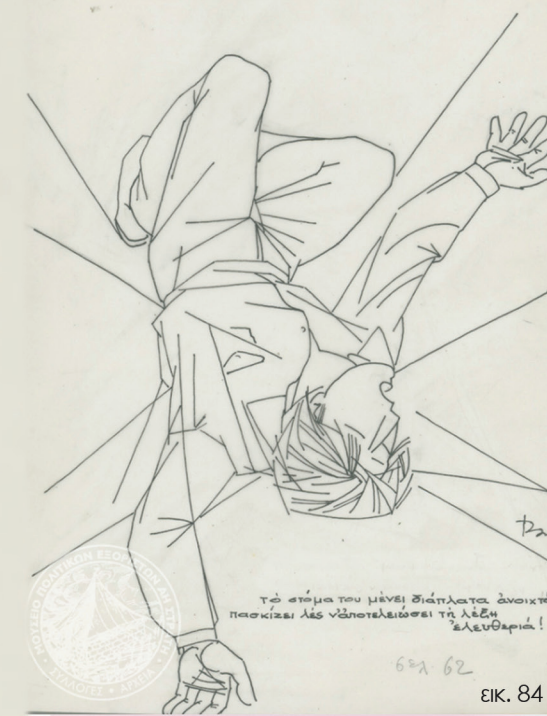

ΕΙΚ. 82

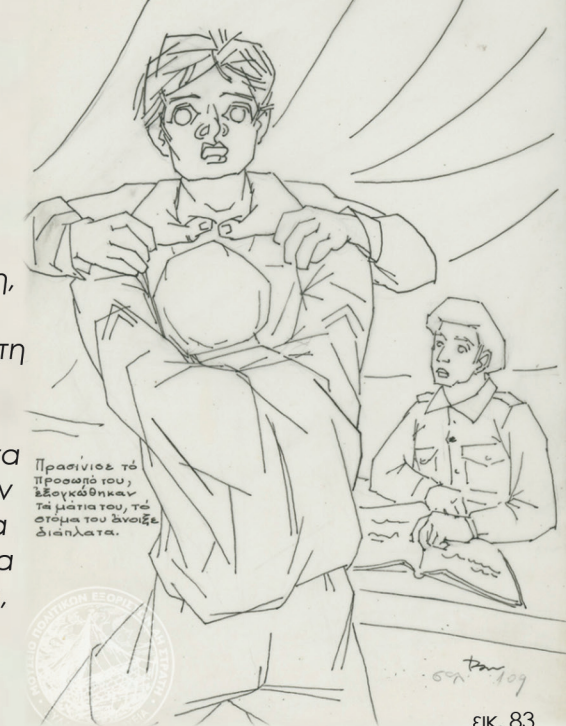
«Κι η μέρα, ακόμα κι η πιο άδικη, σου αφήνει στην τσέπη μίαν ασπρογάλαξη σημαϊούλα απ' τη γιορτή τής θάλασσας, σου αφήνει στο στόμα μια γουλιά ξάστερο αγέρα, σου αφήνει στα μάτια το ευχαριστώ δυο ματιών που κοίταξαν μαζί σου την ίδια πέτρα, που μοιράστηκαν δίκαια τον ίδιο πόνο, το ίδιο σύγγεφο, τον ίδιον ίσκιο.

Όλα τα μοιραστήκαμε, σύντροφοι, το ψωμί, το νερό, το τσιγάρο, τον καημό, την ελπίδα, τώρα μπορούμε να ζήσουμε ή να πεθάνουμε απλά κι όμορφα- σαν ν' ανοίγουμε μια πόρτα το πρωί και να λέμε καλημέρα στον ήλιο και στον κόσμο»...

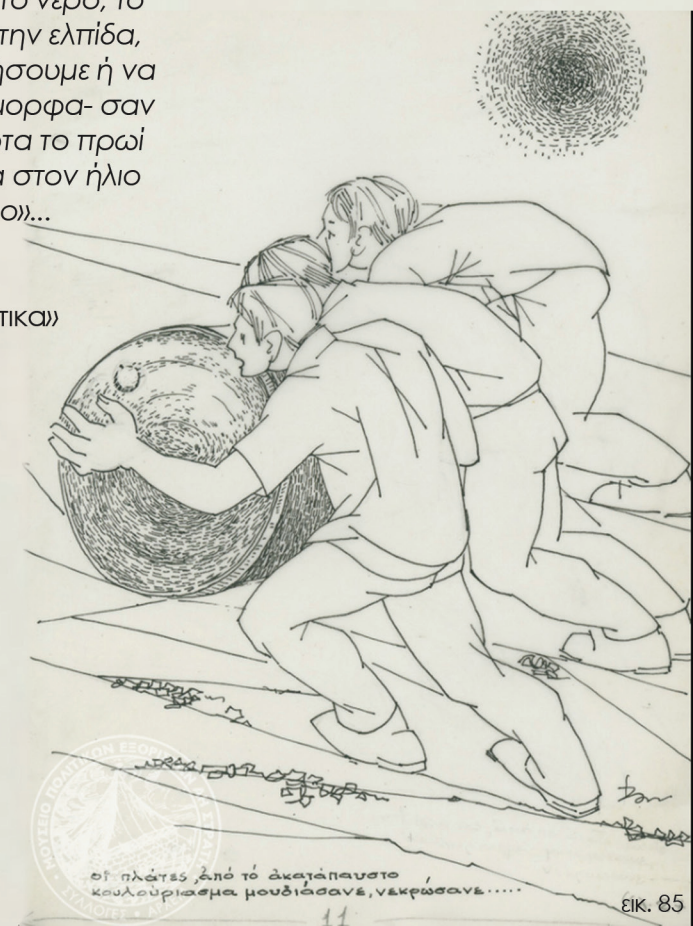
Γ. Ρίτσος
«Μακρονησιώτικα»

ΕΙΚ. 84

ΕΙΚ. 83

ΕΙΚ. 85

ΛΕΡΟΣ

Ιστορική Αναδρομή

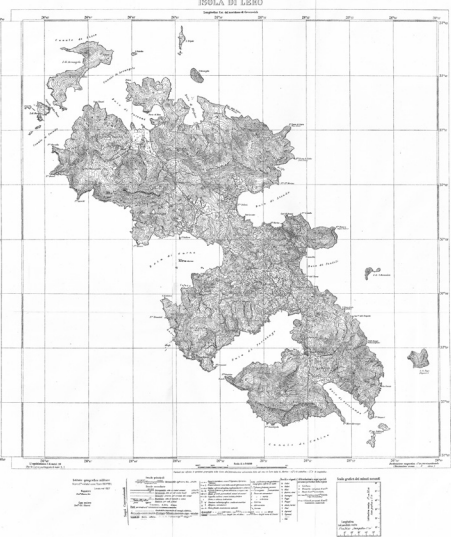
«Η Λέρος αποτελεί ένα νησί των Δωδεκανήσων, μεταξύ της Πάτμου και της Καλύμνου, στο νοτιοανατολικό άκρο του Αιγαίου. Η ιστορία της ξεκινά από τους χρόνους της Αρχαιότητας, όπου μαζί με την Κάλυμνο ονομάζονταν Καλύδνιαι νήσοι. Η στρατηγική της θέση στο νοτιοανατολικό Αιγαίο χάρισε στη Λέρο ένα πλούσιο ιστορικό παρελθόν. Κατοικείται από την 3η χιλιετία π.Χ., στο Παρθένι και τη Γούρνα. Ενώ, τον 5ο αιώνα, βρίσκεται κάτω από την πολιτική επιρροή της ιωνικής μητρόπολης της Μιλήτου. Τον 11ο αιώνα δέχτηκε εποίκους Δωριείς και τον 6ο αιώνα έφτασαν από τη Μίλητο Ίωνες. Το 454 π.Χ., καταλαμβάνεται από τους Πέρσες και την ήττα αυτών, η Λέρος παίρνει μέρος στην Αθηναϊκή Συμμαχία».⁸⁷ Η ζωή του νησιού συνεχίζεται και κατά την βυζαντινή περίοδο, η οποία αποτυπώνεται σε διάφορα εκκλησιαστικά μνημεία. Την περίοδο της Τουρκοκρατίας η Λέρος διατηρεί ένα περιορισμένο κομμάτι αυτονομίας και υπό αυτές τις συνθήκες συμμετέχει στην Ελληνική Επανάσταση. Μέχρι το 1830 αποτελεί μέρος του Ελληνικού Κράτους ενώ έπειτα από το πρωτόκολλο του Λονδίνου, γίνεται τμήμα της Τουρκίας, όπως και τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα. Η Τουρκική Κατοχή στη Λέρο ολοκληρώνεται το 1912.

Με το ξέσπασμα του Ιταλό-Τουρκικού πολέμου τον Σεπτέμβρη του 1911, οι Ιταλοί ξεκινούν να καταλαμβάνουν τα νησιά των Δωδεκανήσων. Η Λέρος καταλαμβάνεται στις 12 Μαΐου του 1912 από τα πλοία του San Giorgio. Κατά την διάρκεια αυτού του πολέμου, χρησιμοποιείται ο προστατευμένος κόλπος της Λέρου και το Λακκί, με σκοπό να δημιουργήσουν Ιταλική Αεροναυτική Βάση. Γι' αυτό το λόγο το Λακκί πήρε μοντέρνα αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικά. Η παραχώρηση του νησιού στους Ιταλούς επικυρώνεται μέσω της υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (1920) και της Συνθήκης της Λωζάννης (1923). Έτσι, από το 1912-1923 ολοκληρώνεται η πρώτη περίοδος της Ιταλοκρατίας. Σημαντικό είναι να σημειωθεί ότι από το 1916 έως το 1918 το νησί χρησιμοποιείται ως ναυτική βάση από τους Βρετανούς.

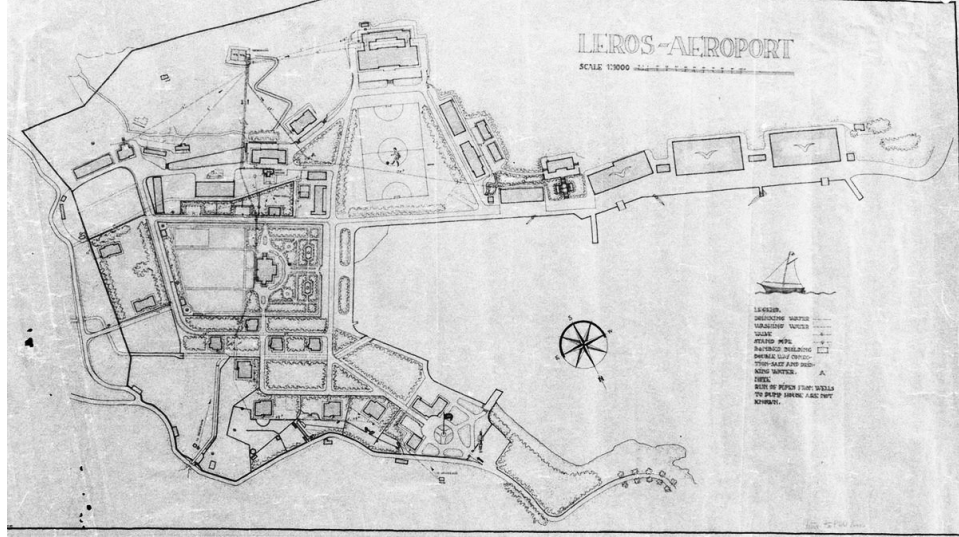
Στη συνέχεια, έρχεται η δεύτερη φάση της Ιταλικής Κατοχής από το 1923 έως το 1943. Συγκεκριμένα, το 1923 το Λακκί παίρνει το όνομα Porto Lago, από το όνομα του Ιταλού κυβερνήτη Μαρίο Lago και ξεκινά η εγκατάσταση της Αεροναυτικής Βάσης «G. ROSSETI» στη περιοχή Λέπιδα. Ξεκινούν να χτίζονται εκεί συνεργεία για τα υδροπλάνα, καθώς και κατοικίες των αξιωματικών και του υπόλοιπου προσωπικού. Παράλληλα, προχωρά και η κατασκευή του δρόμου από τον Αγ. Γεώργιο προς το Λακκί μέσω Λεπίδων. Έτσι, περιοχή Λεπίδα, αποκτά μεγάλη σημασία ιδίως το 1929 με τη δημιουργία του στρατώνα.

Εκείνη την περίοδο επιχειρείται το νησί και οι κάτοικοι του να πάρουν χαρακτηριστικά Ιταλικής κουλτούρας, μέσω παιδείας και οικονομίας, με σκοπό την υποβάθμιση των ελληνικών στοιχείων. Έτσι, τα ιταλικά χαρακτηριστικά αρχίζουν να περνούν στην αρχιτεκτονική του νησιού. Συγκεκριμένα, ο Μουσολίνι στέλνει τους αρχιτέκτονες Rodolfo Petracco και τον Armando Bernabiti να χτίσουν μια πόλη πρότυπο ιταλικών αρχών. Ο διοικητής Μαρίο Lago καλεί τον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto, ο οποίος ενώ δίνει ιταλικό χαρακτήρα, σέβεται τη τοπική παράδοση της αρχιτεκτονικής. Προσπάθησε να την προστατεύσει και έκανε επεμβάσεις, δημιουργώντας έναν «γενικό μεσογειακό χαρακτήρα». Το φασιστικό καθεστώς φέρνει νέα αρχιτεκτονικά κινήματα στο νησί, τα οποία διαφοροποιούνται ανά κυβέρνηση Μαρίο Lago (1924-1936) και Cesare Maria de Vecchi (1936-1941). Ο τελευταίος τροποποίησε τις πιο ήπιες επεμβάσεις και έφερε έντονες αλλαγές εξυμνώντας την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

87 (<http://www.leros.gr>)

εικ.83 Χαρτης Λέρου 1927

εικ.84 Αεροναυτική Βάση

εικ.85 επίσκεψη του Παύλου Α' και της Βασίλισσας Φρειδερίκης

Ο τότε βασιλιάς Παύλος, την 1η του Μάη 1949, στην λήξη των εργασιών του Β' Πανελληνίου Προσκοπικού Συνεδρίου, στην Ρόδο, δηλώνει:

«Πολλοί εκ των παρακαθημένων γνωρίζουν, ότι έχομεν ανοίξει ένα νέον Σχολείον εις την Λέρον, δια νέους συμμορίτας από 14 – 20 ετών, οι οποίοι βιαίως ή μη, έλαβον μέρος εις τον λυπηρόν αγώνα και εις την πλευράν εις την οποίαν δεν έπρεπεν. Εσκεπτήκαμε η γυναίκα μου και εγώ να κάνωμε τα παιδιά αυτά να γίνουν και πάλιν καλοί Έλληνες, μας εβοήθησε δε προς τούτο το Εθνικόν Ίδρυμα. Ο αριθμός των παιδιών που στεγάζονται εις τη Λέρον, υπερβαίνει τα επτακόσια και γίνονται τα πρώτα βήματα του πειράματος της επιστροφής των παιδιών αυτών εις την κοινωνίαν, βάσι των αρχών του Προσκοπισμού.»

«Το πείραμα είναι μοναδικόν εις τον Κόσμον. Πουθενά δεν έγινε πειραματισμός να φέρουν εις τον ίσιον δρόμον παραστρατημένα παιδιά. Εις αυτήν την κατεύθυνσιν, θα δώσουμε το καλόν παράδειγμα». (ΕΜΠΡΟΣ 3.5.1949)

Τη περίοδο του 1940, όπου η Ιταλία συμμαχεί με την Γερμανία, το νησί της Λέρου βομβαρδίζεται από την Αγγλία. Ύστερα απ' την ανακωχή που υπογράφει η Ιταλία, εισβάλουν στη Λέρο αγγλικές ενισχύσεις. Μετέπειτα το νησί δέχεται βομβαρδισμούς απ' τη μεριά της Γερμανίας, η οποία εν τέλει το καταλαμβάνει. Ακολουθεί η αγγλική κατοχή έως 1947 και το 1948 η Λέρος ενσωματώνεται στα Δωδεκάνησα.

Κατά την Μεταπολεμική Περίοδο το νησί και τα κτίρια του αρχίζουν και αποκτούν διάφορες χρήσεις απ' την εκάστοτε κυβέρνηση. Σημαντικό κομμάτι στην ιστορία του νησιού αποτέλεσε η ίδρυση των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών την περίοδο 1949 έως 1964. Συγκεκριμένα, τον Οκτώβριο του 1948 μετά την επίσκεψη του Παύλου Α', της Βασίλισσας Φρειδερίκης, καθώς και ανώτατων στρατιωτικών και εκπροσώπων των διοικήσεων των στρατοπέδων της Μακρονήσου επιλέγονται κτίρια της Αεροναυτικής Βάσης σε Λακκί και Λέπιδα για να εγκατασταθούν οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές. Δε δίνεται σημασία αν κάποια απ' αυτά τα κτίρια έχουν υποστεί καταστροφές. Ξεκινούν να επισκευάζονται στο τέλος του Δεκέμβρη 1948. Οι Σχολές αρχίζουν να λειτουργούν στις 2 Μαρτίου 1949 και η αποφοίτηση των πρώτων μαθητών γίνεται τον Απρίλιο του 1950.

«Η Λέρος συμπληρώνει τη Μακρόνησο. Και πολλά θα είναι τα παιδιά και στα δυο νησιά που θα σωθούν από τα νύχια του κομμουνισμού και του εγκλήματος»

Απόσπασμα ανηγράφου Αμερικανικής Εφημερίδας» 11.3.1950.

Εκεί στεγάστηκαν παιδιά παιδουπόλεων χωρίς γονείς, είτε με αρρώστους γονείς. Συγκεντρώθηκαν επίσης, παιδιά φυλακισμένων ή πολιτικών κρατουμένων, καθώς και ανήλικοι που μπορεί να είχαν θεωρηθεί αντάρτες. Οι σχολές αυτές λειτούργησαν ως ιδρύματα πρόνοιας «απροστάτευτων παιδιών», με απώτερο σκοπό την αναμόρφωση αυτών βάσει εθνικών φρονημάτων. Από τον Μάρτιο του 1949 ξεκινά η συνεχής ροή των παιδιών από Πελοπόννησο, Θεσσαλονίκη, Πειραιά και Γιάννενα. Μέχρι το καλοκαίρι του 1949 ο αριθμός των «παραστρατημένων» ανηλίκων φτάνει τους 600-700, ενώ στο τέλος του χρόνου ο αριθμός σχεδόν διπλασιάζεται. Οι μαθητές προέρχονταν από στρατόπεδα συγκέντρωσης πολιτικών κρατουμένων, είτε επειδή θεωρούνταν επικίνδυνοι, είτε ενώ ήταν ελεύθεροι δεν μπορούσαν να επιστρέψουν στα χωριά τους.

Οι Σχολές διοικούνταν από μία Εφορευτική Επιτροπή, με πρόεδρο το Γυμνασιάρχη. Το προσωπικό αποτελούνταν από τρία μόνιμα μέλη, το Διευθυντή, τον τεχνικό Διευθυντή και τον Αρχιμανδρίτη Τιμόθεο Ματθαί-ακη. Η τεχνική εκπαίδευση διδάχθηκε από τεχνικούς κατοίκους του νησιού, ενώ την «αναμόρφωση» ανέλαβαν άτομα που είχαν έρθει από το Εθνικό Ίδρυμα. Την τεχνική εκπαίδευση είχαν αναλάβει ντόπιοι τεχνίτες, ενώ «την «αναμόρφωση» των νεαρών άνθρωποι που είχαν σταλεί από το Εθνικό Ίδρυμα. Κάποιοι απ' αυτούς αποτελούσαν πρώην εξόριστους της Μακρονήσου, οι οποίοι είχαν μετανοήσει και είχαν επανενταχθεί υπερ των ελληνικών φρονημάτων. Τα συνεργεία των Σχολών κάλυπταν «19 ειδικότητες: ράπτες, υδραυλικοί, υποδηματοποιοί, αρτοποιοί, ξυλουργοί, οικοδόμοι, κουρείς, φανοποιοί, ηλεκτροτεχνίτες, ραδιοτεχνίτες, τυπογράφοι, ελαιοχρωματιστές, γεωπόννοι, торναδόροι, μηχανοξυλουργοί, караβομαραγκοί, οξυγονοκολλητές, μηχανικοί εσωτερικής καύσεως και σιδηρουργοί».⁸⁸ Παράλληλα, τα παιδιά ανάλογα το επίπεδο τους μπορούσαν να πηγαίνουν σε Δημοτικό και Γυμνάσιο σχολείο που λειτουργούσε.

Την ίδια περίοδο, λειτουργεί στο νησί στην περιοχή του Λακκίου η Οικοκυρική Σχολή, υπό την ίδια διεύθυνση των Βασιλικών Σχολών. Η λειτουργία ξεκινά τον Ιούλιο του 1950 με 186 μαθήτριες. Πρόφαση της λειτουργίας της αποτελούσε η εκμάθηση νοικοκυρικής, παρ' όλα αυτά, ενώ οι πληροφορίες που έχουμε δεν επαρκούν, θεωρείτε ότι λειτούργησε για να στεγάσει της ανήλικες αντάρτισσες. Φαίνεται λοιπόν ότι στο διάστημα 1949-1950 λειτούργησαν στο Λακκί της Λέρου τρία ιδρύματα με ενιαία Διεύθυνση. «Οι Σχολές για τους ανήλικους αντάρτες, από το Μάρτιο του 1949 στη θέση Αϊ Γιώργης, από το καλοκαίρι του 88 (Βερβενιώτη, 2010)

Ο τότε βασιλιάς Παύλος, την 1η του Μάη 1949, στην λήξη των εργασιών του Β' Πανελληνίου Προσκοπικού Συνεδρίου, στην Ρόδο, δηλώνει:

«Πολλοί εκ των παρακαθημένων γνωρίζουν, ότι έχομεν ανοίξει ένα νέον Σχολείον εις την Λέρον, δια νέους συμμορίτας από 14 – 20 ετών, οι οποίοι βιαίως ή μη, έλαβον μέρος εις τον λυπηρόν αγώνα και εις την πλευράν εις την οποίαν δεν έπρεπεν. Εσκεπτήκαμε η γυναίκα μου και εγώ να κάνωμε τα παιδιά αυτά να γίνουν και πάλιν καλοί Έλληνες, μας εβοήθησε δε προς τούτο το Εθνικόν Ίδρυμα. Ο αριθμός των παιδιών που στεγάζονται εις τη Λέρον, υπερβαίνει τα επτακόσια και γίνονται τα πρώτα βήματα του πειράματος της επιστροφής των παιδιών αυτών εις την κοινωνίαν, βάσι των αρχών του Προσκοπισμού.»

«Το πείραμα είναι μοναδικόν εις τον Κόσμον. Πουθενά δεν έγινε πειραματισμός να φέρουν εις τον ίσιον δρόμον παραστρατημένα παιδιά. Εις αυτήν την κατεύθυνσιν, θα δώσουμε το καλόν παράδειγμα». (ΕΜΠΡΟΣ 3.5.1949)

Πέντε μήνες μετά, στις 12 Σεπτέμβρη 1939, σε συνέντευξή του στους Τάιμς της Νέας Υόρκης, ανάμεσα στα άλλα, δηλώνει:

«Είμεθα η μόνη χώρα εις τον κόσμον η οποία προσπαθεί ενεργώς να επανεκπαιδεύη τους κομμουνιστάς σήμερα. Οι άνδρες εκπαιδεύονται εις την νήσον Μακρόνησον και τα παιδιά ηλικίας μεταξύ 15 και 20 ετών λαμβάνουν ειδικά μαθήματα εις τα σχολεία της νήσου Λέρου και ζουν εις τα κτίρια της πρώην ιταλικής ναυτικής βάσεως.

Μέγας όγκος αιχμαλωτισθέντων συμμοριτών θα επανεκαπιδευθή εις το κέντρον της Μακρονήσου και ακολούθως οι άνδρες θα επιστραφούν εις την ομαλήν κοινωνικήν και εθνικήν ζωήν». (ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, 13.9.1949)

ίδιου χρόνου η Παιδόπολη στα Λέππια για περίπου 300 «ανταρτόπληκτα» αγόρια, τα οποία εκπαιδεύονταν στα ίδια εργαστήρια με τους αντάρτες και η Οικοκυρική Σχολή ή Επαγγελματική Σχολή Θηλέων, η οποία εικάζουμε ότι ήταν για τις «ανταρτοπούλες» και η οποία βρισκόταν στην απέναντι από τις Σχολές μεριά του Κόλπου, στο Λακκί».⁸⁹ Το 1950 από τον Απρίλιο έως το καλοκαίρι ολοκληρώνονται οι αποφοιτήσεις τόσο των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών όσο και της Οικοκυρικής Σχολής. Οι σχολές κλείνουν οριστικά το 1964 και δίνουν την θέση τους στο Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου.

Σήμερα τα κτίρια βρίσκονται εγκαταλειμμένα και ερειπωμένα. Παρ' όλα αυτά μέσα στις άδειες αίθουσες, πάνω στους τοίχους, εξακολουθούν να υπάρχουν οι ζωγραφιές που είχαν φτιάξει οι μαθητές των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών Λέρου: ένα ολόκληρο δωμάτιο ζωγραφισμένο με λουλούδια, αλλού κίονες στο κάτω μέρος των δωματίων και πιο ψηλά Χριστοί και Αρχάγγελοι, τοπία από τη Λέρο, η Κύπρος που θέλει να ενωθεί με την Ελλάδα, η Αγία Σοφία και ο Παρθενώνας. Πάνω στις κολώνες συνθήματα που χάραξαν μια εποχή: «Η καθαριότης είναι υγεία και πολιτισμός», «Τα αγαθά κόπτοις κτώνται», «Αιείν αριστεύειν», «Πάντα πρόθυμοι», «Ένα σκαλοπάτι ψηλότερα. Τα πάντα για την Ελλάδα», «Πίστις, Ελπίς και Αγάπη», «Η Σιωπή είναι Σοφία», «Πειθαρχία = Σεβασμός».

(Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα: Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις, Βερβενιώτη Τασούλα)

εικ.86 Φωτογραφία δημοσιευμένη στην ΕΣΤΙΑ την 22 Μαΐου 1950, με λεζάντα: «Οι απόφοιτοι ξυλουργοί των Βασιλικών Σχολών της Λέρου προσέφεραν χθες εις τον Διάδοχον Κωνσταντίνον επί τη ονομαστική του εορτή μίαν ωραιοτάτην μικράν άκατον, που κατασκεύασαν μόνοι των. Ανωτέρω φαίνεται ο Διάδοχος ευχαριστών τους παλαιούς συμμοριτόπαιδας, που έγιναν πάλιν καλοί Έλληνες και τέλειοι τεχνίται.»

Αφού, οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές μετατράπηκαν σε Αποικία Ψυχασθενών, αλλά και σε τόπο εγκλεισμού πολιτικών κρατουμένων, όπως θα περιγράψουμε αργότερα, αντιλαμβανόμαστε ότι σημαντικό ρόλο στην ιστορία του νησιού παίζουν τα ιδρύματά της. Η κτιριακή κληρονομιά της Αεροναυτικής Βάσης που απέμεινε έπειτα από την Ιταλική Κατοχή, σε συνδυασμό με την γεωγραφική θέση του νησιού, μακριά από τον αστικό ιστό, χρησιμοποιήθηκε για την απομόνωση διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών. Σημαντικότερη κοινωνική ομάδα αποτέλεσε αυτή των ψυχασθενών, όπου σημάδεψε την ιστορία του νησιού. Η ίδρυση της Αποικία Ψυχασθενών Λέρου ξεκινά με συνοπτικές διαδικασίες το 1957, βάσει βασιλικού διατάγματος. Εκείνη την περίοδο, μετά την λήξη του Β' Παγκόσμιου και του Εμφυλίου πολέμου, οι δημόσιες ψυχιατρικές δομές της Ελλάδας πλήττονται, ενώ οι ασθενείς αυξάνονται. Έτσι, τα κτίρια της Λέρου, με αμελητέα έξοδα και χωρίς την απαραίτητη μελέτη τόσο για την στέγαση των ασθενών, όσο και για τις επιπτώσεις που μπορεί να φέρει η δομή ενός ψυχιατρείου στο νησί, παίρνουν την χρήση της Αποικίας Ψυχασθενών Λέρου. Παράλληλα, το 1961 ιδρύεται και η Ειδική Υπηρεσία Κέντρου Περιθάλψεως Παιδιών ΠΙΚΠΑ

⁸⁹ συνεντεύξεις: Γ.Κ. (τεχνίτης) - Γ.Π. (μαθητής και μετά τεχνίτης), 1999

(ΚΕΠΕΠ), όπου πέρα από παιδιά και εφήβους φιλοξενήθηκαν και άτομα ηλικίας από 40 έως 50, τα οποία είχαν ενηλικιωθεί όσο ήταν έγκλειστοι. Κυρία έδρα της αποικίας αποτέλεσε η περιοχή του Λακκίου, ενώ το 1964 εισέρχονται και άλλοι ασθενείς στο νησί και μεταφέρονται στα Λέππια, στα πρώην κτίρια των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών.

Η «Αποικία», το 1965, μετονομάζεται «Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Λέρου» και δέχεται ακόμη περισσότερους ασθενείς. Στα τέλη του '60, ενοποιείται με το Γενικό Νοσοκομείο και ονομάζεται «Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου». «Έτσι, στη λειτουργία των 11 χρόνων του ψυχιατρείου ξεκινά με 650 κλίνες το 1958, οι οποίες μέχρι το 1981 έχουν φτάσει τις 2.750.»⁹⁰

Δημιουργήθηκαν περίπτερα για τον διαχωρισμό των ασθενών, ο οποίος γίνονταν, ανά φύλο, μεταφέροντας τις γυναίκες στο Λακκί και του άνδρες στα Λέππια. Μέχρι το 1971 δεν χρησιμοποιούνται οι εγκαταστάσεις του Άη Γιώργη, καθώς λειτουργούν ακόμη ως στρατόπεδα πολιτικών κρατουμένων. Στη συνέχεια στον Άη Γιώργη και στα Λέππια εγκαθίστανται τα περίπτερα 7-16, τα οποία φιλοξενούν άνδρες και ανηλίκους. Συγκεκριμένα, το περίπτερο 7 χρησιμοποιείται ως Παιδοψυχιατρική Κλινική και ονομάζεται «Τα Παιδάκια». Το 1985 ξεκινά η λειτουργία του 16^{ου} περιπτέρου στον Άη Γιώργη, για την συγκέντρωση των δύσκολων περιστατικών. Μεταφέρονται εκεί 154 ασθενείς απ' τα άλλα περιπτερά, συνεχίζει να δέχεται κι άλλους μέχρι το 1994 και κλείνει οριστικά το 2000.

Το προσωπικό των εγκαταστάσεων αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από ντόπιους κατοίκους, ενώ για μεγάλο διάστημα υπήρξαν μόνο δύο ψυχίατροι. Παράλληλα, το νοσηλευτικό προσωπικό δεν ήταν εκπαιδευμένο στο αντικείμενο της εργασίας τους και είχε κυρίως το ρόλο της επιφύλαξης. Ήταν κάτοικοι, χωρίς καμία εμπειρία, με κύρια τους ασχολία μέχρι τότε την αγροτιά και την αλιεία. Κάτι τέτοιο, μπορούσε να προξενήσει κινδύνους και στις δυο μεριές, τόσο στους εργαζόμενους, όσο και στους ασθενείς. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ξεσπούν δημόσιες καταγγελίες για τις συνθήκες διαβίωσης των ασθενών, με αποκορύφωμα αυτή το 1989 στην βρετανική εφημερίδα «Observer».

«Ο τίτλος του άρθρου του John Merritt ήταν «Το Ένοχο Μυστικό της Ευρώπης» [Europe's Guilty Secret] και το πρωτοσέλιδο απεικόνιζε γυμνούς, απελπισμένους ανθρώπους να περιπλανώνται στα κτίρια του Κρατικού Θεραπευτηρίου Λέρου στα Λέππια. «Εκατοντάδες ψυχασθενείς και ανάπηροι άνδρες, γυναίκες και παιδιά» διαβάζουμε από το εσωτερικό άρθρο της

⁹⁰ (Λουκάς, 2006 σ. 28)

Διαβάζουμε σχετικά από την εφημερίδα Ελευθερία στις 30 Μαρτίου 1958:

«Μια «αποικία ψυχοπαθών» πρόκειται να δημιουργηθεί στο Λακκί της Λέρου. Εκεί κάτω, στο όμορφο αυτό νησί του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος, θα καταβληθή προσπάθεια ώστε 650 ψυχασθενείς - τόσοι θα είναι οι άποικοι - να ξαναβρούν τον χαμένο τους εαυτό... Εκτός όμως αυτού θα προκύψει και ένα άλλο ευχάριστο αποτέλεσμα: θα αποσυμφορηθή, κατά ένα μικρό έστω ποσοστό, το Δημόσιο Ψυχιατρείο Αθηνών, με τους 3.024 ασθενείς και τους 750 «ανευ κλίνης»... πρέπει να σημειωθεί ότι λόγω της μεταπολεμικής αυξήσεως των ψυχασθενών και της ελλείψεως ψυχιατρικών, το Δαφνί δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες του. Την οξύτητα του προβλήματος αυτού θα μειώση κάπως η Λέρος... Εκτός από [τους εκείθεν καταγομένους ασθενείς] θα υπάρχει και δεύτερο είδος ασθενών: οι «εγκαταλειμμένοι»! Έτσι αποκαλούνται 1000 περίπου τρόφιμοι του Ψυχιατρείου Αθηνών, οι οποίοι θα φορούν αιωνίως την φόρμα του «πρελλού». Κανείς δεν πρόκειται να έλθη, ποτέ για να τους παραλάβη. Διότι - και αυτό είναι το καταπληκτικό της υποθέσεως - οι τρόφιμοι αυτοί δεν είναι πλέον ασθενείς. Ευρισκόμενοι πίσω από τα κάγκελλα του νοσοκομείου 10 και 15 χρόνια έχουν αποθεραπευθή και προσαρμοσθή κοινωνικώς. Οι συγγενείς τους, όμως, ντρέπονται γι' αυτούς ή τους φοβούνται. Έτσι βρίσκουν καλύτερο να είναι θαμμένοι με τους τρελλούς παρά να ζουν κοντά τους. Μα εκτός από τους δικούς των ούτε η κοινωνία βλέπει με καλό μάτι αυτούς τους άλλοτε τρελλούς, που γι' αυτήν εξακολουθούν να είναι δαιμονισμένοι. Το κράτος βέβαια ούτε τους επισκέφθηκε ποτέ.»

[Αλεξανδρόπουλος, «Δια Να Αποσυμφορηθή Το Δ. Ψυχιατρείον Μια 'Αποικία Ψυχοπαθών' Ιδρύεται Εις Την Λέρον: Θα Στέλλωνται Και Οι Ανεπιθύμητοι Ιαθέντες.】(Το Νησί των Απόκληρων)

εικ.87

εικ.88

εικ.89

εφημερίδας με τον τίτλο ‘Οι γυμνοί και οι καταραμένοι’ «έχουν αφεθεί να σαπίσουν σε συνθήκες στρατοπέδου συγκέντρωσης σε ένα απομακρυσμένο ελληνικό νησί. Η απόλυτη φρίκη της κατάστασης αυτών των χαμένων ψυχών στο νησί της Λέρου, 172 μίλια νοτιοανατολικά του Πειραιά, αποκαλύπτεται σήμερα μετά την πρόσβαση που απέκτησαν στο νοσοκομείο δύο δημοσιογράφοι του Observer.»⁹¹

Μετά από τη δημόσια ανάδειξη των βάνauσων συνθηκών από τα ΜΜΕ, αλλά και απ' την ευαισθητοποίηση διαφόρων ιατρών, ξεκινάν το 1984 υποτυπώδεις προσπάθειες επίλυσης προβλημάτων, μέσω χορήγησης κονδυλίων από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το 1989 ξεκινούν μεταρρυθμίσεις στον τομέα της Ψυχιατρικής και χρηματοδοτούνται προγράμματα από-ιδρυματοποίησης (ΛΕΡΟΣ II, Ψυχαργώς). Κύριοι άξονες των προγραμμάτων αυτών ήταν η αποσυμφόρηση των ιδρυμάτων, η πρόσληψη εξειδικευμένου προσωπικού και ο μεγαλύτερος σεβασμός προς τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των εγκλειστών. Μέχρι και σήμερα πολλές απ' τις δομές του νησιού χρησιμοποιούνται ως κτίρια υγειονομικών ιδρυμάτων. Συγκεκριμένα, στο Λακκί βρίσκεται το Νοσοκομείο Παθήσεων και το κτίριο ΤΑΜΕΑ (Τμήμα Ατόμων Με Ειδικές Ανάγκες). Παράλληλα, όμως δε χάνεται η σχέση του νησιού με ασθενείς ψυχοκοινωνικών προβλημάτων, καθώς τόσο στο Λακκί, όσο και στα «Λέπιδα στεγάζονται οι Δομές Ψυχοκοινωνικής Αποκατάστασης. Στο Λακκί 2 κτίρια φιλοξενούν χρόνιους ασθενείς, ενώ στα Λέπιδα λειτουργούν 14 δομές φιλοξενίας χρόνιων ασθενών. Στα Λέπιδα, επίσης, λειτουργεί το Τμήμα Οξέων Ψυχιατρικών Περιστατικών, το οποίο υποδέχεται περιστατικά με εισαγγελική παραγγελία».⁹² Χρησιμοποιούνται επίσης διαμερίσματα διαφόρων οικισμών για την φιλοξενία 46 ασθενών, τα οποία ενοικιάζονται από το Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου και λειτουργούν με προσωπικό αυτού. Τέλος, αποδεικνύεται ότι η απομόνωση ομάδων του κοινωνικού «περιθωρίου» στο νησί συνεχίζεται, καθώς η Κυβέρνηση το 2015, παίρνει την απόφαση στον ίδιο χώρο που φιλοξενούνται 200 ψυχασθενείς, να ιδρυθεί καταυλισμός προσφύγων και να μεταφερθούν εκεί 1000 πρόσφυγες.

Αν θέλουμε, όμως, να συμπεριλάβουμε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες ατόμων ετερότητας που αποκλείστηκαν στο νησί δε

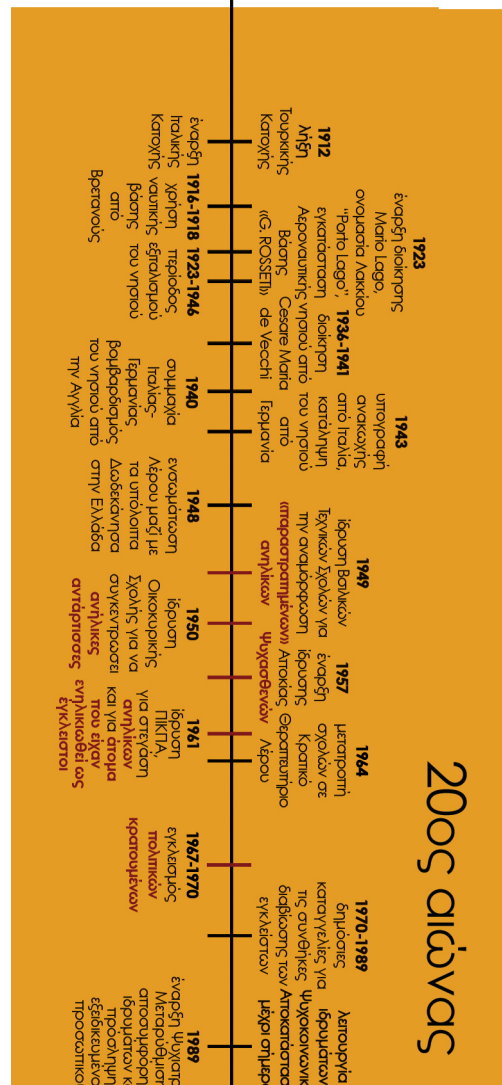
91 (Merriitt, 1989)

92 (<http://www.leros-hospital.gr>)

γίνεται να μην αναφέρουμε και τους πολιτικούς κρατούμενους. Η ιστορική αναδρομή της απομόνωσης τους στο νησί ξεκινά το 1967 και ολοκληρώνεται το 1970. Τον Οκτώβρη του 1967 στέλνονται οι πρώτοι εξόριστοι από την Γυάρο, αποτελώντας 1200 άτομα. Αποτελούν την πρώτη αποστολή και μεταφέρονται στην προβλήτα του Άη Γιώργη. Ακολουθούν άλλες 2 αποστολές μεταφέροντας κρατούμενους και στο Λακκί, στο Παρθέني και την Αγία Μαρίνα. Συνολικά, περνούν από το νησί 4000 κρατούμενοι, όπου μέσα αυτούς συνυπήρχαν και ιδιαίτε- ρως γνωστές φυσιογνωμίες, όπως ο Γιάννης Ρίτσος.

Λαμβάνοντας υπόψη, λοιπόν, όλα τα παραπάνω και όλες τις κοι- νωνικές ομάδες απομόνωσης που πέρασαν από τη Λέρο, αντιλαμ- βανόμαστε ότι «η Λέρος χρησιμοποιήθηκε, σε όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα, όπως πολλές άλλες στην Ελλάδα περιοχές, σαν χώρος ανάσχεσης και αντιρρόπησης των εσωτερικών ταξικών αντιφάσε- ων της ελληνικής κοινωνίας, ή, αλλιώς, σαν ένας τόπος εξορίας και συγκέντρωσης των «κοινωνικών αποβλήτων» κάθε είδους».⁹³

93 (Μεγαλοοικονόμου, 2016 σ. 149)

Χωρική Ανάλυση

Η Λέρος ως νησί των Δωδεκανήσων βρίσκεται νοτιοανατολικά του Αιγαίου. Απέχει 171 ναυτικά μίλια από τον Πειραιά, ενώ παράλληλα βρίσκεται σε κοντινή απόσταση με τα σύνορα της Τουρκίας, απ' την πόλη Μπόντρουμ (πρώην Αλικαρνασός). Η πρωτεύουσα του νησιού ονομάζεται Πλάτανος και βρίσκεται στην ανατολική πλευρά. Ακόμη πιο κοντά νοτιοανατολικά του νησιού βρίσκεται η Κάλυμνος που μοιάζει ως συνέχεια του νησιού. Παράλληλα, περιτριγυρίζεται από μικρότερα νησιά, όπως η Αγία Κυριακή, η Πιανούσα, το Παντέλι, ο Αρχάγγελος και τα Γλαρονήσια.

Η Λέρος αποτελεί ένα πράσινο νησί, το οποίο χρησιμοποιείται για αγροτική παραγωγή. Στο γεωγραφικό ανάγλυφο της Λέρου συναντάμε πολλούς λοφίσκους και κολπίσκους. Απ' τους πέντε μεγάλους κόλπους, υπάρχουν δύο κεντρικά λιμάνια, το βασικό του Λακκίου και το δεύτερο της Αγίας Μαρίνας. Το Λακκί, όπου είναι η περιοχή που μας ενδιαφέρει και θα αναλύσουμε, αποτελεί το μεγαλύτερο φυσικό λιμάνι σε βάθος όλης της Μεσογείου. Αυτός ήταν απ' τους λόγους που επιλέχθηκε από τους Ιταλούς για την εγκατάσταση της Αεροναυτικής Βάσης. Ο κόλπος του Λακκίου βρίσκεται νοτιοδυτικά του νησιού. Παράλληλα, από την περιοχή του Λακκίου, ξεκινούν και οι 3 βασικοί δρόμοι της Λέρου, καθώς ακόμη και το οδικό δίκτυο του νησιού, δημιουργήθηκε κατά την περίοδο της Ιταλικής Κατοχής. Βορειοδυτικά του κόλπου του Λακκίου, βρίσκεται και η περιοχή του. Παράλληλα, στον κόλπο του Λακκίου βρίσκονται και τα άλλα δύο λιμάνια, που θα μας απασχολήσουν. Ένα από τα δύο, είναι το λιμάνι των Λέπιδας, το οποίο βρίσκεται νοτιοανατολικά του κόλπου και αντιδιαμετρικά της περιοχής του Λακκίου. Το επόμενο λιμάνι είναι αυτό του Άη Γιώργη, δυτικά των Λέπιδας.

Μπαινώντας στην ανάλυση των περιοχών που μας ενδιαφέρουν, θα σταθούμε κατά κύριο λόγο σε κάποια σημαντικά κτίρια της κάθε περιοχής, όπου σημάδεψαν την ιστορία του νησιού. Στην περιοχή του Λακκίου, συναντάμε τα περίπτερα 1 έως 6, όπου φιλοξενούσαν τις γυναίκες ασθενείς. Εκεί βρίσκονταν και το νοσοκομείο των Ιταλών κατά την περίοδο της Ιταλικής Κατοχής, όπου σήμερα στεγάζει το γενικό Νοσοκομείο Λέρου.

Περνώντας στην περιοχή των Λέπιδας συναντάμε το κτίριο Regio Aeroporto, όπου χτίζεται κατά την περίοδο του Mario Lago (1924-1936), ως κτίριο διοίκησης. Τη περίοδο αυτή, διαμορφώνονται συνολικά τα Λέπιδας, καθώς είναι η περιοχή που εγκαθίστανται η Αεροναυτική Βάση (Regia Aeronautica). Λόγω αυτής «διαμορφώνεται καταλλήλως η περιοχή των Λεπίδων, στο ΝΔ τμήμα της οποίας συγκεντρώνονται στρατιωτικές και τεχνικές εγκαταστάσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν ένα βοηθητικό και

δύο κύρια υπόστεγα για υδροπλάνα τύπου HANGAR, τα συνεργεία επισκευών της Αεροπορίας και των ιδιωτικών ιταλικών εταιρειών, καθώς και ειδικά τμήματα προστασίας του Στρατού με βοηθητικές στρατιωτικές υπηρεσίες και αποθήκες τροφίμων, ανταλλακτικών και υλικών».⁹⁴

Το κτίριο Regio Aeroporto αποτελεί ένα υπερυψωμένο κτίριο που βρίσκεται σε περίοπτη θέση, το οποίο διακρίνεται, λόγω κάποιων χαρακτηριστικών αναγεννησιακού εκλεκτισμού που μπορούν να παρατηρηθούν. Παράλληλα, στην περιοχή Λέπιδας βρίσκεται το τριώροφο κτίριο Caserma Avieri, το οποίο έπειτα στέγασε 2 βασικούς κοιτώνες των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών και το 11^ο περίπτερο. Το συγκεκριμένο περίπτερο ήταν το μεγαλύτερο του Κρατικού Θεραπευτηρίου. Αποτελεί κτίριο 4.628τμ, το οποίο κατά την Ιταλική Κατοχή χρησιμοποιούνταν για την στέγαση σμηνιτών της Αεροναυτικής Βάσης. Το 1949, οι δύο κοιτώνες του χρησιμοποιήθηκαν από τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές. Έπειτα ήταν το πρώτο κτίριο που στέγασε την Αποικία Ψυχοπαθών.

«Το Δ.Σ. του ιδρύματος στις 18/6/1964 αποφασίζει να «ανοίξει» το περίπτερο, εντός 10ημέρου, με τη μεταφορά των 200 ασθενών της 2ης Ψυχιατρικής Κλινικής του Λακκίου, ως διερευνητική ενέργεια, προκειμένου να επιλυθούν τα προβλήματα που θα προκύψουν και με δεδομένο ότι έχει προγραμματισθεί η μεταφορά από το Δαφνί, στο τέλος Ιουλίου, 500 ασθενών. Η δύναμη του περιπτέρου θα ξεπεράσει τους 850 ασθενείς. Θα κλείσει οριστικά στις 24-12-1996. Σήμερα το κτίριο στέκει λεηλατημένο και απαξιωμένο.»⁹⁵

Ενδιαφέρον έχει η αρχιτεκτονική ανάλυση αυτού του κτιρίου, καθώς συναντάμε ποικίλα χαρακτηριστικά διαφόρων εποχών. Είναι απ' τα κτίρια που έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με αυτά των κτιρίων της Ρόδου, όπου χαρακτηρίζουν την Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα και ιδίως αυτή του Florestano di Fausto. Ήταν χτισμένο σε παρυφές λόφου και αποτελούσε ένα επιβλητικό κτίριο σχήματος «Π», με μικρές πλευρές δυτικά και ανατολικά δημιουργώντας ένα μικρό αίθριο. Χαρακτηριστικό του κτιρίου είναι ότι χωρίζεται στα 3 σε κάτοψη και όψη. Η όψη διαχωρίζεται, επίσης σε 3 μέρη τόσο οριζόντια, όσο και κατακόρυφα. Ο αναγεννησιακός χαρακτήρας

94 (Γκράτσου, 2013 σ. 21)

95 (Γκουτίδης, 2009)

εικ.90
κτίριο Regio Aeroporto, 15ο περίπτερο

εικ.91
κτίριο Caserma Avieri,
κτίριο Βασιλικών Τεχνικών Σχολών, 11^ο περίπτερο

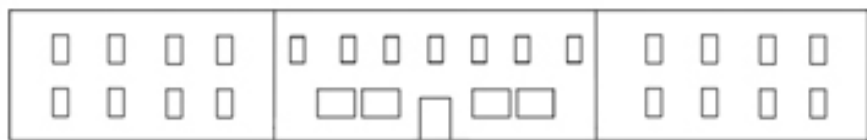
εικ.92
κτίριο Caserma Marinai,
16^ο περίπτερο

παρατηρείται βάσει του κορμού-βάσης-στέψης. Παρ' όλα αυτά, μπορεί να χαρακτηριστεί πιο λιτός, καθώς η στέψη παρατηρείται μόνο στο κεντρικό κομμάτι του κτιρίου.⁹⁶ Στην κάτοψη διαμορφώνεται κεντρικός διάδρομος, συναντώντας χρήσεις εκατέρωθεν αυτού, θυμίζοντας έτσι μορφή ιδρύματος. Η μορφή αυτή συνεχίζεται και μέσω της επανάληψης και της συμμετρίας που συναντάμε τόσο σε κάτοψη, όσο και όψη.

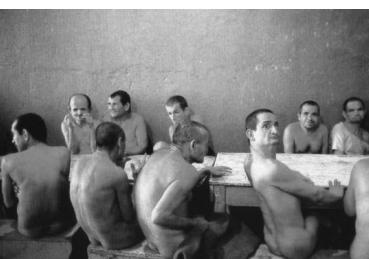

εικ.95 διαγραμματική όψη Caserma Avieri

Εξίσου σημαντική όμως είναι και η περιοχή του Άη Γεώργη. Μια περιοχή απομακρυσμένη από το κυρίως κτιριακό σύμπλεγμα του τμήματος Λεπίδων του Κ.Θ.Λ. Εκεί βρίσκεται το 16^ο περίπτερο ή το «περίπτερο των γυμνών» που φιλοξένησε τα πιο βαριά περιστατικά. «Το διώροφο αυτό κτίριο κατασκευάστηκε, για να λειτουργήσει ως στρατώνας των πληρωμάτων των υποβρυχίων (πρώην Caserma Marinai) και έχει εμβαδό 2.420 τ.μ».⁹⁷ Εκεί στεγάστηκαν τόσο κοιτώνες των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών, όσο και πολιτικοί εξόριστοι της Γυάρου. Και αυτή η όψη χαρακτηρίζεται από επανάληψη και συμμετρία, είναι εμφανής ο διαχωρισμός του κτιρίου σε 3 μέρη, τα οποία εμφανίζονται και στην επιμήκης κάτοψη σχήματος «Π». Για τους πολιτικούς εξόριστους η Caserma Marinai βελτίωσε ως ένα βαθμό τις συνθήκες διαβίωσης τους, καθώς συγκριτικά με άλλα νησιά πολιτικής εξορίας, διέμεναν σε στεγασμένα κτίρια και όχι σε σκηνές. Η ύπαρξη κτιρίων τους βοήθησε να δημιουργήσουν τις δικές τους δομές, όπως βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο και θέατρο. Έτσι το στρατόπεδο, με τις ποικίλες δράσεις, πήρε το όνομα «Πέτρινο Πανεπιστήμιο», λόγω της μόρφωσης που επιδιώκονταν να προσφέρει.

εικ.96 διαγραμματική όψη Caserma Marinai

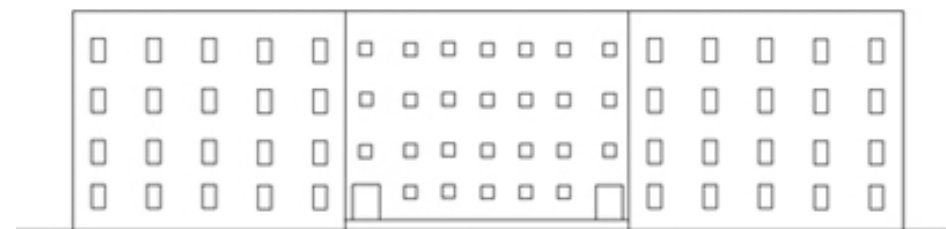

εικ.93
«περίπτερο των γυμνών»

εικ.94
κτίριο Caserma Sommerkibili,
κοιτώνες και εργαστήρια
Βασιλικών Τεχνικών Σχολών

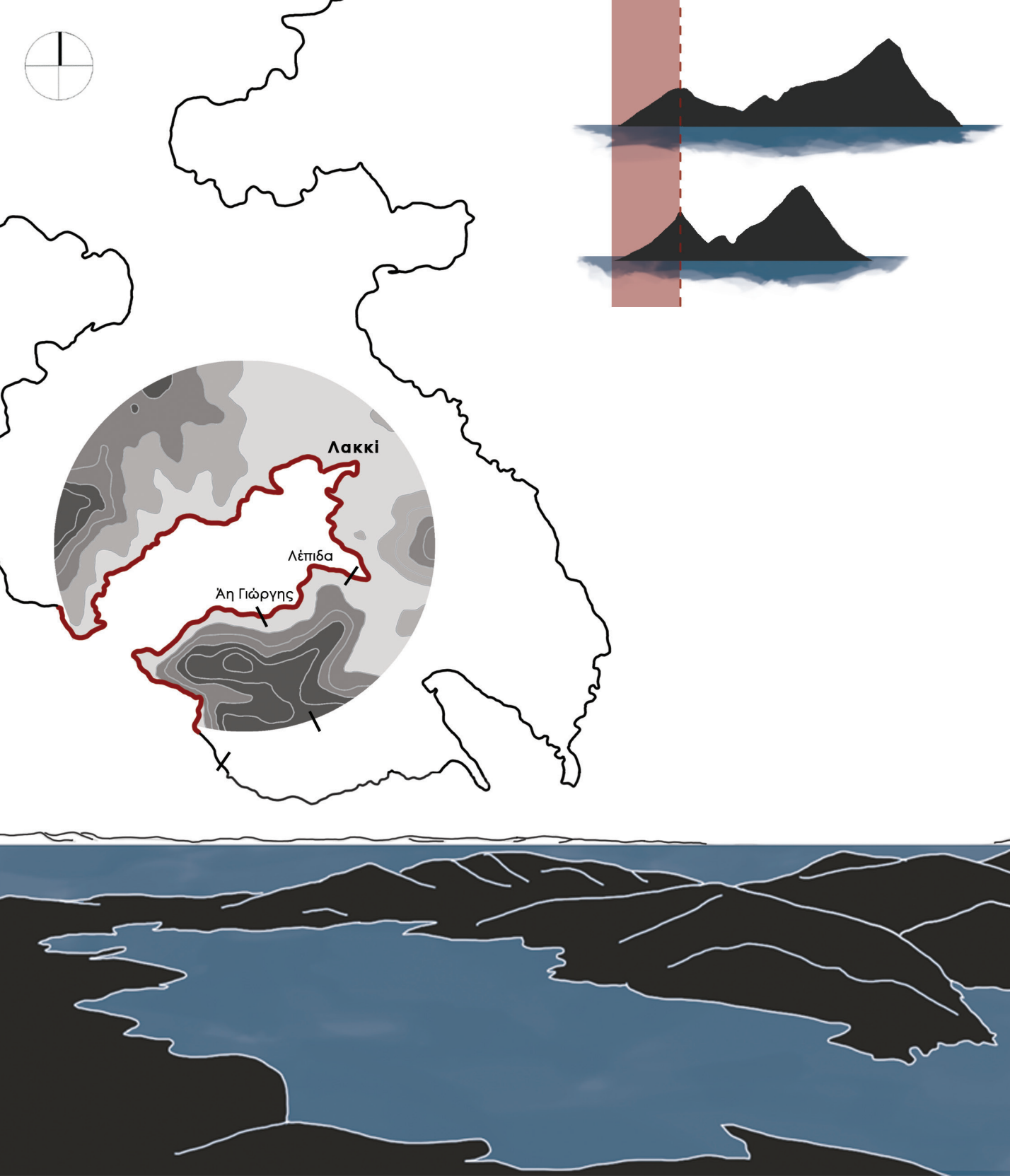
Στην ίδια περιοχή στεγάζεται άλλο ένα κτίριο μεγάλης σημασίας, αυτό του πρώην Caserma Sommerkibili, όπου κατά την περίοδο των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών στεγάζονταν κοιτώνες αυτών και τα εργαστήρια μηχανικών. Αρχιτεκτονικά το συγκεκριμένο κτίριο διαφοροποιείται από το Caserma Avieri, λόγω της πιο αυστηρής μορφής που το χαρακτηρίζει. Αυτό αποδεικνύει ότι χτίστηκε κατά την περίοδο διοίκησης του De Vecchi, ο οποίος προσπαθούσε να κάνει πιο επιβλητική την παρουσία της Ιταλικής Κατοχής. Έτσι, το κτίριο καταφέρνει να είναι απ' τα πιο επιβλητικά, καθώς είναι το υψηλότερο και το μεγαλύτερο σε όγκο. Αποτελεί κτίριο τεσσάρων ορόφων με ορθολογικές και απόλυτες διατάξεις που μπορούν εύκολα να γίνουν διακριτές στα αυστηρά ανοίγματα. Ενώ μπορεί να θεωρηθεί πιο στείρο κτίριο από το Caserma Avieri, αφού δε συναντώνται σε αυτό εκκλησιαστικοί ρυθμοί, το χαρακτηρίζει εξίσου η συμμετρία και η επανάληψη. Στοιχεία που εμφανίζονται τόσο στον οριζόντιο, όσο και στον κατακόρυφο άξονα. Παράλληλα, αποτυπώνεται σε μία επιμήκη κάτοψη, η οποία εμφανίζει δυο μικρές εσοχές και στις δύο βασικές όψεις. Με αυτόν τον τρόπο σχηματίζεται κατακόρυφος τριμερής διαχωρισμός. Τέλος, το κτίριο χωρίζεται ανά χρήσεις, καθώς στο κεντρικό κομμάτι συναντώνται οι κοινόχρηστοι χώροι, το ισόγειο εμφανίζει χρήσεις ημέρας (εστιατόρια, μπάνια κλπ), ενώ τα επόμενα επίπεδα ζώνες νύχτας με κύρια χρήση τους κοιτώνες.

εικ.97 διαγραμματική όψη Caserma Sommerkibili

Απ' τα παραπάνω είναι εμφανές ότι το ζήτημα της ιδρυματοποίησης χαρακτήρισε το νησί όχι μόνο λόγω των κοινωνικών ομάδων που χρειάστηκε να φιλοξενήσει, αλλά ακόμη και λόγω της κτιριακής του κληρονομιάς, η οποία εμφανίζει στο μεγαλύτερο τμήμα της χωρικά χαρακτηριστικά ιδρυμάτων. Έτσι, αυτά τα κτίρια σειρότητας και ελλιπή διακόσμηση δύσκολα μπορούν να ανακαλέσουν μνήμες και εύκολα μπορούν να περάσουν στο κομμάτι της λήθης.

96 (Γκράτσου, 2013 σ. 41)
97 (Γκουτίδης, 2009)

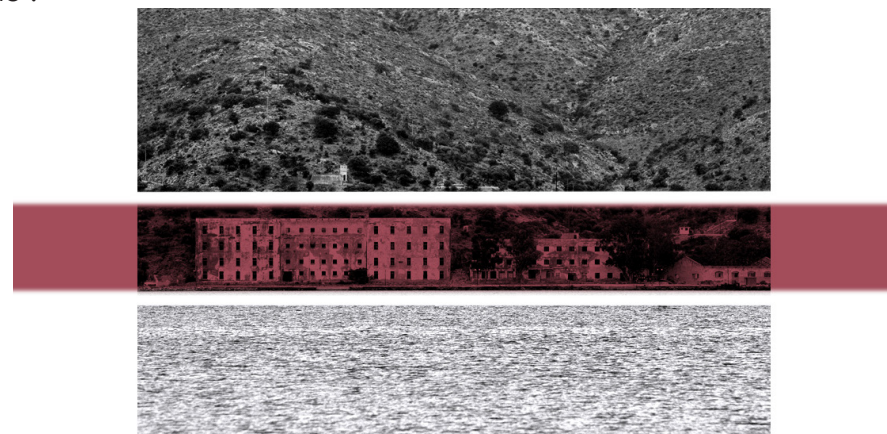

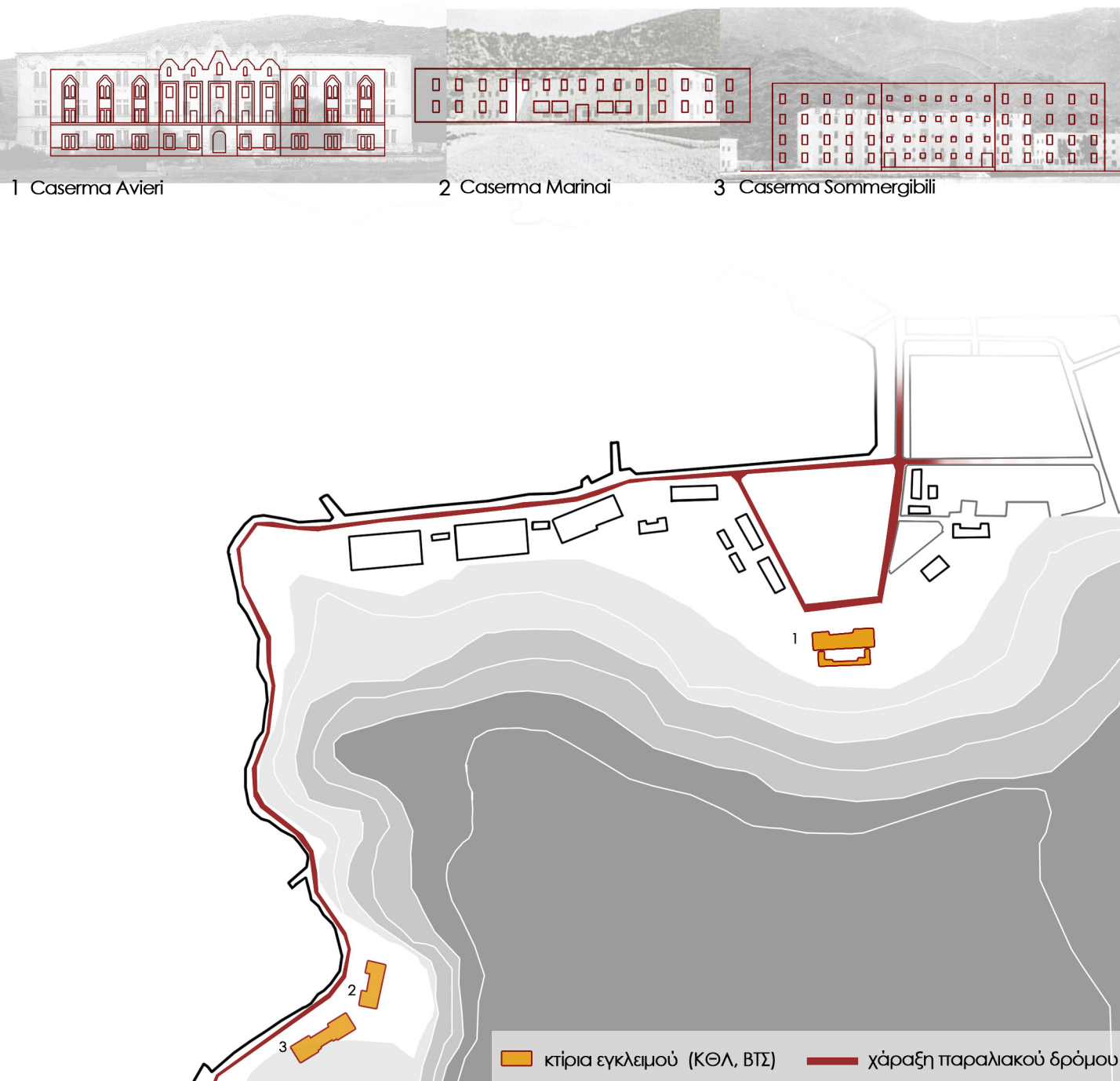
Χωρικά όρια

Το φυσικό τοπίο

Αν και το παράδειγμα της Λέρου, δείχνει να μην εξαρτάται τόσο ως τόπος εξαιρέσης από το φυσικό τοπίο, δε παύει να έχει μια σχέση και με αυτό. Αρχικά, όπως και τα παραπάνω παραδείγματα η Λέρος αποτελεί νησί, το οποίο περικλείεται φυσικά από θάλασσα, στερώντας έτσι την ευκολία να απομακρυνθεί κανείς απ' αυτό. Με αυτό τον τρόπο το όριο της θάλασσας στερεί και στερούσε κομμάτι της ελευθερίας των εγκλειστών. Επιπλέον, αποτελεί ένα νησί, ιδιαίτερα απομακρυσμένο από την ηπειρωτική Ελλάδα, κάνοντας το αίσθημα της απομόνωσης ακόμη πιο έντονο. Λαμβάνοντας υπόψη ότι στο νησί έφθαναν τόσο παιδιά αποκλεισμένα από την οικογένεια τους, όσο και κοινωνικά απόκληροι ασθενείς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αποκλεισμός τέτοιων ευάλωτων ομάδων σε μια τόσο μακρινή περιοχή, μπορεί να έχει σοβαρές επιπτώσεις στην ζωή τους. Η απομόνωση τους σε έναν τόπο εκτός ορίων, με μεγάλη απόσταση από τον τόπο διαμονής, σημαίνει αυτόματα απομάκρυνση και από τον κοινωνικό περίγυρο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, είτε τα παιδιά να μην καταφέρουν να ξαναβρούν την οικογένεια τους, είτε οι ασθενείς να μην μπορούν να επανενταχθούν στον τόπο που έμεναν.

Οι επιπτώσεις των ορίων του τόπου στους εγκλειστούς δε σταματούσε στην χωρική και κοινωνική απομόνωση τους, αλλά συνεχίζονταν στα αισθήματα που γεννιόντουσαν και κατά τη διαμονή τους σ' αυτόν. Ένα από τα εντονότερα αισθήματα που προκαλούσε το τοπίο ήταν αυτό του φόβου, καθώς τα κτίρια που στέγαζαν τους εγκλειστούς βρισκόταν μεταξύ θάλασσας και λόφων. Με αυτόν τρόπο το τοπίο έκανε ακόμα έκανε πιο έντονα τα όρια της φυλακής τους, δίνοντας την αίσθηση ότι δεν υπάρχει δυνατότητα διαφυγής. Έτσι, οι λόφοι και τα βουνά αποτέλεσαν ένα σημαντικό όριο. Αυτό αποδεικνύεται ακόμη και απ' το όνομα που είχαν δώσει οι Ιταλοί στο Λακκί, καθώς η ονομασία Porto Lago, μεταφράζεται ως «Λιμάνι της Λίμνης», περιγράφοντας ότι ο κόλπος σε συνδυασμό με τα βουνά, αποδίδει ένα ιδιαίτερα περικλειστό χαρακτήρα στην περιοχή. Παράλληλα, η γύρω βλάστηση στην οποία, όπως αναφέρεται, φυτρώνουν: «βρύα και άγριοι κάλαμοι και σπαρτά, και άλλα τοιαύτα ελοχαρή φυτά που καθιστούν το μέρος άβατον και νოსώδες.», δημιουργεί την εντύπωση μιας αφιλόξενης και απόμακρης περιοχής που συχνά προκαλεί φόβο στον κάτοικο και πόσο μάλλον στον επισκέπτη⁹⁸. Συνολικά, λοιπόν, τα κτίρια των ιδρυμάτων έρχονται να εγκατασταθούν σε ένα φυσικό τοπίο, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ανοίκειο.

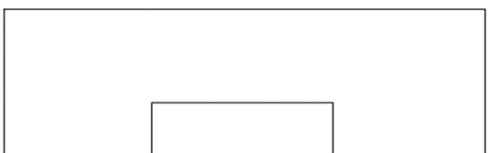
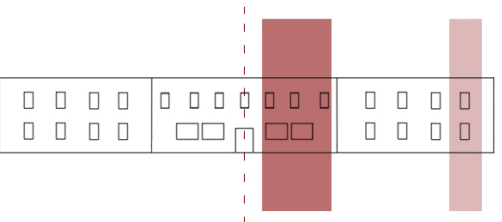
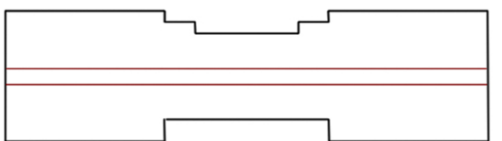
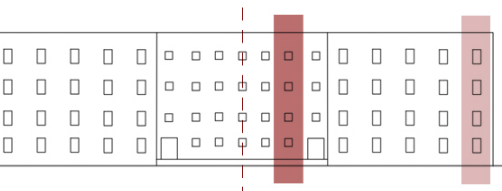
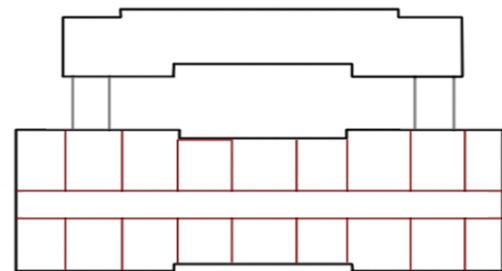
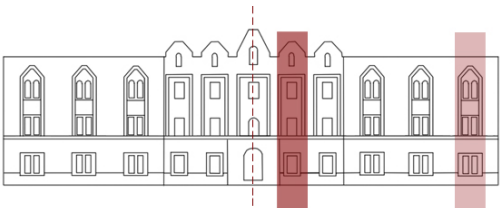
Το ανθρωπογενές τοπίο

Προσπαθώντας να δούμε συνολικά τα κτίρια που μας ενδιαφέρουν εντός του τοπίου που περιγράψαμε, παρατηρούμε την οριζοντιότητα αυτών μεταξύ ακτής και λόφων. Έτσι, ακόμη και αυτά αποτελούν ένα επίμηκες όριο εντός του χώρου. Τα επιβλητικά και ογκώδη κτίρια έρχονται να υποβαθμίσουν το ρόλο του τοπίου. Συγκεκριμένα, αυτά που είναι υπερυψωμένα κερδίζουν την κυρίαρχη θέση στο φόντο. Με αυτόν τον τρόπο, εντείνεται ο μνημειακός τους χαρακτήρας, προξενώντας αισθήματα φόβου και δέους, τόσο στον περαστικό, όσο και σε αυτόν που θα αναγκαστεί να περάσει το υπόλοιπο της ζωής του εκεί.

Η Βάση ενσωματώνεται στο τοπογραφικό του νησιού, μεταξύ ακτογραμμής και λόφου. Για τη σύνδεση των εγκαταστάσεων της, σχεδιάζεται ένας δρόμος παράλληλος προς τα παραπάνω. Κάθετα σ' αυτόν δημιουργούνται μικρές διαδρομές για τις δευτερεύουσες χρήσεις. Το παράλληλο στην ακτογραμμή οδικό δίκτυο χαράσσει ένα όριο μπροστά από τους επιβλητικούς όγκους των ιδρυμάτων, με συγκεκριμένη κατεύθυνση από και προς αυτά. Ενώ, τα κτίρια μοιάζουν να είναι κοντά στον κεντρικό δρόμο, στην πραγματικότητα υπάρχει μια σημαντική απόσταση, η οποία δεν διακρίνεται λόγω της δυσαναλογίας κτιρίων και απόστασης. Συγκεκριμένα, το μεγάλο ύψος και πλάτος των κτιρίων, μειώνει οπτικά την απόσταση μεταξύ κτιρίων και δρόμου.

Εξίσου σημαντικό όριο, μπορεί να χαρακτηριστεί και η απόσταση των κτισμάτων απ' τις περιοχές ζωτικού χαρακτήρα. Αξιοσημείωτο παράδειγμα αποτελεί το Παρθένη, έρημη και απομακρυσμένη περιοχή στο βόρειο τμήμα της Λέρου, στην οποία κρατούνταν πολιτικοί εξόριστοι και σήμερα βρίσκεται εκεί το στρατόπεδο της Λέρου. Μεγάλη απόσταση από το συγκρότημα του Κρατικού Θεραπευτηρίου στα Λέπινδα, απείχαν επίσης, τα κτίρια του Άη Γεώργη, τα οποία εγκαταστάθηκαν εκεί χωρίς καμία χρήση τριγύρω τους. Προφανώς, δεν είναι τυχαίο ότι σ' αυτή την περιοχή δεν αποκλείστηκαν μόνο πολιτικοί κρατούμενοι, αλλά και τα βαριά περιστατικά ασθενών. Κάτι τέτοιο, μας αποδεικνύει ότι η εξουσία εκείνη την περίοδο επιλέγει να εξισώσει κάθε ομάδα ετερότητας και να απομακρύνει όσο περισσότερο γίνεται τα «ακραία περιστατικά» έτερων. Η απομάκρυνση αυτή, συνέβαλε στη συγκάλυψη της «κακιάς εικόνας», που θεωρούνταν ότι προξενούσαν στην υπόλοιπη κοινωνία της «κανονικότητας».

Στο παράδειγμα της Λέρου, σημαντικό δομημένο όριο αποτέλεσαν τα κτίρια. Ενώ κατασκευάστηκαν για να πληρούν τις ανάγκες της Αεροναυτικής Βάσης, παίρνοντας χρήσεις στρατώνων, στέγασης οπλιτών, κλπ, κατάφεραν να ανταποκριθούν πλήρως στις απαιτήσεις των ιδρυμάτων που στέγασαν αργότερα. Βασικό χωρικό όριο, αποτελούν οι περιμετρικοί τοίχοι, τόσο εξωτερικά των κτιρίων, όσο και εσωτερικά διαμορφώνοντας τις κύριες χρήσεις των κοιτώνων. Ο περιμετρικός τοίχος στην πίσω όψη του κτιρίου Caserma Avieri ορίζει ακόμη και περικλειστο υπαίθριο χώρο. Έτσι, με κάθε του μορφή διαμορφώνει οριοθετημένους χώρους, εντείνοντας το αίσθημα του αποκλεισμού για τους τροφίμους.

Η κίνηση των εγκλείστων περιοριζόταν στον κεντρικό διάδρομο που διαμορφώνεται εντός των κτιρίων. Συγκεκριμένα, είχαν την δυνατότητα να κινηθούν είτε ακολουθώντας την επιμήκη διαδρομή πηγαίνοντας στους ελάχιστους κοινόχρηστους χώρους, όπως εστιατόρια, είτε εντός των κοιτώνων. Οι κοιτώνες συγκέντρωναν πολύ παραπάνω άτομα απ' αυτά που αναλογούσε ο χώρος τους. «Η ζωή των κρατούμενων περνούσε κάτω από τις πιο ακραίες συνθήκες ασυλιακής ζωής, μέσα σε πρώην στρατώνες, σε θαλάμους όπου κοιμούνται από 90 έως και 180 άτομα».⁹⁹ Παράλληλα, ο συνδυασμός περιμετρικών τοίχων και κεντρικού διαμήκη διαδρόμου, αποτελούν χωρικά χαρακτηριστικά ιδρυματικών δομών. Σ' αυτά έρχονται να προστεθούν η επανάληψη και η συμμετρία ως αρχιτεκτονικά εργαλεία, που καταφέρνουν να περάσουν στην καθημερινότητα των εγκλείστων, μέσω της αυστηρά οριοθετημένης ζώνης κίνησης.

Όπως συμπεραίνουμε, βάσει του Ιωάννη Μεταξά: τα αρχιτεκτονικά κτίρια που χτίστηκαν σε περίοδο φασιστικού καθεστώτος, με αυστηρά χωρικά χαρακτηριστικά, όπως επανάληψη, συμμετρία, αναλογία, αξονικότητα, επιβλητικότητα μπορούν επιτυχώς να φιλοξενήσουν ομάδες ετερότητας προσπαθώντας να τις χειραγωγήσουν στην «κανονικότητα».

«Η ένταση και στείρα εφαρμογή της αναλογίας, δηλαδή η στερεότυπη συσχέτιση όγκων, σχημάτων και γραμμών, διευκολύνθηκαν και από μια σειρά συγκυριακών εμμονών (idées fixes). Λυτρωτικές, εθνικιστικές ή διεθνιστικές πίστεις και πιέσεις οδήγησαν, τόσο στο 19^ο αιώνα όσο και στον 20^ο, στην παραγωγή αναλογικών διευθυντικών στερεοτύπων. Με αυτά επιδιώχθηκε η εθνική ή καθεστωτική υπεροχή και η αντιμετώπιση των συλλογικών μειονεξιών, με την πομπώδη καλλύνουσα αναλογική αρτιότητα και τη συνεπόμενη, αισθητικά εξωτερικευμένη δήθεν αποτελεσματικότητα μιας κρατικής εξουσίας που έπρεπε, αυτή πρώτα να είναι αναλογικά άρτια εξουθενωτικά κανονική και ακριβής. Αυτή όμως η αναλογική ιδεολογία, αν μπορούμε να τη συνοψίσουμε έτσι, επέβαλε και υπέβαλε και στους ανώνυμους πολλούς να αισθάνονται, ως χρέος τους, να είναι –και εκείνοι– εξίσου άρτιοί, αναλογικοί, ταυτόσημοι, μονοσήμαντοι και τελικώς «ενιαίοι»!»¹⁰⁰

⁹⁹ (Καρυδάκη, 2017)

¹⁰⁰ (Μεταξάς, 2003 σ. 108)

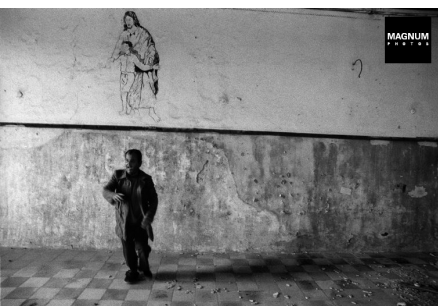
Τέλος, μπορούμε να σημειώσουμε ότι οι κτιριακές εγκαταστάσεις, πέρα από χωρικά όρια αποτέλεσαν δομές για τους πολιτικούς κρατούμενους. Γεγονός το οποίο συγκριτικά με τα άλλα νησιά πολιτικής εξορίας βελτίωσε τις συνθήκες διαβίωσης, καθώς οι κρατούμενοι έμεναν σε κτίρια και όχι σε σκηνές. Παράλληλα, η ύπαρξη κτιρίων τους βοήθησε να δημιουργήσουν και τις δικές τους δομές, όπως βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο και θέατρο. Για το λόγο αυτό, το στρατόπεδο λόγω των δράσεων που οργανώνονταν, πήρε το όνομα «Πέτρινο Πανεπιστήμιο», λόγω της μόρφωσης που επιδιώκονταν να προσφέρει.

ΕΙΚ. 98 ασθενείς στο προαύλιο της Caserma Avieri

«Οι διακομιδές γίνονταν με την συγκατάθεση και την υπογραφή ψυχιάτρων της εποχής, αρκετοί από τους οποίους ενεπλάκησαν αργότερα στη δήθεν αποσυλοποίηση της Λέρου. Χαρακτηριστικό της ανοχής τέτοιων εγκλημάτων είναι ότι ποτέ και σε κανέναν- από τον πολιτικό ή ψυχιατρικό κόσμο- δεν αποδόθηκαν πολιτικές, ηθικές ή ποινικές ευθύνες. Ποτέ η επισημη Ελληνική Ψυχιατρική δε ζήτησε δημόσια συγγνώμη για την βαρβαρότητα».

(Λουκάς Ιωάννης, Λέρος και Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση: Από τον Ιδρυματισμό στον Νεοϊδρυματισμό, σ. 28)

ΕΙΚ. 99

ΕΙΚ.100

Άυλα όρια

Στο παράδειγμα της Λέρου, δε γίνεται να αγνοήσουμε τα όρια που σχετίζονται με όσα βίωναν οι τρόφιμοι και οι κρατούμενοι. Σαν νησί, η Λέρος, στιγματίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις ομάδες εξαιρέσης που έζησαν εκεί. Καθοριστικό παράδειγμα, μεταξύ όλων των κοινωνικών ετεροτήτων που φιλοξένησε, αποτέλεσαν οι ψυχικά ασθενείς. Ακόμη και σήμερα μπορεί να χαρακτηριστεί ως το «νησί των τρελών», αφού «καθόρισε την ψυχιατρική μεταρρύθμιση στη χώρα, προβαλλόμενη ως χώρος όπου συσσωρεύτηκε όλη η ανθρώπινη δυστυχία και κυρίως ως το αδιέξοδο και ο διασυρμός της κλασικής ιδρυματικής ψυχιατρικής και της ίδιας της χώρας.»¹⁰¹

Η Λέρος, όμως, πέρα από ψυχασθενείς φιλοξένησε και άλλα στιγματισμένα κομμάτια της κοινωνίας, όπως παιδιά πολιτικών αντιφρονούντων, άτομα με ειδικές ανάγκες και πολιτικούς κρατούμενους. Οι ασθενείς δε στέλνονταν τόσο βάσει των ψυχιατρικών τους χαρακτηριστικών, αλλά κυρίως λόγω της κοινωνικής τους κατάστασης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούσαν καταστάσεις που θεωρούνταν ανιάτες, ή περιστατικά ατόμων που είχαν χάσει την επικοινωνία με την οικογένεια τους. Το ψυχιατρείο της Λέρου με το πέρασμα του χρόνου αποτέλεσε ειδική περίπτωση ψυχιατρείου, το οποίο φιλοξένησε κάθε μορφή «κοινωνικά απαξιωμένου» και «ψυχικά αθεράπευτου». Σημαντικό είναι να σημειωθεί ότι οι ασθενείς έφταναν στο νησί με αρματαγωγά, οχηματαγωγά του Πολεμικού Ναυτικού, στοιβαγμένοι σαν ζώα κάτω από άθλιες συνθήκες.

Το κράτος επιλέγει να αποκλείσει τις παραπάνω ομάδες, απ' την κοινωνία, χαράσσοντας έτσι αυστηρά κοινωνικά όρια προς αυτές. Η απομόνωση αυτή, αρχικά, περιορίζει τις ομάδες απ' τις κοινωνικές τους επαφές, όπως οικογένεια, φίλοι, κλπ. Την ίδια στιγμή, το περιβάλλον, οι συνθήκες και ο καθημερινός έλεγχος, προκαλούν στους αποκλεισμένους περιορισμό των συναισθημάτων τους, ακόμη και σταδιακή απομάκρυνση τους απ' τους εαυτούς τους.

Συγκεκριμένα, οι τρόφιμοι, αναγκάζονται να επιβιώσουν στα όρια μιας ιδρυματικής ζωής, στοιβαγμένοι στους ίδιους κοιτώνες με άλλους 90 έως και 180 ασθενείς. Εκμηδενίζοντας έτσι, κάθε ατομική ελευθέρια και δικαίωμα για δικό τους προσωπικό χώρο και χρόνο. Οι ακατάλληλοι εσωτερικοί χώροι δημιουργούσαν αισθήματα δυσφορίας, ενώ ακόμη και οι αυστηρές μορφές καθαρότητας στη σύνθεση του κτιρίου επέβαλαν αισθήματα φόβου. Τα παραμελημένα κτίρια με τις σκληρές επιφάνειες και τα δάπεδα από γυμνό σκυρόδεμα, συνέβαλαν στην αίσθηση του

101 (Λουκάς, 2006)

ανοικείου και στην ψυχολογική παραίτηση. Οι τρόφιμοι συχνά έπαυαν να βρίσκουν διάθεση για ζωή, αφού δεν έβλεπαν κανένα ενδιαφέρον, τόσο για την περίθαλψή τους, αφού το προσωπικό ήταν ελλιπές και ακατάλληλο, όσο και για δομές των κτιρίων που ήταν παραμελημένες. Η έλλειψη επαφής με το εξωτερικό περιβάλλον σε συνδυασμό με τη στέγαση των δραστηριοτήτων τους εντός του ίδιου κτιρίου, το οποίο χαρακτηριζόταν από ελλιπή διάκοσμο και με μόνο διαχωρισμό τη ζώνη μέρας και νύχτας, επέβαλε μια καθημερινότητα χωρίς ερεθίσματα που γεννούσε αισθήματα πλήξης. Ενώ ήδη υπέφεραν από ψυχική αστάθεια, ο εγκλεισμός εκεί οδηγούσε στην περεταίρω ψυχική τους κατάρρευση. Οι δομές και ο τρόπος λειτουργίας των ιδρυμάτων διαμόρφωναν ένα φτωχό αισθητηριακά περιβάλλον τόσο για τους τροφίμους όσο και για τους εργαζόμενους.

Παρ' όλα αυτά, πέρα από την ψυχική πίεση που δέχονταν, δε μπορούμε να αγνοήσουμε και την σωματική βία που επιβάλλονταν, σε κάθε ομάδα ετερότητας που εγκλειστήκε στο νησί. Συγκεκριμένα, οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές λειτούργησαν ως τόποι εξορίας ανηλίκων, στους οποίους η βία αποτέλεσα καθημερινό φαινόμενο. Λειτουργούσαν περισσότερο σαν στρατόπεδα παρά σαν σχολεία. Υπήρχαν δύο άτομα επιτήρησης, ένας στα Λέπιδα και ένας στον Άη Γιώργη, οι οποίοι λειτουργούσαν σαν ταγματάρχες. Οι εγκλειστοί ανήλικοι έπρεπε να πειθαρχηθούν σε πλαίσια στρατού, γι' αυτό αναγκάζονταν να περπατούν παρελαύνοντας τραγουδώντας εμβατήρια. «Ήταν «σαν στρατιώτες χωρίς όπλα»: εγερτήριο (με σάλπιγγα ή με σφυρίχτρες), έπαρση σημαίας, γυμναστική, ρόφημα και μετά οι μαθητές πήγαιναν στα συνεργεία με βήμα και τραγουδώντας». Η συνεχής επιτήρηση των μαθητών, από επόπτες, οι οποίοι λειτουργούσαν σαν ταγματάρχες, δεν άφηνε κανένα περιθώριο ατομικών ελευθεριών. Σε περίπτωση που κάποιος ξέφευγε από τα επιβαλλόμενα πλαίσια, θα είχε να αντιμετωπίσει τιμωρία. Ακόμη και οι τιμωρίες εντάσσονταν σε συνθήκες στρατού, αφού θα επιβάλλονταν απαγόρευση εξόδου και αγγαρείες. Σε περίπτωση που τηρούσαν τους αυστηρούς κανόνες, είχαν το δικαίωμα να βγουν μόνο τις Κυριακές.

Οι συνθήκες διαβίωσης θύμιζαν περισσότερο φυλακές, τα παιδιά επιτηρούνταν ακόμη και κατά τη διάρκεια του ύπνου. Όλοι οι θάλαμοι έπρεπε να είναι στην εντέλεια και τα κρεβάτια να είναι αυστηρά σε ευθεία γραμμή.¹⁰² Σημαντικό είναι να σχολιάσουμε ότι η ευθεία γραμμή που συναντάμε ιδιαίτερα στο νησί της Λέρου, από τις χαράξεις των κτιρίων, την τοποθέτηση των επίπλων, μέχρι και την σωματική στάση των κρατουμένων και των ανηλίκων μπορεί να αναδείξει πολλά. Συγκεκριμένα, «η ευθείαση, ξεκινά την περίοδο του πολιτικοποιημένου

102 (Βερβενιώτη, 2010)

ΕΙΚ. 101

ΕΙΚ. 102

Περιγράφει η Έφη Σκλήρη και στο ακόλουθο απόσπασμα από το ημερολόγιο της από τις 5 Ιουνίου 1979:

«Μοιράζω καραμέλες κι ο Ν., που τον πονηρεύουν με μανία με ρωτάει αν τον αγαπάω. Εκεί ξέσπασα. Χάιδεψα με λαχτάρα το κεφάλι του και είπα ότι τον λατρεύω. Είναι πολύ άγριο πράμα να ναι εκεί όλοι αυτοί οι άνθρωποι και να μη μπορώ να φτιάξω μαζί τους ούτε καν σχέσεις που θα φτιαχνα με γατιά. Τουλάχιστον βλέπω, πάω καθημερινά εκεί μέσα και κοιτάω και προσπαθώ να πλησιάσω τουλάχιστον τους φύλακες, να καταλάβω πώς είναι δυνατόν να αντέχουν εκεί μέσα, να τρώνε να κοιμούνται, αν είναι όντως σαδιστές. Μπα, ένας τους είχε προχτές μια ελκωτική κρίση, κι είναι ένας τύπος με καλή φάτσα, που αν είμαι εντάξει θα τον γνωρίσω καλύτερα».

Οι «ανταρτόπαιδες» έπρεπε να συμμορφωθούν σε συνθήκες όπου «ένα όπλο τους έλειπε για να είναι στρατιώτες». Βρίσκονταν σε καθεστώς συνεχούς επιτήρησης. Ελέγχονταν η αλληλογραφία τους και σχεδόν ποτέ δεν είχαν ελεύθερο χρόνο. Πάντα είχαν κάτι να κάνουν. Απαγορευόταν σε ώρα εργασίας να κυκλοφορούν. Οι Κοινοτάρχες επέβλεπαν εάν υπάρχει «κανένα αδέσποτο». Οι Ομαδάρχες τα επιτηρούσαν συνεχώς. Ακόμα και οι μάστορες έδιναν «σημειώματα» εάν κάποιο παιδί δεν ήταν φρόνιμο. Τότε τους παραλάμβαναν οι «αρμόδιοι» να τους αλλάξουν «το μυαλό». «Στην αρχή κάποια παιδιά ήθελαν να κάνουν σαμποτάζ να πνάξουν τις μηχανές στον αέρα. Μετά ηρέμησαν. Δε χρησιμοποιούσαν βία, με το στόμα ότι γινόταν. Σιγά σιγά συμμορφώνονταν. Μερικά έλεγαν θα αυτοκτονήσω. Εδώ είναι κάτεργα». «Τα κατάφεραν. Τα βάλαν στο λούκι».

(Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα: Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις, Βερβενιώτη Τασούλα)

κλασικισμού»¹⁰³, και εφαρμόζεται ευρέως κατά τον 20° αιώνα, όπου στην προκειμένη περίπτωση συμπίπτει με την περίοδο οικοδόμησης των κτισμάτων του νησιού. Παράλληλα, «αποτελεί χαρακτηριστικό αξιοποίησης από φασιστικά καθεστώτα»¹⁰⁴, αποδεικνύοντας, έτσι, ότι οι ευθείες γραμμές κατάφεραν επιτυχώς να εφαρμόσουν τις πολιτικές πρακτικές που έπρεπε να εξυπηρετήσουν τα κτίρια του νησιού.

Σκοπός του εγκλεισμού των παιδιών ήταν να μεγαλώσουν εντός των κρατικών ορίων, σ' έναν τόπο μακριά από ερεθίσματα που μπορεί να εναντιώνονταν με την τότε εξουσία. Πολλοί απ' αυτούς τους μαθητές μπορεί να μην κατάφεραν να απεγκλωβιστούν από τις Σχολές ακόμη και αν είχαν ολοκληρώσει το απαραίτητο διάστημα σπουδών, καθώς δίνονταν πριν απ' αυτό για υιοθεσία.

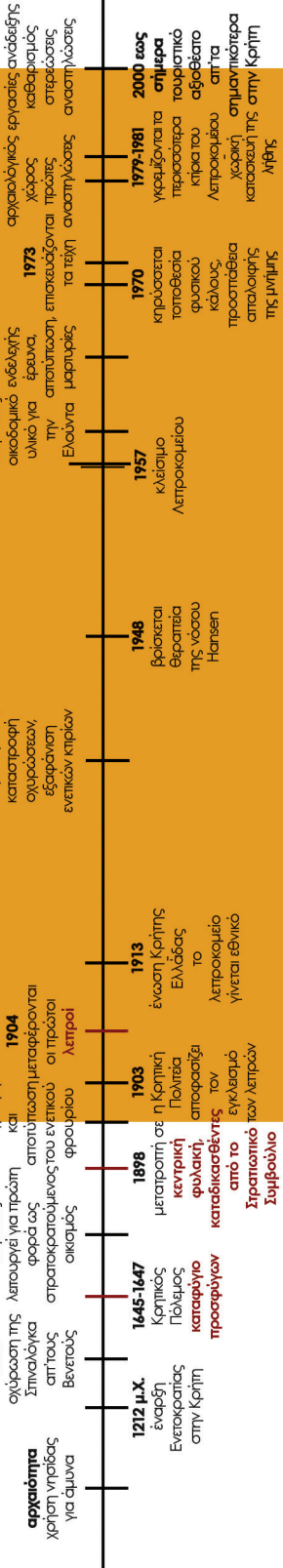
4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

103 (Μεταξάς, 2003 σ. 112)

104 (Μεταξάς, 2003 σ. 116)

Ιστορικές φάσεις

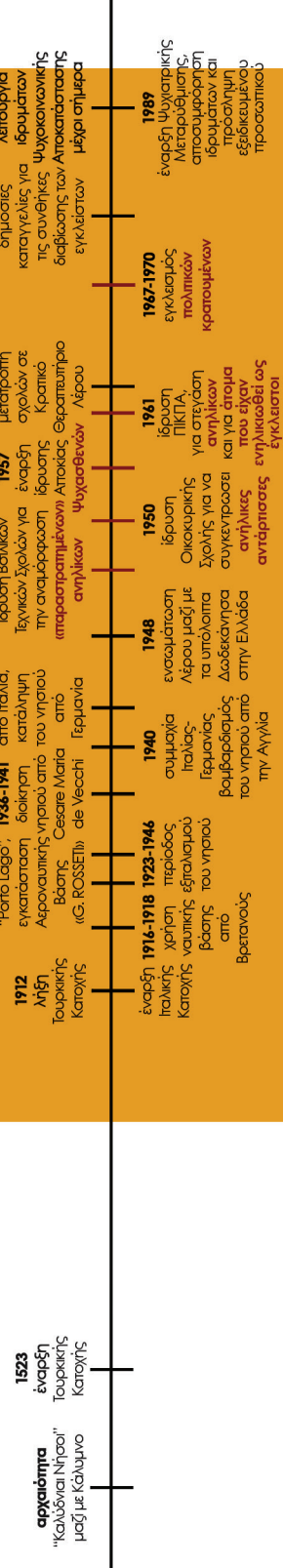
Σπιναλόγκα

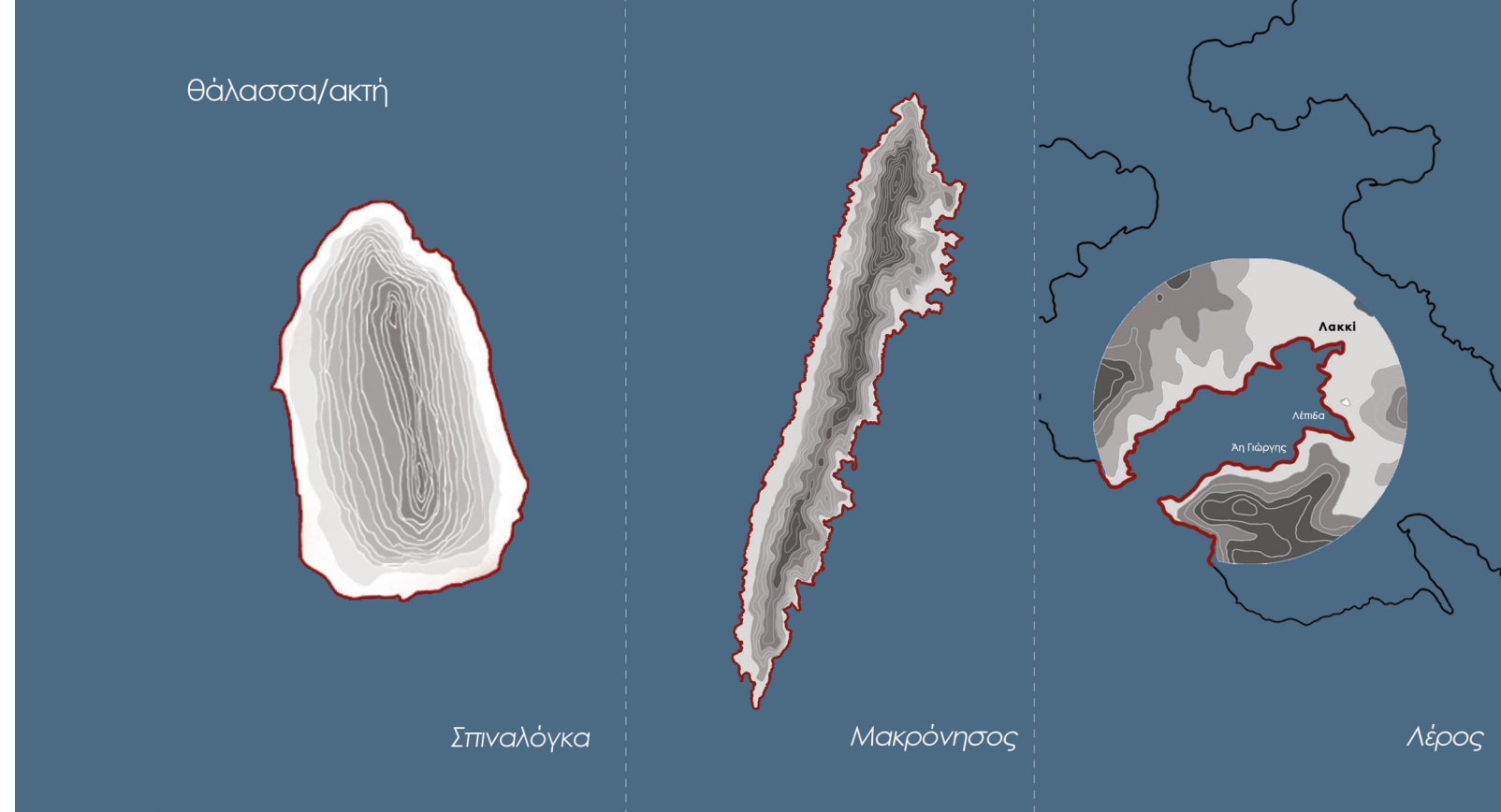
Μακρόνησος

Λέρος

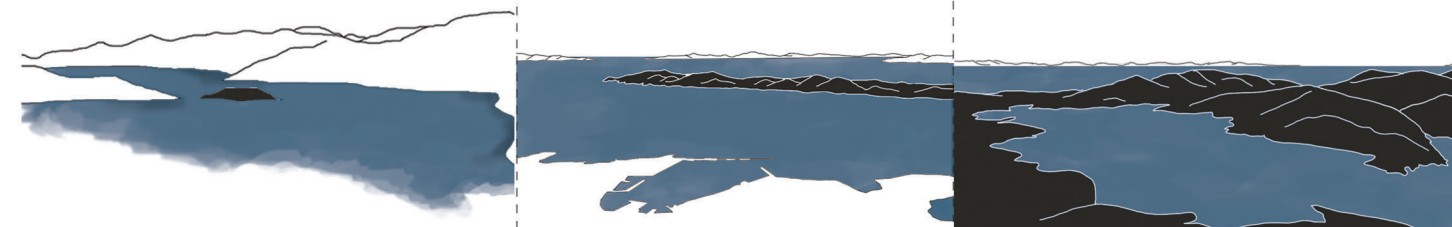
Το φυσικό τοπίο

ανάγλυφο

το "απέναντι"

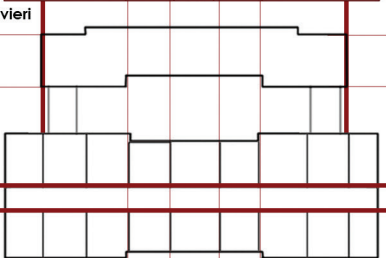
Η αρχιτεκτονική του ορίου

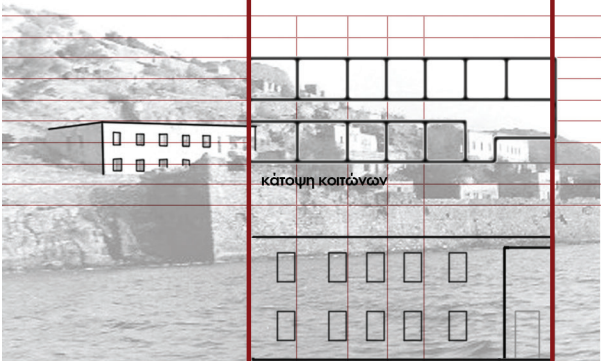
όψη Caserma Avieri

κάτοψη Caserma Avieri

Λέρος

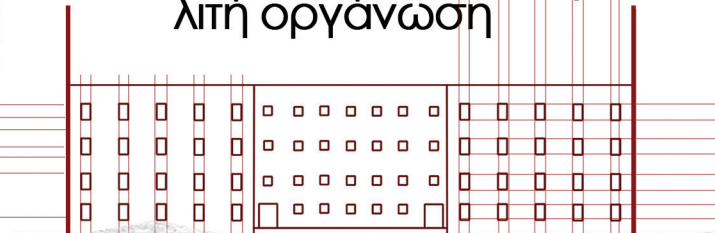
κάτοψη κοιτώνων

όψη κοιτώνων

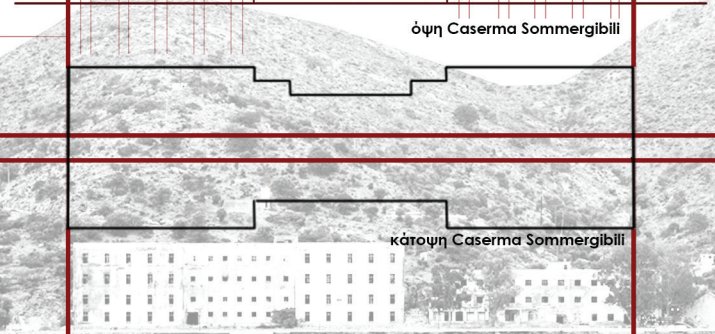
Σπιναλόγκα

λιτή οργάνωση
συμμετρία
ορθοκανονικές χαράξεις
αυστηρά οριοθετημένη κίνηση
επανάληψη

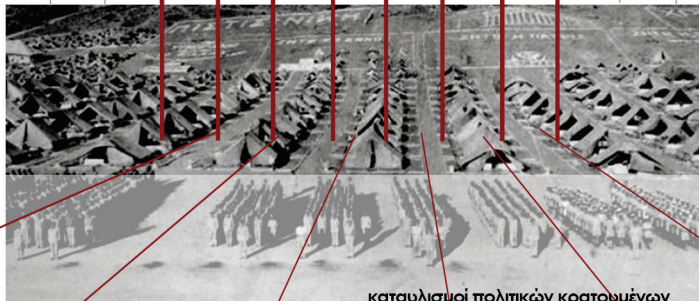
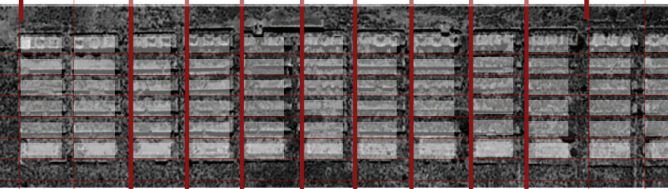
αυστηρά οριοθετημένη κίνηση
επανάληψη
ορθοκανονικές χαράξεις
συμμετρία
λιτή οργάνωση

όψη Caserma Sommergebilla

κάτοψη Caserma Sommergebilla

καταυλισμοί πολιτικών κρατουμένων

Μακρόνησος

Συμπεράσματα

Η συλλογική μνήμη είναι αυτή που καταφέρνει να κρατήσει κρίσιμα ζητήματα και γεγονότα του παρελθόντος ζωντανά. Για να αντέξει η μνήμη με την πάροδο του χρόνου, είναι αναγκαίο να μπορεί να εναποτεθεί σε κάτι σταθερό και αμετάβλητο, όπως είναι ο χώρος, αποκτώντας έτσι υλική υπόσταση. Τα υποκείμενα της μνήμης, είτε είναι τα άτομα είτε οι ομάδες, αφήνουν ίχνη στο χώρο, τα οποία λειτουργούν ως σημεία αναφοράς της μνήμης. Τέτοιου είδους υλικά στοιχεία έχουν την ικανότητα να επιβιώνουν στο χώρο, άρα και στο χρόνο, δημιουργώντας ένα είδος αρχείου του παρελθόντος.

Σε κάθε χώρο αποτυπώνονται εμπειρίες και βιώματα, τα οποία μπορούν να φέρουν τις μνήμες της καθημερινότητας των ομάδων που έζησαν εκεί. Όταν οι μνήμες αυτές, συνεπώς και οι εμπειρίες των υποκειμένων, ξεπερνούν τα απλά συμβάντα της καθημερινότητας, τότε η ομάδα προσδίδει μια συμβολική διάσταση στον τόπο, μετατρέποντας τον έτσι σε Τόπο Μνήμης. Είναι σημαντικό οι τόποι αυτοί να αποκτούν θέση στη συλλογική μνήμη και να αναδεικνύονται. Τέτοιο τόποι μπορούν να επιτύχουν την αφήγηση κομματιών της μνήμης που προέρχονται από αυτοβιογραφικές μαρτυρίες και πολλές φορές, σκόπιμα ή μη, δεν έχουν συμπεριληφθεί στην επίσημη αφήγηση της ιστορίας. Πρόκειται για τόπους που δεν έχουν κατασκευαστεί για να μνημονεύσουν, αλλά αποκτούν την αξία του να μνημονευτούν, μετέπειτα, λόγω των γεγονότων που τους χαρακτήρισαν. Πολλοί από αυτούς τους τόπους, συνδέονται με τραυματικές μνήμες, γεγονός που καθιστά ευκολότερο το να ξεχαστούν, με σκοπό την απαλοιφή μαρτυρικών γεγονότων. Η εξάλειψη γεγονότων όμως, συχνά μπορεί να διαγράψει απ' τη μνήμη συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες.

Ύστερα, από την ανάλυση ομάδων ετερότητας, δηλαδή ομάδων που παρεκκλίνουν απ' το «κανονικό», συμπεραίνουμε ότι συχνά τέτοιες ομάδες επιθυμείται να περάσουν στη σφαίρα της λήθης. Κάτι τέτοιο συμβαίνει, καθώς τις περισσότερες φορές, οι διάφορες μορφές εξουσίας είναι αυτές που προσδιορίζουν την αφήγηση της ιστορίας, αλλά είναι και οι ίδιες που ορίζουν το «διαφορετικό». Για το λόγο αυτό, ομάδες που δε συμβαδίζουν με τις αρχές τους, χρειάζεται συχνά να απομακρυνθούν απ' την υπόλοιπη κοινωνία, με πρόσχημα την προστασία αυτής. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται τόποι εκτός των ορίων της «κανονικότητας», οι οποίοι συγκεντρώνουν ομάδες ετερότητας και σύμφωνα με τη θεωρία του Foucault ονομάζονται ετεροτοπίες. Παρ' όλα αυτά, οι ετεροτοπίες μπορούν να λάβουν διάφορες μορφές. Η παρούσα ερευνητική εργασία εστίασε σε τρία διαφορετικά παραδείγματα ετεροτοπιών απόκλισης, δηλαδή τόπων που συγκέντρωσαν άτομα με αποκλίνουσα συμπεριφορά και ιδιαίτερη ταυτότητα, τα οποία συντέλεσαν στην εξαγωγή συμπερασμάτων. Συγκεκριμένα, οι ταυτότητες των υποκειμένων διαφοροποιήθηκαν απ' το σύνολο, τόσο λόγω προβλημάτων υγείας, όσο και λόγω ιδεολογίας. Η Σπιναλόγκα αποτέλεσε το νησί, όπου απομονώθηκαν οι λεπροί, από το 1904 έως το 1957, στη Μακρόνησο εξορίστηκαν πολιτικοί κρατούμενοι του εμφυλίου πολέμου και στη Λέρο το νησί στάλθηκαν διάφορες ευάλωτες ομάδες, με βασικότερη αυτή των ψυχασθενών, από το 1949 έως το 1989.

Οι τόποι αυτοί πέρα απ' το κοινωνικό πρόσημο που αποκτούν άμεσα, απ' τις ομάδες που εγκαθίστανται εκεί, διακρίνονται και βάσει κάποιων χωρικών χαρακτηριστικών. Οι θέσεις αυτών των τόπων δεν είναι τυχαίες. Εφόσον σκοπός τους είναι ο αποκλεισμός και η απομόνωση, επιλέγονται συχνά τόποι μακριά από τον αστικό ιστό και αποκομμένοι από την ηπειρωτική γη. Έτσι, συχνή επιλογή για τον αποκλεισμό των ομάδων ετερότητας αποτελούν τα νησιά, στα οποία εντάσσονται και τα παραδείγματα που επιλέγονται στην προκειμένη εργασία. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, κυρίαρχο φυσικό όριο αποτελεί η θάλασσα, η οποία απομακρύνει τους έγκλειστους απ' τον κοινωνικό τους περίγυρο. Οι ομάδες αυτές δε χρειαζόταν απλά να απομονωθούν απ' το σύνολο της κοινωνίας, αλλά και να περιοριστούν εντός κάποιων ορίων. Γεωμορφολογικά όρια, όπως η ακτή και το έντονο ανάγλυφο μπορούν να εξυπηρετήσουν τον παραπάνω σκοπό. Κάτι τέτοιο γίνεται διακριτό και απ' την ανάλυση μας. Τόσο η Σπιναλόγκα, όσο η Μακρόνησος και η Λέρος, πέρα απ' το ότι περιβάλλονται από τη θάλασσα, χαρακτηρίζονται και από έντονο ανάγλυφο. Και στα τρία παραδείγματα, οι κρατούμενοι ήταν περιορισμένοι μεταξύ ακτής και υψηλών λόφων ή βουνών, τα οποία ενέτειναν το αίσθημα του εγκλεισμού. Συγκεκριμένα, κατά μήκος της Σπιναλόγκας και της Μακρονήσου εμφανίζεται το πιο έντονο υψομετρικό ανάγλυφο, χωρίζοντας έτσι τα νησιά στη μέση και τοποθετώντας τις πιο βασικές χρήσεις μεταξύ βουνού και θάλασσας. Αυτό, στο παράδειγμα της Σπιναλόγκας είχε ως αποτέλεσμα την δυσκολότερη μετακίνηση των ασθενών, λόγω των εδαφικών κλίσεων. Ενώ, στη Μακρόνησο το ανώμαλο έδαφος και οι χαράδρες, ως τα πιο απρόσιτα σημεία, χρησιμοποιήθηκαν για την απομόνωση των αμετανόητων κρατουμένων. Ακόμη και στη Λέρο, όπου ο εγκλεισμός δεν εξαρτήθηκε τόσο απ' τον αδόμητο χώρο του νησιού, ιδίως στη περιοχή του Άη Γιώργη τα κτίρια κράτησης, περικλείονταν από θάλασσα και βουνό, προκαλώντας το αίσθημα του «περίκλειστου». Το αίσθημα αυτό δημιουργείται και στη Σπιναλόγκα, καθώς περιτριγυρίζεται από ακτές και λόφους, οι οποίοι περιορίζουν την θέαση. Αντίστοιχα, στη Λέρο αυτό επιτυγχάνονταν απ' τον έντονα περικλειστό λιμένα που χαρακτηρίζει την περιοχή του Λακκίου. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, τα οποία εντάσσονται στην οντότητα των νησιών, κατάφεραν να περιορίσουν τους έγκλειστους, συμβάλλοντας έτσι στην επιτήρηση αυτών που ήταν αναγκαία σε κάθε περίπτωση.

Ύστερα, απ' την ανάλυση των παραδειγμάτων μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, ενώ αποτελούν τρεις διαφορετικές περιπτώσεις νησιών με διαφορετικές χωρικές και χρονικές μεταβολές, ο χώρος και η αρχιτεκτονική αποτέλεσαν ένα βασικό εργαλείο για τον εγκλεισμό και τον έλεγχο των ομάδων, αναπτύσσοντας κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Τα όρια, τα οποία περιέκλειναν τους έγκλειστους προφανώς δεν ήταν μόνο φυσικά, αλλά και υλικά. Τα τείχη της Σπιναλόγκας, τα οποία χτίστηκαν την περίοδο της Ενετοκρατίας, για την άμυνα του φρουρίου, ενώ δεν κατασκευάστηκαν με σκοπό την ιδρυματοποίηση, κατάφεραν στη συνέχεια να συμβάλουν στη λειτουργία του λεπροκομείου. Τα τείχη αναπτύχθηκαν οργανικά σε σχέση με τη βραχονησίδα και την περίοδο φιλοξενίας των χανσενικών αποτέλεσαν το βασικό υλικό όριο που τους περιέκλεισε εντός τους. Στη Μακρόνησο, ενώ δεν υπήρχε εξ ολοκλήρου ένα υλικό στοιχείο που να περιφράζει όλο το νησί, υπήρχαν διαφορά δομικά και υλικά όρια, όπως μαντρότοιχοι, φυλάκια και συρματοπλέγματα, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την περίφραξη

των χώρων απομόνωσης. Χαρακτηριστικότερο αυτών ήταν τα συρματοπλέγματα, τα οποία οριοθετούσαν μεγάλες εκτάσεις αδόμητων χώρων, όπου κρατούνταν οι εξόριστοι. Η Λέρου ενώ δεν χρησιμοποιήθηκε εξ ολοκλήρου ως τόπος απόκλισης, χρησιμοποιήθηκαν περιοχές της, οι οποίες ήταν απομακρυσμένες απ' τις περιοχές ζωτικού χαρακτήρα. Ενώ τα κτίρια της Λέρου αποτελούσαν εγκαταστάσεις της αεροναυτικής Βάσης και δεν κατασκευάστηκαν για να στεγάσουν ιδρύματα, όπως και στη Σπιναλόγκα, κατάφεραν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις αυτών. Έτσι, η περίφραξη των έτερων σε αυτήν περίπτωση, έγινε μέσω των περιμετρικών τοίχων των επιβλητικών κτιρίων της Ιταλοκρατίας, οι οποίοι οριοθετούσαν τους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους.

Τα επιβλητικά και ογκώδη κτίσματα είναι άλλο ένα κοινό χαρακτηριστικό των παραδειγμάτων. Σε σύνθεση και μορφή τα κτίρια της Λέρου συμβαδίζουν με τα κτίρια του λεπροκομείου που χτίστηκαν στη Σπιναλόγκα και τα στρατόπεδα της Μακρονήσου. Πέρα απ' τον όγκο των κτιρίων όμως, σε κάθε περίπτωση αναφερόμαστε σε κτίρια με λιτή οργάνωση, επιμήκης διάταξη, οριοθετημένη κίνηση, συμμετρία και επανάληψη. Αυτά τα στοιχεία, συναντώνται τόσο στην κάτοψη, όσο και στην όψη των κτιρίων, με εξαίρεση ίσως την όψη του Caserma Anieri στη Λέρο, που εντοπίζονται διάφοροι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί. Παράλληλα, τα χαρακτηριστικά αυτά υιοθετήθηκαν και στους αδόμητους χώρους της Μακρονήσου, τοποθετώντας με αυστηρή διάταξη τις σκηνές των κρατουμένων. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τα παραπάνω αρχιτεκτονικά στοιχεία, διαμορφώθηκαν με αυτόν τον τρόπο, καθώς την εποχή που χτίστηκαν τα κτίρια της ανάλυσης μας, υπήρχε ανάγκη να καλυφθούν συγκεκριμένες ανάγκες σε μικρό χρονικό διάστημα. Παρ' όλα αυτά, δεν παύουν να αποτελούν αρχιτεκτονικά στοιχεία ολοπαγών ιδρυμάτων, τα οποία μπορούσαν να εξυπηρετήσουν την επιτήρηση και την πιο εύκολη διαχείριση των εγκλείστων. Ο συνδυασμός αυτών με συγκεκριμένους τρόπους ζωής, μπορούν να συμβάλουν στη πειθάρχηση, στη χειραγώγηση, έως και στην απώλεια συνείδησης. Η επανάληψη κοινών δραστηριοτήτων εντός των ίδιων χώρων και μεταξύ των ίδιων ατόμων, καθώς και η προκαθορισμένη και περιορισμένη κίνηση στους χώρους αυτούς, μπορούν εύκολα να επιτελέσουν τους παραπάνω σκοπούς. Ο ελλιπής διάκοσμος που αποτελεί ένα ακόμη αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό, το οποίο συναντάται στα κτίρια των παραδειγμάτων μας, μπορεί να χτίσει ένα ψυχρό περιβάλλον, το οποίο παύει να γεννά αισθήματα και μπορεί να επιφέρει απάθεια και παραίτηση. Επιπλέον, οι σχεδιασμένοι χώροι με καθαρή και λιτή οργάνωση στη λογική ιδρυμάτων και στρατοπέδων, δύσκολα μπορούν να εγείρουν ερεθίσματα, άρα και μνήμες στους εγκλειστούς, συμβάλλοντας έτσι στην αλλοίωση της ταυτότητας τους.

Η περικλειστη μορφή που παρατηρείται τόσο στους δομημένους, όσο και στους αδόμητους χώρους, προκαλεί το αίσθημα του ανοίκειου, ακόμη και του φόβου. Συνολικά, το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον των τόπων αυτών τονίζει τις περικλειστες τάσεις, δημιουργώντας αισθήματα ανασφάλειας. Έτσι, διαμορφώνονται όρια τόσο χωρικά και «υλικά», όσο ψυχολογικά και «άυλα». Τέτοιοι τόποι σχεδόν πάντα χαρακτηρίζονται, από κακές και βάνανυσες συνθήκες διαβίωσης. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται και στα παραδείγματά μας. Αποτελούν

τοποθεσίες έντονα οριακές, που ξεφεύγουν από τα πρότυπα των κανόνων κοινωνικής συμβίωσης και ακολουθούν μοντέλα καταναγκαστικής οργάνωσης, διαμορφώνοντάς τους σε τόπους εξαίρεσης.

Γιατί όμως τα παραδείγματα που επιλέξαμε ήταν άξια προς μελέτη;

Τα ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν στους τόπους αυτούς, όσο σημαντικά και αν ήταν, αποτέλεσαν το πρώτο και πιο εύκολο στάδιο της έρευνας μας. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει να συνειδητοποιήσουμε ότι η οργάνωση του χώρου αυτών των νησιών και τα υλικά ίχνη που έχουν απομείνει μπορούν να εκφράσουν τρία διαφορετικά καθεστώτα ζωής. Μιας ζωής εντός των ορίων, μιας εξαναγκασμένης καθημερινότητας, βυθισμένης στη βία, το στιγματισμό, τον κοινωνικό διαχωρισμό και την περιθωριοποίηση. Για το λόγο αυτό, είναι σημαντικό η μνήμη αυτών των νησιών να διατηρηθεί μέσω των υλικών στοιχείων που έχουν απομείνει. Οι αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, όσο περιγραφικές και συγκινητικές και αν είναι, αποτελούν ένα κομμάτι της αφήγησης που ξεθωιάζει με το πέρασμα του χρόνου. Τα υλικά απομεινάρια των τόπων αυτών είναι αποδείξεις που επιβεβαιώνουν, στη διάσταση του χώρου, όσα συνέβησαν. Η αρχιτεκτονική, στο σήμερα, οφείλει να εμπλακεί με τους τόπους αυτούς, να τους διατηρήσει και να επαναπροσδιορίσει το νόημα που κατέχουν για την συλλογική μνήμη και την κοινωνία στο κάθε παρόν.

Μια ματιά στο σήμερα

Φτάνοντας στο παρόν, η ετερότητα ως κοινωνική συνθήκη, δε παύει να υπάρχει και να λειτουργεί ως μηχανισμός ταυτοποίησης των υποκειμένων. Κάθε κοινωνική συνθήκη εναποτίθεται στο χώρο, καθώς είναι άμεσα συνδεδεμένος με το κοινωνικό περιβάλλον.

Έτσι, οι ετεροτοπίες δε θα πάψουν να εμφανίζονται χωρικά, ως «τόποι του διαφορετικού». Αντίστοιχοι τόποι εξαίρεσης υπάρχουν μέχρι σήμερα και συνήθως, εντοπίζονται με πολλά κοινά χωρικά χαρακτηριστικά και όρια. Τα νησιά του αρχιπελάγους συνεχίζουν να αποτελούν τόπους ετερότητας. Αυτή τη φορά, η ταυτότητα του διαφορετικού δίνεται στους πρόσφυγες. Αν λοιπόν, θέλουμε να αναζητήσουμε κάποιες ετεροτοπίες απ' την Ελλάδα του σήμερα, ένα παράδειγμα είναι οι καταυλισμοί προσφύγων κοντά στα σύνορα της χώρας.

Στη Λέρο, στο προαύλιο χώρο της Caserma Anieri, που άλλοτε χρησιμοποιήθηκε για τον εγκλεισμό ψυχασθενών, έχουν στηθεί container στα οποία έχουν στοιβαχτεί 2000 άνθρωποι. Τόσο οι συνθήκες διαβίωσης όσο και παρατεταγμένοι χώροι στέγασης θυμίζουν τη διάταξη των καταυλισμών της Μακρονήσου. Αντίστοιχα, στην προσφυγική πολιτεία της Μόριας, 6 χιλιόμετρα από την πόλη της Μυτιλήνης, η οποία λειτουργεί ως μια ακτοφυλακή που σχεδιάστηκε για την φιλοξενία 3.000 ατόμων, κατοικούν περίπου 17.000 άνθρωποι. Τα όρια που τους περιορίζουν δεν έχουν αλλάξει. Η περίφραξη, τα συρματοπλέγματα, οι σκηνές, η ταξινόμηση, που εντοπίσαμε νωρίτερα στα παραδείγματα μας, αποδεικνύουν ότι υπάρχει μια συγκεκριμένη αρχιτεκτονική που επιτελεί διαχρονικά τους ίδιους σκοπούς, αυτή του ορίου.

βιβλιογραφία

Βιβλία

Agamben Giorgio Κατάσταση Εξαιρέσεως: Όταν η έκτακτη ανάγκη μετατρέπεται την εξαιρέση σε κανόνα - Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2007.

Benjamin Walter On the Concept of History: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2009.

Born Maurice Vies et morts d' un Crétois lépreux - Toulouse: Anacharsis, 2015.

Foucault Michel Ο μεγάλος εγκλεισμός - Αθήνα: Μαύρη Λίστα, 1999.

Goffman Ervin Άσυλα: Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών και άλλων τροφίμων - Αθήνα: Έκδόσεις Ευρύαλος, 1994.

Halbwachs Maurice Η Συλλογική Μνήμη - Αθήνα : Εκδόσεις Παπαζήσης, 2013.

Le Goff Jacques Ιστορία και Μνήμη - Αθήνα : Εκδόσεις Νεφέλη, 1998.

Lefebvre Henri Δικαίωμα στην πόλη-Χώρος και Πολιτική: Εκδόσεις Κουκκίδα, 2006.

Nora Pierre Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire: University of California Press, 1989.

Nora Pierre Rethinking France: Les Lieux de mémoire: University of Chicago Press, 2006. - Τόμ. 2.

Ockman Joan Architecture Culture 1943-1993: a documentary anthology - New York : Columbia University, Rizzoli International Publications, 1993.

Rossi Aldo Η αρχιτεκτονική της πόλης: University Studio Press, 1991.

Άμποτ Γουλιέλμος Γη και Νερό - Αθήνα: Φέξης, 1963.

Βερβενιώτη Τασούλα Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα: Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις - Αθήνα : Εκδόσεις Θεμέλιο, 2010.

Βόγλης Πολυμέρης Τόποι Εξορίας: Ένα σημερινό βλέμμα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2009

Ηλίου Φίλιππος Οι βιωμένες ιστορίες και η ιστοριογραφική προσέγγιση // Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη : Το παράδειγμα της Μακρονήσου, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης 7/3/1998 / συγγρ. βιβλίου Έργο Συλλογικό. - Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιστωρ, 2000.

Κορνάρος Θέμος και Καζαντάκη Γαλάτεια Το νησί των σημαδεμένων: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2010.

Λευκαδίτου Ρένα Οδοιπορικό στο Ιστορικό Τοπίο// Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη: το παράδειγμα της Μακρονήσου / συγγρ. βιβλίου Συλλογικό. - Αθήνα : Εκδόσεις Φιλίστωρ, 2000

Μαντόγλου Άννα Κοινωνική Μνήμη Κοινωνική Λήθη: έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης - Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο, 2010.

Μαντόγλου Άννα Μνήμες: Ατομικές, Κοινωνικές, Ιστορικές - Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2012.

Μεγαλοοικονόμου Θεόδωρος Λέρος: Μια Ζωντανή Αμφισβήτηση Της Κλασικής Ψυχιατρικής: Εκδόσεις Άγρα, 2016.

Μεταξάς Ιωάννης Η υφανταγή των μορφών: Από την πολιτική ομιλία του κλασικισμού - Αθήνα : Εκδόσεις Καστανιώτη, 2003.

Μιχέλης Παναγιώτης Αισθητικά Θεωρήματα - Αθήνα: Ίδρυμα Μιχέλη, 2006.

Μοσχόβη Γεωργία Ο οχυρωμένος οικισμός της νησίδας Σπιναλόγκας 18ος – 19ος αιώνας // Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. - Ηράκλειο: 2005. - Τόμ. Γ

Μοσχόβη Γεωργία Ο οχυρωμένος οικισμός της νησίδας Σπιναλόγκας 18ος – 19ος αιώνας // Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. - Ηράκλειο : [s.n.], 2005. - Τόμ. Γ.

Πικρός Γιώργος Το χρονικό της Μακρονήσου: Εκδόσεις Δρόμων, 1975.

Ρεμουντάκης Επαμεινώνδας Αϊτός χωρίς φτερά, δακτυλογραφημένες σημειώσεις - Αθήνα : [s.n.], 1972.

Σταυρίδης Στάυρος Μετέωτροι Χώροι της Έτερότητας - Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2010.

Στεφάνου Ιωσήφ και Στεφάνου Ιουλία Περιγραφή της εικόνας της πόλης - Αθήνα : Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., 1999.

Χρονάκη Δάφνη Η διατήρηση των κτιρίων του Λεπροκομείου στη Σπιναλόγκα // 50 χρόνια από το κλείσιμο του Λεπροκομείου της Σπιναλόγκας. - Ελούντα: 2007.

Ερευνητικές, Μεταπτυχιακές, Διδακτορικές Εργασίες

Αρακαδάκη Μαρία Το φρούριο της Σπιναλόγκας 1571-1715, Συμβολή στη μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας - 1996. - σσ. 43-44.

Γκράτσου Γεωργία Αεροναυτική Βάση Gianni Rossetti της Ιταλικής Διοίκησης Λέρου, Σπουδή στο Παλίμψηστο του Ιδρυματισμού - Χανιά : Πολυτεχνείο Κρήτης, 2013.

Κουτονίδου και Παντελιάδου Η ιστορία της λέπρας στην Ελλάδα. - Θεσσαλονίκη : Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσ/κης, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας-Νοσηλευτική, 2009.

Λαγουδάκη Βασιλική Νεφέλη Σπιναλόγκα_συν τω χρόνω: τόπος, μνήμη, Ερευνητική Εργασία - Αθήνα: Ε.Μ.Π., 2016.

Μίχου Μαρία Το αποκείμενο σώμα του αντιφρονούντος: η μνήμη της εξαίρεσης ως έκθεμα στη Γυάρο - Αθήνα: 2015.

Πορτέση Στελίνα Μνήμες της α/συνέχειας: Όταν ο χρόνος διακόπτεται και ο χώρος γίνεται μάρτυρας - Θεσσαλονίκη : Α.Π.Θ., 2017.

Επιστημονικά Άρθρα

Foucault Michel Περί αλλοτινών χώρων: Διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών, 14 Μαρτίου 1967 // Architecture, Mouvement, Continuité. - 1984. - σσ. 46-49.

Merritt John The Naked and the Damned // The Observer. - 10 September 1989.

Riegl Alois The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin - Wien : Braumüller, 1903.

Γκουτίδης Χρήστος Παρουσία στο Χώρο και στο Χρόνο: νήσος Λέρος, Ένας κρίκος στην καδένα της ιστορίας, Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου // 11ο πανελλήνιο συνέδριο management υπηρεσιών. - Χανιά: 2009.

Καρυδάκη Δανάη Το Νησί των Απόκληρων: η Ιστορία του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Λέρου (1957-1995) // Η Λέρος στο Επίκεντρο και το Περιθώριο: Ιστορία, Πολιτική, Ψυχιατρική. - Αθήνα : ΕΚΠΑ, 2017.

Λουκάς Ιωάννης Λέρος και Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση: Από τον Ιδρυματισμό στον Νεοϊδρυματισμό // Κοινωνία και Ψυχική Υγεία. - Θεσσαλονίκη : Επιτροπή Ερευνών Α.Π.Θ., 2006. - Τόμ. τεύχος 3.

Μοσχόβη Γεωργία «Σπιναλόγκα, ένα μνημείο της Σιωπής». Ηράκλειο Κρήτης : περιοδικό Ελούντα, 2008.

Μοσχόβη Γεωργία Ο οχυρωμένος οικισμός της Σπιναλόγκας, Συγχρονες χρήσεις - 2008.

Πεφάνης Γιώργος Περί σκηνών και ετεροτόπιων: μια Φουκωϊκή ανάγνωση της θεατρικής σκηνής // Παράβασις, επιστημονικό περιοδικό τμήματος θεατρικών σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών. - Αθήνα : Εκδόσεις Έργο, 2010. - Τόμ. Τόμος 10.

Τουρνικιώτης Παναγιώτης Πρέπει να ξεχνάς για να θυμάσαι // Αρχιτέκτονες. - Αθήνα : ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, 2004. - Τόμ. Τεύχος 45.

Χρονάκη Δάφνη Η διατήρηση των κτιρίων του Λεπροκομείου στη Σπιναλόγκα. // 50 χρόνια από το κλείσιμο του Λεπροκομείου της Σπιναλόγκας. - Ελούντα: 2007.

Διαδουκτιακές Πηγές

<http://www.leros.gr> Επίσημη Ιστοσελίδα Δήμου Λέρου

<http://www.leros-hospital.gr>

Μαραντζίδης Νίκος Μελέτη: Εμφύλιος και εξορία εμπνέουν τη λογοτεχνία // Το Βήμα. - Ιούνιος 2010.

<https://www.tovima.gr/2010/06/27/books-ideas/emfyllos-kai-eksoria-empneoun-ti-logotexnia/>.

Παπαδάκης Δημήτρης Ο εφημέριος της Σπιναλόγκας Ιερομόναχος Χρυσάνθος Κατσουλογιαννάκης [Ηλεκτρονικό]. - 18 Ιανουάριος 2014. - <https://fdathanasiou.wordpress.com/2014/01/18/%CE%BF-%CE%B5%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%83%CF%80%CE%B9%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%BA%CE%B1%CF%82-%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%BC%CF%8C%CE%BD%CE%B1%CF%87/>.

Φουντουλάκης Μανώλης ΣΠΙΝΑΛΟΓΚΑ : Το νησί των λεπρών που έγινε θρύλος - Οκτώβριος 2010. - http://malia-crete-kgrek.blogspot.com/2010/10/blog-post_20.html.

Ψηφιακό Μουσείο Μακρονήσου - <http://www.makronissos.org>.

πηγές εικόνων

εικόνα 1

<https://www.college-de-france.fr/site/maurice-halbwachs/Hommage.htm>

εικόνα 2

<https://www.enikos.gr/international/535296/teixos-tou-verolinou-i-istoria-tis-megalyteris-fylakis-tou-kosmou>

εικόνα 3

<https://www.dailytelegraph.com.au/news/today-in-history/savage-bombing-of-spanish-town-gue-mica-was-a-test-of-nazi-firepower-but-little-strategic-gain/news-story/3ae80d6698fb7e4ddba5412bd3004ae4>

εικόνα 4

<https://www.972mag.com/investigate-israeli-complicity-with-pinochets-crimes/>

εικόνα 5

<https://cliomusetours.com/el/22-faqs-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CE%BA%CF%81%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B7/>

εικόνα 6

<https://pixels.com/featured/colonne-de-juillet-place-de-la-bastille-hany-j.html>.

εικόνα 7

<https://pleasurephoto.files.wordpress.com/2016/02/berlin-c2a9-mitch-epstein-a.jpg>

εικόνα 8-9

<https://rmdrd.com/n/541>

<https://rmdrd.com/n/543>

εικόνα 10

Πετσίνη Πηνελόπη, Τόποι Μνήμης, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Φωτογραφίας, 2016, σελ 42

εικόνα 11

Πετσίνη Πηνελόπη, Τόποι Μνήμης, Εκδόσεις Ελληνικό Κέντρο Φωτογραφίας, 2016, σελ 43

εικόνα 12

<https://wooarts.com/tetsuo-aoki/nggallery/image/aoki-tetsuo-art-wooarts-com-18/>

εικόνα 13

<https://wooarts.com/tetsuo-aoki/nggallery/image/aoki-tetsuo-art-wooarts-com-24/>

εικόνα 14

<http://www.hilobrow.com/2013/04/22/giorgio-agamben/>

εικόνα 15

<https://thesetingstaketime.com/post/21739508498>

εικόνα 16

<https://thesetingstaketime.com/post/21739508498>

εικόνα 17

<https://www.thefemword.world/the-word>

εικόνα 18

<http://socialpolicy.gr/2014/12/%CE%BF%CE%B9-%CE%AD%CE%BE%CE%B9-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%AD%CF%82-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B5%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CF%87%CF%8E%CF%81%CF%89%CE%BD-%CF%84%CE%BF.html>

εικόνα 19

<https://www.cknl.eu/henri-lefebvre%E2%80%99s-marxist-memory-of-the-city.html>

εικόνα 20

<https://conversations.e-flux.com/t/who-is-the-city-for-revisiting-lefebvres-right-to-the-city/7318>

εικόνα 21

<https://medium.com/@culturehouse/spatial-justice-and-the-right-to-the-city-55b8dcc4e5b5>

εικόνα 22

<http://www.usprisonculture.com/blog/tag/prison-art/>

εικόνα 23

<https://www.flickr.com/photos/tormods/3841034148>

εικόνα 24

https://www.ethnos.gr/ellada/13466_sanatorio-istories-fantasmaton-sti-hionismeni-pamitha-vid-pics

εικόνα 25

<https://www.daynight.gr/%CF%83%CF%80%CE%AC%CE%BD%CE%B9%CE%BF-%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%BC-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7-%CE%B6%CF%89%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%83%CF%80%CE%B9%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%BA%CE%B1/>

εικόνα 26

<https://www.express.co.uk/news/world/1084942/east-Germany-deliberately-hid-Auschwitz-war-criminals-Holocaust-SS-guards>

εικόνα 27- 32

προσωπική επεξεργασία σχεδίων που αντλήθηκαν από τη διατριβή της Μ. Αρακαδάκη, Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1517-1715): Συμβολή στη Μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1996

εικόνα 33

Γεωργία Μοσχόβη, Ο οχυρωμένος οικισμός της Σπιναλόγκας: Σύγχρονες Χρήσεις, σελ.315

εικόνα 34

Γεωργία Μοσχόβη, Ο οχυρωμένος οικισμός της Σπιναλόγκας: Σύγχρονες Χρήσεις, σελ.315

εικόνα 35

Μ. Αρακαδάκη, Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1517-1715): Συμβολή στη Μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 283

εικόνα 36

Μ. Αρακαδάκη, Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1517-1715): Συμβολή στη Μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 309

εικόνα 37

<https://www.kritipoliskaihorio.gr/2018/10/1935-rene-zuber.html>

εικόνα 38

[http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=233544\]](http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=233544)

εικόνα 39

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CF%80%CE%B1%CE%BC%CE%B5%CE%B9%CE%BD%CF%8E%CE%BD%CE%B4%CE%B1%CF%82_%CE%A1%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CF%85%CE%BD%CF%84%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82

εικόνα 40

φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα Άμπτο

εικόνα 41-42

προσωπική επεξεργασία σχεδίων που αντλήθηκαν από τη διατριβή της Μ. Αρακαδάκη, Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1517-1715): Συμβολή στη Μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1996

εικόνα 43-46

Βασιλική-Νεφέλη Λαγουδάκη, Σπιναλόγκα συν τω χρόνω, Αθήνα Ε.Μ.Π., 2016

εικόνα 47

<https://www.kritipoliskaihorio.gr/2018/10/1935-rene-zuber.html>

εικόνα 48-49

Born Maurice, Vies et morts d' un Crétois lépreux, 2015

εικόνα 50

<https://www.kritipoliskaihorio.gr/2018/10/1935-rene-zuber.html>

εικόνα 51-52

<https://www.makronissos.org/istoria-eos-to-1946/>

εικόνα 53

Από το Αρχείο Νικου Μάργαρη.

<http://makronissos.net/makronissos/photography/aski/?lang=el>

εικόνα 54-55

Ιδιωτική συλλογή Νίτσας Γαβριηλίδου

<http://makronissos.net/makronissos/photography/nitsa-gabrielidou-women/?lang=el>

εικόνα 56

<http://www.topontiki.gr/article/286925/apisteyti-proklisi-sti-makroniso-eh-tisan-aythaireta-me-ylika-a-po-ta-ktismata-toy>

εικόνα 57

<https://www.voria.gr/article/makronisos-afftheretes-kataskeves-ke-katapatites-sto-nisi>

εικόνα 58

<http://athamastos.blogspot.com/2017/02/300.html>

εικόνα 59

<http://makronissos.net/makronissos/photography/propaganda/?lang=el#>

εικόνα 60

<https://www.ieidiseis.gr/ellada/item/15350-episimos-arxaiologikos-xoros-olokliri-i-makronisos>

εικόνα 61

https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/133642

εικόνα 62-63

Κόμικ: «καλά, εσύ-σκοτώθηκες νωρίς», από το βιβλίο του Χρόνη Μίσιου, σενάριο: SYLVAIN RICARD, ΜΥΡΤΩ ΡΑΪΣ, εικονογράφηση: DANIEL CASAVANE, εκδόσεις: POLARIS

εικόνα 64-66

Γιώργος Φαρσακίδης, από το λεύκωμα ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ.

<http://makronissos.net/makronissos/art/yorgos-farsakidis/?lang=el#>

εικόνα 67

Χρήστος Δαγκλής

<http://makronissos.net/makronissos/art/christos-dagklis/?lang=el>

εικόνα 68

Ιδιωτική συλλογή Νίτσας Γαβριηλίδου

<http://makronissos.net/makronissos/photography/nitsa-gabrielidou-landscapes/?lang=el#>

εικόνα 69

<http://www.economy365.gr/article/83405/der-spiegel-makronisos-nisi-ton-exoriston>

εικόνα 70-71

<https://argolikivivliothiki.gr/2018/11/13/makronisos/>

εικόνα 72-73

Κόμικ: «καλά, εσύ-σκοτώθηκες νωρίς», από το βιβλίο του Χρόνη Μίσιου, σενάριο: SYLVAIN RICARD, ΜΥΡΤΩ ΡΑΪΣ, εικονογράφηση: DANIEL CASAVANE, εκδόσεις: POLARIS

εικόνα 74-78

<http://makronissos.net/makronissos/photography/propaganda/?lang=el#>

εικόνα 79-82

Τάκης Τζανετέας

<http://makronissos.net/makronissos/art/takis-tzaneteas/?lang=el#>

εικόνα 83

http://www.mondogeo.it/mappe_storiche.html

εικόνα 84

<http://arxiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=521562>

εικόνα 85-86

<https://www.imerodromos.gr/lepida/>

εικόνα 87

<https://www.athensmagazine.gr/article/retromania/305798-psyxiatreio-leroy-ta-skoteina-mystika-toy-parelthontos-h-istoria-twn-zwntanwn-nekrwn-photos>

εικόνα 88-89

<https://www.magnumphotos.com/newsroom/leros/attachment/lon13397/>

εικόνα 90

http://www.greece.com/photos/destinations/Dodecanese/Leros/Settlement/Krithoni/Palazina_Comando,Lepida/79845576

εικόνα 91

<https://www.e-leros.com/vasilikes-technikes-sxoles/>

εικόνα 92

<http://www.koispe.gr/istoria-kratiko-therapeftirio-leros-hospital.html>

εικόνα 93

<https://theshadesmag.wordpress.com/2016/08/30/psihiatria/>

εικόνα 94

<https://www.imerodromos.gr/2-marti-1949-i-vasilikes-technikes-scholes-lerou-xekinoun-tin-anamorfosin-ton-anilikon-antarton-tou-andrea-denezaki/>

εικόνα 95-97

προσωπικά σχέδια

εικόνα 98-100

<https://www.magnumphotos.com/newsroom/leros/attachment/lon13397/>

εικόνα 101-102

https://www.efsyn.gr/nisides/100389_adynato-poy-egine-dynato

εικόνες εξωφύλλων

ΜΝΗΜΗ & ΤΟΠΟΙ ΜΝΗΜΗΣ ΣΕΛ. 4

https://www.ignant.com/2013/10/28/failed-memories-by-david-szauder/?fbclid=IwAR12IsEfBNBN9kGmKi-UFSrx1TZVPS_aT_wyuYMKQkUql8laS4Y-3PsOgw

ΕΠΕΡΟΤΗΤΑ & ΕΠΕΡΟΤΟΠΙΕΣ ΣΕΛ. 12

<https://www.jessedraxler.com/flayed?fbclid=IwAR0nHF3dja6toeyzLTyyO5Jqqbfbr4RAD8cyO-Ki7lbAY3oPMZwISvoPSI>

ΤΟΠΟΙ ΕΞΟΡΙΑΣ ΣΕΛ. 20

<https://www.ekirikas.com/%CE%B7-%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%83%CE%B9%CF%89%CF%80%CE%AE%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B8-%CE%B1%CE%B3%CE%B3%CE%B5%CE%BB%CF%8C%CF%80%CE%BF/?fbclid=IwAR2aeUvemQdnHkBDjGD7myBp1qVOEllcMHv3u5uCT6LxD7rX7BALt-fnxXA>

ΣΠΙΝΑΛΟΓΚΑ ΣΕΛ. 28

https://www.daynight.gr/%CF%83%CF%80%CE%AC%CE%BD%CE%B9%CE%BF-%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%BC-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7-%CE%B6%CF%89%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%83%CF%80%CE%B9%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%BA%CE%B1/?fbclid=IwAR0ck6qGGBJ-H6VDvQ-_Tkj3wDQYqiNV0kJliLxoSNvmcMtVavGmTFPrIlg

ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ ΣΕΛ. 52

<http://www.economy365.gr/article/83405/der-spiegel-makronisos-nisi-ton-exoriston>

ΛΕΡΟΣ ΣΕΛ. 78

<https://www.iefimerida.gr/news/302407/ekthesi-me-fotografies-mesa-apo-psyhiatreio-tis-leroy-eikones>

προσωπικά διαγράμματα

Σελ. 5 ... υποκείμενο και ομάδες

Σελ. 15 ... κανονικότητα-ετερότητα

Σελ. 22 ... τόποι εξορίας στην Ελλάδα

Σελ. 32 ... ιστορικές φάσεις Σπιναλόγκας

Σελ. 41 ... χάρτης χρήσεων Σπιναλόγκας (1937-1957)

Σελ. 42 ... φυσικά όρια Σπιναλόγκας

Σελ. 44 ... το «απέναντι»

Σελ. 45 ... ανθρωπογενές τοπίο Σπιναλόγκας

Σελ. 56 ... ιστορικές φάσεις Μακρονήσου

Σελ. 58-62 ... χάρτης Ειδικών Ταγμάτων Μακρονήσου

Σελ. 66 ... φυσικά όρια Μακρονήσου

Σελ. 85 ... ιστορικές φάσεις Λέρου

Σελ. 90 ... φυσικά όρια Λέρου

Σελ. 91 ... «μεταξύ βουνών και θάλασσας»

Σελ. 92 ... ανθρωπογενές τοπίο Λέρου

Σελ. 94 ... συμμετρία-επανάληψη όψεων και κατόψεων

Σελ. 101 ... συμπερασματικό διάγραμμα ιστορικών φάσεων

Σελ. 103 ... συμπερασματικό διάγραμμα - το φυσικό τοπίο

Σελ. 105 ... συμπερασματικό διάγραμμα - η αρχιτεκτονική του ορίου

